

AVE TUPITS

Käsitlusi rahvameditsiinist:
mõiste kujunemine,
kogumis- ja uurimistöökulg
Eestis 20. sajandil

Väitekiri on lubatud kaitsmisele filosoofiadoktori kraadi taotlemiseks (folkloristikas) Tartu Ülikooli kultuuriteaduste ja kunstide instituudi nõukogu otsusega 16. septembril 2009. a.

Juhendajad: prof Ülo Valk (Tartu Ülikool)
dr Mare Kõiva (Eesti Kirjandusmuuseum, vanemteadur)
dr Marju Kõivupuu (Tallinna Ülikool, vanemteadur)

Oponendid: dr Ain Raal (Tartu Ülikool, dotsent)
dr Mall Hiemäe (Eesti Kirjandusmuuseum, vanemteadur)

Kaitsmise koht: Tartu Ülikooli Nõukogu saal
Kaitsmise aeg: 27. november 2009

ISSN 1406–7366
ISBN 978–9949–19–258–8 (trükis)
ISBN 978–9949–19–259–5 (PDF)

Autoriõigus Ave Tupits, 2009

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee
Tellimus nr. 476

EESSÕNA

Tagasivaates on raske paika panna täpset hetke, mil minus täiskasvanu huvi rahvameditsiini vastu. Arvan, et see materjal jäi mulle tasapisi silma rahvaluule eriala bakalaureusetudengina välitöödel (Hiiu maal 2000, 2001) ning Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnas Jakob Hurda kogust vastavat andmestikku digiteerides (2000–2002). Esialgu sai sellest Tartu Ülikooli juures kaitstud võrdlev magistritöö eesti ja iiri rahvameditsiinis kasutatavatest võtetest soolatuügaste ravis (Tupits 2004). Magistritööst omakorda kasvas välja vajadus uurida rahvameditsiini kogumise ja uurimise lugu, kuna mitmed küsimused, mis toonase väitekirja kirjutamise ajal ja järel üles kerkisid, nõudsid sisimas järjekindlalt vastamist.

Kindlalt võin aga öelda, millal tekkis huvi eesti folkloristika ajaloo vastu. Nimelt vastavas kursuses, mida juhendas Tiiu Jaago. See esimese ülikooliaasta teisel semestril kuulatud õppeaine on oluline veel teisegi nüansi poolest – just see loengusari mõjutas mind rahvaluulet õppima jääma.

Väitekirja kirjutamine ei ole alati olnud ideederohke ja kerge, kuid seda huvitavamad on olnud tavaliselt ootamatult ja ebaharilikelgi hetkedel tekkinud mõttepuhangud ning leitud artiklite ja raamatute viited, samuti nüansid, mis enamikel juhtudel on käibel suulise teabena. Kasutades üht mõttetera, ei ole teel olemise tähtsus mitte lõpp-punkti jõudmises, vaid teekonnas endas. Minu teekond rahvameditsiini kogumise ja uurimise loo koostamisel on olnud kogemusterohke.

Minu siirad tänusõnad mõistmise ja abi eest kuuluvad perele, ennekõike minu vanematele ja Matejle. Tänan oma juhendajat professor Ülo Valku ning väitekirja kaasjuhendajaid Mare Kõivat (PhD) ja Marju Kõivupuud (PhD). Toetust ja abi pakkusid hea iiri „haldjas” ja õppejõud Bairbre Ní Fhloinn Dublini Ülikoolist, professor Gisela Welz Frankfurdi Ülikoolist, innustaja ja nõuandja professor Michael Simon Mainzi Ülikoolist.

Minu tänusõnad kuuluvad ka kõigile abivalmis kolleegidele Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnast, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivist ja folkloristika osakonnast. Olen eriti tänulik Piret Voolaiule ja Astrid Tuisule nende sooja toetuse eest, Rein Saukas abistas mind töö kirjutamise ajal mitmete oluliste arhiiviviidete ja lahete raamatulaenutustega ning luges korrektoori, Katrina Kink aitas leida fotosid. Heale sõbrale Katre Kajule jään tänu võlgu sõnastuse lihvimise eest.

Tartus, viinakuul 2009

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	10
1. TEOORIAD JA UURIMINE	14
1.1. Üldkäsitlusi	14
1.2. Rahvameditsiini mõiste määratlemisest euroopalikus kontekstis ..	17
1.3. Rahvameditsiini tõlgendamine Eestis	22
1.4. Rahvameditsiini uurimise ajaloost 20. sajandil	26
1.5. Mõttesuunad rahvameditsiini olemuse käsitlustes	30
1.6. Haigus ja tervis eri arusaamades	34
1.7. Patsient ja arst, haige ja ravitseja.....	36
1.8. Kokkuvõtteks	41
2. RAHVAMEDITSIIINI KOGUMINE JA UURIMINE EESTIS	
20. SAJANDI ESIKÜMNENDITEL	45
2.1. Kogumine ja uurimine folkloristlike institutsioonide rajamise eel .	45
2.1.1. Folkloristlike institutsioonide rajamine	53
2.2. Rahvameditsiinilise materjali kogumine ja korraldamine.....	55
2.3. Rahvameditsiini käsitlevad küsitluskavad enne Teist maailmasõda	58
2.3.1. Publitseeritud küsitluskavad	58
2.3.2. Eesti Rahvaluule Arhiivi ajaloomaterjalides sisalduvad	
küsitluskavad.....	62
2.3.3. Korrespondentide vastused.....	68
2.4. Kokkuvõtvalt rahvameditsiini kogumisest ja uurimisest enne Teist	
maailmasõda	70
3. SÕJA-AASTAD JA NÕUKOGUDE PERIOOD.....	73
3.1. 1940.–1980. aastad.....	73
3.2. Küsitluskavad nõukogude perioodil.....	81
3.2.1. Küsitluskavade võrdlus.....	87
3.2.2. Korrespondentide vastused.....	89
3.3. 1980.–1990. aastad.....	95
3.4. Kokkuvõtvalt rahvameditsiini kogumisest ja uurimisest	
nõukogude perioodil.....	98
4. 20. SAJANDI LÕPUST TÄNAPÄEVANI.....	102
4.1. Folkloristika uuenenud kontekstis.....	102
4.2. Küsitluskavad viimastel aastakümnetel.....	104
4.2.1. Küsitluskavade võrdlus.....	111
4.3. Kokkuvõtvalt rahvameditsiini kogumisest ja uurimisest 20.	
sajandi lõpul ja tänapäeval.....	114
5. KOKKUVÕTE.....	123
SUMMARY	134

KASUTATUD KIRJANDUS	145
LISAD	159
LISA 1. Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele. Jakob Hurt (1989) [1888] (väljavõte)	161
LISA 2. Rahva looma-arstimise viiside, arsti rohtude ja anatomiliste nimetuste korjamine. Johannes Kool (1912) (väljavõte)	163
LISA 3. Eesti Üliõpilaste Seltsi üleskutse (1907) (väljavõte)	168
LISA 4. Ülesandeid noortele rahvapäraste taimenimede asjus. Gustav Vilberg (väljavõte)	169
LISA 5. Korjake rahvapäraseid taimenimesid! Koguge teateid taimede kohta! Gustav Vilberg	170
LISA 6. Saatke teateid arstirohu-taimedest! Gustav Vilbaste	171
LISA 7. Eesti rahvapärased taimenimed. Gustav Vilbaste	172
LISA 8. Rahvateaduslised küsimuskavad III. Ilmari Manninen (1924) (väljavõte)	173
LISA 9. Rahvaluulelisi küsimusi VIII (1928–1930) (väljavõte)	173
LISA 10. RAHVAMEDITSIIIN	174
LISA 11. Haigus	176
LISA 12. Asuge rahva-arstiteaduse korjamisele	179
LISA 13. Terminoloogiline küsitelu (väljavõte)	181
LISA 14. <i>Gesamt-Fragebogen für deutsch-baltische Volkskunde</i> (1911) (väljavõte)	181
LISA 15. Kiiged ja kiikumine. Richard Viidalepp (1936) (väljavõte)	181
LISA 16. ERA küsimuskava nr. 3. Juhiseid rahvaluulekogujatele. Mida ja kuidas koguda? Richard Viidalepp (1936) (väljavõte)	182
LISA 17. Küsimusi taevakirjade kohta. Rudolf Põldmäe (1937) (väljavõte)	184
LISA 18. Küsimusi pulmanaljadest. Richard Viidalepp (1938) (väljavõte)	184
LISA 19. Korjake kohamuistendeid! Richard Viidalepp (1939a) (väljavõte)	184
LISA 20. Küsimusi matmiskommetest. Amanda Raadla (1939) (väljavõte)	185
LISA 21. Küsimusi rahvanaljandite alalt III. Rudolf Põldmäe (1940) (väljavõte)	186
LISA 22. Küsimusi rahvameditsiinist I. Herbert Tampere (1940)	187
LISA 23. Rahvameditsiini andmete kogumise vajalikkusest. Mihkel Kask, Kaljo Villako (1959) (väljavõte)	191
LISA 24. Küsimusi vanasõnadest I. Erna Normann (1961) (väljavõte) ...	195
LISA 25. Kohamuistendid veekogudest I. Järved. Ellen Liiv (1962) (väljavõte)	195
LISA 26. Küsimusi lausumissõnade alalt. Erna Normann (1962) (väljavõte)	195
LISA 27. Sepp ja sepatöö rahvatraditsioonis. Jüri Linnus (Etnograafia Muuseum), Ellen Liiv (1962) (väljavõte)	196

LISA 28.	Küsimusi rahvanaljandite alalt I. Arvo Krikmann (1965) (väljavõte)	196
LISA 29.	Küsimusi söömiseiga seotud rahvakommetest ja uskumustest. Regina Praakli (1967) (väljavõte)	197
LISA 30.	Küsimusi rahvanaljandite alalt III. Arvo Krikmann (1968) (väljavõte)	197
LISA 31.	Uskumused seoses metsloomadega. Mall Proodel (1970) (väljavõte)	197
LISA 32.	Surmaended. Eha Allik (1972) (väljavõte)	198
LISA 33.	Lilled minu elus. Anu Korb (2006) (väljavõte)	199
LISA 34.	Hirmud. Reet Hiemäe (2002) (väljavõte)	199
LISA 35.	Mida tead tähistaevast? Andres Kuperjanov (väljavõte)	199
LISA 36.	Apteekidega seotud rahvapärимused ja hoiakud	200
LISA 37.	Küsitlusleht apteekritele: Apteekidega seotud rahvapärимused. Külli Laur	203
LISA 38.	Lillelood. Anu Korb (2006) (väljavõte)	204
LISA 39.	Minu vähihaigus. Piret Paal (2006)	204
LISA 40.	ELURING (väljavõte)	205
LISA 41.	TUDENGIFOLKLOOR 1993 (väljavõte)	206
LISA 42.	KOOLIPÄRIMUS 1992 (väljavõte)	206
LISA 43.	USUND JA KOMBESTIK. Uskumusi koerast. Mare Kõiva (väljavõte)	206
LISA 44.	USUND JA KOMBESTIK. Usundiline kogemus. Mare Kõiva (väljavõte)	207
LISA 45.	USUND JA KOMBESTIK. Rahvaarstid. Mare Kõiva (väljavõte)	207
LISA 46.	USUND JA KOMBESTIK. Küsitluskava ravimtaimedest. Ain Raal	209
LISA 47.	USUND JA KOMBESTIK. Surdo. Mall Hiemäe (1986)	212
LISA 48.	MUUD TEEMAD. Kohajutud (väljavõte)	214
LISA 49.	MUUD TEEMAD. Tänapäeva lood ja kuulujutud. Eda Kalmre (1998) (väljavõte)	214
LISA 50.	MUUD TEEMAD. Väikelaste mängitused (väljavõte)	214
LISA 51.	1955 (2001, väljavõte)	215
LISA 52.	Arstija (2002–2005)	215
LISA 53.	Herbert Kuurme küsimused (väljavõte)	218
LISA 54.	1950ndad aastad (väljavõte)	218
	ELULOOKIRJELDUS	220
	CURRICULUM VITAE	221

SISSEJUHATUS

Uurimust eesti rahvameditsiini kogumise ja uurimise ajaloost 20. sajandil ajendas mind kirjutama sellekohase tervikliku käsitluse puudumine. Küll võib märkida, et mitmetelt autoritelt on nüüdseks ilmunud hulgaliselt eesti rahvameditsiini ja ka selle uurimise erinevaid etappe analüüsivaid uurimistöid ja artikleid¹. Lisaks mõjutasid teemavalikut isiklik varasem kogemus rahvameditsiinilise materjaliga tegelemisel, samuti Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetooli juures kaitstud magistriväitekirja soolatuügaste ravist eesti ja iiri rahvameditsiinis (Tupits 2004). Viimase koostamisel tulidki välja esimesed momendid uurimisloos sõlmprobleemidest ning muutustest rahvameditsiini mõiste kasutamisel. Mind hakkas huvitama küsimus, mil määral on eesti folkloristikas möödunud sajandi jooksul tegeletud rahvameditsiini kogumise ja uurimisega ning millised on olnud põhimõtete ja eesmärkide muutused erinevate poliitiliste mõjudega ajaloetappidel. Eeldasin algselt, et rahvameditsiini on folkloristikasiseselt laialdaselt uuritud juba pikemat aega, alates vastavate folkloristlike teadusasetuste loomisest 20. sajandi algupoolel.

20. sajand on intrigeeriv oma murranguliste sündmuste poolest – tööstuse, tehnoloogia ja teaduse areng, järjest süvenev linnastumine, sõjad ja nendest tulenenud uued olukorrad. Folkloristlik uurimissituatsioon ning -võimalused on mõjutatud üldisest kultuurikontekstist, valitsevatest tingimustest, mõttesuundadest ja tõekspidamistest. Paralleelselt on humanitaarteadustele, sh folkloristikale ning käesolevat väitekirja silmas pidades ka rahvameditsiini uurimisele mõju avaldanud teiste teadusharude, näiteks loodusteaduste areng.

Eesti rahvameditsiiniga tegelemine on 20. sajandil kulgenud tihedas seoses eesti folkloristika üldiste liikumissuundadega ning teadusliku meditsiini arenguga. Väitekirjas on eraldatud kolm peamist perioodi: 1) rahvameditsiini kogumine enne folkloristlike õppe- ja uurimisasutuste loomist ning kogumine ja uurimine Eesti Vabariigi perioodil (1918–1940), 2) rahvameditsiiniga tegelemine nõukogude ajal (1940–1941, 1944–1991²) ja 3) tänapäev (alates 1990. aastatest, mis tähistavad Eesti Vabariigi taasiseseisvumist) oma muutunud uurimissituatsiooni ning uuenenud lähenemisega nii folkloorile tervikuna kui ka rahvameditsiinile kitsamalt.

Tegelikult pöörati Eesti aladel rahvameditsiinile tähelepanu juba varem, peamiselt tegid seda erialastest huvidest lähtuvalt meedikud, 19. sajandil näiteks Karl Ernst von Baer (1792–1876), samuti Friedrich Robert Faehlmann (1798–1850), Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882), veidi hiljem Peeter Hellat

¹ Rahvameditsiinist on kirjutatud või kirjutavad mitmed folkloristid–etnograafid, näiteks Ilmari Manninen, Oskar Loorits, Mall Hiimäe, põhjalikumalt aga Mare Kõiva, Andra Veidemann, Marju Kõivupuu. Viimastel aastakümnetel on lisandunud Riin Alatalu, Reet Hiimäe, Piret Paal, Kristel Soomre, Renata Sõukand, Ave Tupits jt.

² Saksa okupatsiooni perioodi (1941–1944) ei ole väitekirjas eraldi vaadeldud. On teada, et kaastöölislalt saabus mõnevõrra saadetisi ka sõja-aastatel, sh üksikuid vastu-seid rahvameditsiini kohta.

(1857–1912), Jüri Grünthal [Haldre] (1896–1949). Andmeid eesti rahvameditsiini kohta küsis ka Jakob Hurt (1839–1907) 1888. aasta rahvaluulekogumise suurüleskutses. 20. sajandi esikümnenditel nihkus käsitletav teema pigem folkloristide ja etnograafide töövälja, seda võimaldas vastavate institutsioonide loomine³. Oma erialast lähtuvalt olen rahvameditsiini kogumisloo vaatenurga valikul ja analüüsis keskendunud pigem folkloristlikule suunale. Loomulikult on ka teaduslikul meditsiinil oma roll rahvameditsiini uurimises. 20. sajandi jooksul on koolimeditsiini edenedes meedikute osakaal rahvameditsiini teaduslikul käsitlemisel mõnevõrra vähenenud, kuid viimastel kümnenditel on ennekõike taimravi ja selle võimalused tõusnud taas arstide tähelepanu alla.

Väitekirjas toon välja peamised suunad eesti rahvameditsiini kogumise loos 20. sajandil, lähtudes sellest, kuidas folkloristid korrespondente juhendasid, ning annan ülevaate rahvameditsiinilise materjali korraldamisest ja teaduslikust uurimisest. Eesmärgiks on ka näidata, kuidas on rahvameditsiin uurimisteedena leidnud 20. sajandil sobiva niši Eesti teadusmaastikul ning kes võiks või peaks rahvameditsiini uurima. Peamiselt folkloristlikes bülletäänides „Rahvapärimeste Selgitaja” (1936–1940) ja „Rahvapärimeste koguja” (1961–1976) avaldatud, aga ka veebis ja käsikirjaliselt kättesaadavate küsitluskavade abil jälgin, milliseid eesti rahvameditsiini alateemasid on küsitluskavasid koostades ja materjali kogudes silmas peetud. Kindlasti ei ole väitekirjas viidatud küsitluskavade kogum ammendav, kuid antud valik annab piisavalt hea ülevaate teadlaste lähtekohtadest. Küsimuste lähem vaatlus näitab rahvameditsiini kogumise põhimõtteid – sellest vaatenurgast ei ole Eestis varem uurimusi tehtud. Laekunud materjali sisu jälgimiseks olen pisteliselt kasutanud Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA, 1927–1944), Riikliku Kirjandusmuuseumi (RKM, 1944–1984), Tartu Riikliku Ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri (EKRK, 1950–1993) ning Keele ja Kirjanduse Instituudi (KKI, 1941–1984) kogude vastavaid üldsisustikke. Järelduste tegemisel on mõnevõrra arvestatud ka administratiivaruandlusest enamasti välja jäänud, kuid saadetiste laekumisi otseselt mõjutanud folkloristide–korrespondentide isiklikuma suhtlusega, mille kaudu juhendati materjali täiendkorjandust. Väitekirjas esinevad sünni- või eluaastad on märgitud uurimuse seisukohalt kesksematel või ajalooliselt olulistel isikutel.

Väitekirja juhatab sisse üldisi rahvameditsiini teooriaid ja analüüse käsitlev peatükk, milles on vaatluse all põhiliselt Soome ja Skandinaaviaaamaade (Ilmari Manninen (1894–1935), Lauri Honko (1932–2002), Birgitte Rørbye (1945–1998), Bente Alver (1941), Torunn Selberg (1946)) ning Saksamaa ja Austria (Gustav Jungbauer (1886–1942), Elfriede Grabner (1930), Günter Wiegelmann (1928), Michael Simon (1956), Eberhard Wolff (1959)), aga ka Eesti folkloristide (Mare Kõiva (1954), Andra Veidemann (1955), Marju Kõivupuu (1960)) seisukohad ning tõdemused rahvameditsiinist, definitsiooni kujunemisest,

³ Eesti Rahva Muuseum asutati 1909. aastal, selle allüksusena loodi 1927. aastal Eesti Rahvaluule Arhiiv. 1919. aastal oli juba moodustatud Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool.

samuti uurimissuundade lähtekohtade muutustest 20. sajandi jooksul. Võttes lisaks arvesse akadeemilise meditsiini seisukohtade ja praktika tugevat mõju rahvameditsiinile ja selle uurimisele, olen folkloristide vaatepunktidele lisanud mitme meediku (näiteks Oskar von Hovorka (1866–1930), Adolf Kronfeldi (1861–1938), Hans Otto Münstereri, Herbert Normanni (1897–1961), Kaljo Villako (1919–2001), Arvo Tiku (1929)) arusaamad rahvameditsiinist. Rahvameditsiini uuringud Skandinaavias ja eriti Saksamaal on teaduskontaktide kaudu mõjutanud eesti rahvameditsiini uurimist, samuti on Eesti ajalooliselt mõlema piirkonnaga seotud. Võrdluseks ning täienduseks olen lisanud kajastusi angloameerika, prantsuse ja slaavi kontekstist. Lisaks üldteoreetilistele vaatenurkadele käsitlen rahvameditsiinis olulisi teemasid, nagu haiguse mõiste, samuti arstide, ravitsejate ja haigete omavaheline suhtlus.

Teises peatükis vaatlen 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse küsitluskavasid ja uurimistöö katseid ning peatun lühidalt nende folkloristlike institutsioonide rajamisel Eestis, mis on aluseks rahvameditsiini uurimisele tänase päevani. Lisaks vaatlen folkloristlikus bülletäänis „Rahvapärимuste Selgitaja” avaldatud tegevusülevaateid ja jälgin rahvameditsiini sisaldavate saadetiste rahvaluule arhiivi laekumise edukust. Võrdlusmomendi pakuvad andmed teiste folklooriteemade arhiivi saatmise kohta. Eesti Rahvaluule Arhiivis säilitatavate eesti folkloristika ajaloo materjalide hulgast leitud küsitluskavad on käsitletud publitseeritud küsitluskavadest eraldi, nii oli materjalile lähenemine ühesem.

Kolmandas peatükis käsitlen lühidalt folklooriuurimise muutunud olukorda Teise maailmasõja aastatel ja vahetult pärast sõda, mis mõjutas üldisemalt rahvausundi ning ka rahvameditsiini kogumist ja uurimist. Analüüsin nõukogude ajal koostatud küsitluskavasid ja rahvameditsiini puudutavaid punkte teistes küsimustikes. Bülletäänis „Rahvapärимuste koguja” avaldatud kogumisarannete põhjal esitan ülevaate korrespondentidelt laekunud rahvameditsiini sisaldavatest vastustest, viidates ka muule tulmele. Siinkohal olen ühe allikana kasutanud meditsiinidoktor Kaljo Villako mälestusteraamatut, mis avab kahasse kolleegi Mihkel Kasega (1903–1968) 1959. aastal koostatud, suurima sel etapil rahvameditsiini kogumiseks valminud küsitluskava tausta ja eesmärgi. Üldiste uurimiseesmärkide avamiseks olen toetunud nii „Rahvapärимuste kogujates” kui ka „Paari sammukese...” seerias avaldatud tegevusarannetele ning folkloristide märkustele.

Kasutatud allikatest, eriti nõukogude aega (1940–1941, 1944–1991) käsitlevatest tegevusülevaadetest nähtub tihti vastuolu tegelikult tehtu ning allikates viidatud töösaavutuste vahel – see on osutunud üheks problemaatiliseks aspektiks väitekirja kirjutamisel. Selge ajaloolise ülevaate asemel on tulnud tegeleda andmestiku (reaalselt toimunu ja töid teostanud inimeste) täpsustamisega. Teisalt iseloomustab ootamatult üles kerkinud allikandmete problemaatika toonast olukorda, nii tegelikke võimalusi kui ka püstitatud eesmärgi.

Neljandas peatükis heidan pilgu 20. sajandi lõpukümnenditele, avades lühidalt teadusasutuste ümberkorraldamise tausta ja sellest tulenenud muutusi, samuti folkloristika kui teaduse muutunud seisukohti pärimuse olemuse ja kogumise kohta. Viimati osutatud muutus on avaldanud positiivset mõju

rahvausuundi, sealhulgas rahvameditsiini uurimisele ning uuritavate suundade avardamisele. Põhijoonteks on siinkohal folkloristika lähenemine rahvameditsiini uurimisele kaasajal, sisult laienenud küsitluskavad ning kogu sajandi vältel läbi viidud küsitluste suunatuse võrdlus. Lisaks käsitlen praegu töös olevaid ning eeldatavaid tulevikusuundi ja arenguid rahvameditsiini uurimises.

Väitekirja lõpetavad eesti- ja inglisekeelne kokkuvõte, kasutatud kirjanduse nimestik ning lisad. Lisades on kronoloogilises järjestuses (täpsemate daatumite puudumisel on lähtutud oletatavast koostamise ajast) ära toodud väitekirjas kasutatud 54 otseselt rahvameditsiini käsitlevat küsimustikku või väljavõtteid teistele teemadele pühendatud küsitluskavadest, milles on puudutatud rahvameditsiini. Küsitluskavasid on eri perioodidel koostanud mitmed rahvameditsiiniga tegelejad meedikud ja folkloristid, näiteks Jakob Hurt, Johannes Kool (1882–?), Voldemar Sumberg (1893–1965), Herbert Tampere (1909–1975), Mihkel Kask koos Kaljo Villakoga, Gustav Vilbaste (1885–1967), Mare Kõiva, Mall Hiiemäe (1937), Ain Raal (1961) ja teised. Välja olen jätnud küsitluskavadele tulnud vastuste sisulise poole, kuna keskendun rahvameditsiini kogumise alustele ja kogumisprotsessile. Eraldi alajaotustena on allikaloetelu alguses esitatud küsitluskavad, mis asuvad arhiivimaterjalide hulgas, publikatsioonides ja veebilehekülgedel. Lisades ei ole esitatud küsitluskavade sissejuhatusi ega kaastekste nende suure mahu tõttu, kuid küsitluskavade koostamise eesmärged olen kommenteerinud vastavates alapeatükkides.

Rahvameditsiin on ajas ja oludes sisult muutuv ning seetõttu tuleb ka uurimismaterjalidele ja uuritavatele vastavalt läheneda. Rahvameditsiini andmestikku võib tänapäevalgi koguda elava pärimusena, uueks kogumiskeskonnaks on näiteks erinevad veebileheküljed. Alahinnata ei saa sedagi, mis on juba talletatud arhiividesse – vanemad allikad on vajalik platvorm, mõistmaks hilisemaid arenguid ning nägemaks muutusi ajas, tavades ja tõekspidamistes. Sama oluline on ka tunda senist uurimislugu ja -probleematikat, millele tuginevad või millest tulenevad edaspidised uurimused ja uurimisprobleemid.

Käesolev eesti rahvameditsiini kogumise ja uurimise loole keskendunud käsitus võiks olla aluseks täiendustele nii allikate, analüüsivate sihtgruppide (kirjasaatjad, folkloristid, meedikud jt) kui ka ajalise raamistiku osas. Viimasel juhul tasub andmete analüüsil keskenduda lühematele ja/või pikematele kogumisperioodidele, mis võimaldab esile tõsta nii kirjasaatjate kui ka küsitluste algatajate ja erinevate uurijate arusaamu ning andmestiku hetkeseisu konkreetsel ajahetkel, samuti sisulisi muutusi ajas. Väitekirja on täienduseks senistele erialastele ajaloo-aspektilistele käsitlustele, sobitades tänapäevase tendentsiga uurida folkloristika ajalugu.

Püüe oma tervist säilitada saadab meid iga päev, ükskõik, kas oleme sellest teadlikud või mitte. Kui täpne olla, siis käib ellujäämine üks päev korraga; kuigi me püüame edendada oma heaolutunnet, hindame oma pingutusi, valime toitu ja muud, oleme sisemiselt ikka veel üsna loomalikud. Me tegutseme instinktiivselt ega suuda alati oma otsuseid ratsionaalselt põhjendada.

Lauri Honko (1984)

1. TEOORIAD JA UURIMINE

Rahvameditsiini uurimise tausta avades on siinses peatükis analüüsitud rahvameditsiini ja teadusliku meditsiini mõisteid ning metodoloogiate arengut Eestis, Skandinaavias, Soomes, Saksamaal, Austrias ning põgusalt angloameerika kontekstis. Lisaks keskendutakse sellele, kuidas Eesti ja nimetatud riikide folkloristid on haiguse ja tervise mõistet ning abiandjate ja -vajajate kohta kasutatud ja kasutatavate arusaamade tausta avanud. Peatüki eesmärk on näidata rahvameditsiini kui uurimisainese tähenduse muutusi ja nihkumist meedikute tähelepanu alt folkloristide uurimisvälja.

1.1. Üldkäsitlusi

Eesti rahvameditsiini, nii nagu muudki folkloori, on mõjutanud kristlik kultuur (katoliiklik ja luterlik, mitmed usuliikumised), pikaajaline seotus vene ja saksa kultuuriruumiga, rahvusliikumine duaalses püüdes unustada talupoeglikud kombed, kuid samas leida iseennast rahvuskultuuri kaudu (vrd Viies 2001: 231). Pärimusdetailide laenamisele, teisenemisele ja taandumisele on mõju avaldanud ka 19. sajandi lõpust hoogustunud urbaniseerumine, haridustaseme tõus, tehnika ja teaduse areng, ühiskonna üldine muutumine.

Rahvameditsiin on tugevalt seotud usundilise maailmavaatega, maagilise mõtteviisiga. Nii on haigust vaadeldud võõrjõudude (irdhingede, haigusvaimude, nagu hall või katk) tungimisena inimese kehasse, samuti on haigusi põhjendatud elavate ja surnute pahatahtlikkusega. Samas võivad välised jõud, näiteks vesi, aidata haigustest vabaneda; surnutega seostuvates hiiekohtades, kivide ja allikate juures on käidud haigusi arstimas. Kristlik lähenemine seletab kallaletunge inimkehale kuradi käsilastega, teisalt võib haigus olla jumala karistus (Loorits 1990: 61–75, ka Loorits 1940; Loorits 1951).

20. sajandisse jõudis eesti rahvausund läbipõimununa eri religioonidest, kohalikest ja laenualistest usundilistest tõekspidamistest, traditsioonijäänukitest ja uuematest arengutest. Rahvausund on leplikum ja altim muutustele kui kirjalikus raamistuses kõrgreligioon, võimaldades Paulsoni määratluse kohaselt „topeltreligiooni” ehk kommete järgimist kahes süsteemis korraga (Paulson 1997: 47–48, 159). Rahvameditsiinis kajastub taoline topeltsüsteem sünkreetilise, kristlik–usundilise ravivõttestiku kaudu. Iiri uurija Brian M. Hughes’ile (Hughes 2006) toetudes võib väita, et usk ja rahvausund täiendavad teineteist.

Teisalt on pärimus ja religioon omavahel alati tihedas seoses olnud (ristimärgi kasutamine, religioosse sisuga loitsutekstit, pühapildid ravimisprotsessis jne). Seetõttu on pärimuse kandjal üsna lihtne liikuda ühest usu(ndi)süsteemist teise.

Varasematel sajanditel ei olnud meditsiiniline mõtlemine ja praktika omavahel tingimata seotud ning usk imerohu olemasolusse hakkas klassikalisel meditsiinis taanduma alles 17. sajandi lõpuks (Foucault 2003: 450). Lahknevamine rahvameditsiini ja koolimeditsiini vahel, kuni viimane märkimisväärse ülekaalu saavutas⁴, jõudis murdepunkti 19. sajandil. Sinnamaani oli erinevus rahvapärase ravimise ja õpetatud arstide tegevuse vahel hägune, sest ka koolimeditsiinis oli oluline roll platseeboefektile ja mõningate ravivõtete põhjendatus osutus küsitavaks hiljem. Teadusliku meditsiini ja rahvameditsiini vahe on aga selles, et kui meditsiinile on olemuslik arusaamade pidev kriitiline kontrollimine, uute meetodite uurimine ja katsetamine, siis rahvameditsiinis jäädakse pikema aja jooksul äraproovitud tõekspidamiste juurde (Weiser-Aall 1964: 226–227). Meditsiini teaduslikuks muutumise aluseks on olnud mittenakkuslike haiguste epidemioloogia ja biostatistika; pikaajalised uuringud on võimaldanud jälgida haiguste esinemist, levikut, kulgu ja ravimeetodite tõhusust (Kaasik 2008: 329). 20. sajandi keskpaigani kirjutasid meditsiinist ja meditsiini ajaloost ennekõike arstid, mistõttu on meditsiiniajalugu kujutatud kui edulugu, ehkki sellel on olnud oma ebaõnnestumised (Otto 1993: 25, 26, 29–30), ennekõike lõplike lahenduste ja kõrgete ootuste täitmata jätmise kontekstis. Samuti ei saa välistada, et lisaks meditsiiniteaduse arengule 19. sajandi lõpul – 20. sajandi algul põhjustas osade haiguste taandumise (või aitas nende taandumisele kaasa) järjest muutuv elustiil ja -keskkond. Loomulikult toimus ka vastupidine efekt – uued tingimused löid pinnase uute haiguste tekkeks.

Soome folkloristi Lauri Honko hinnangul eristab varasemat meditsiini nüüdisaegsest ennekõike erinev haiguse mõistmine ja ravimeetodid, mis sõltuvad sotsiaalsest ja kultuurilisest kontekstist. Ka on ta küllalt stereotüüpselt arvanud, et teaduse arenedes muutusid varasemad akadeemilised vaatepunktid koolimeditsiini seisukohalt iganenuks ja šokeerivaks, kuid jäid püsima koolihariduseta ja arstiabita rahva seas (Honko 1964: 290, 291). Meditsiin näis ühel hetkel olevat jõudnud punkti, kus senine teadmiste vahetus rahvameditsiiniga muutus võimatuks, nii tundus õigustatud ka ratsionaalsete rahvapäraste oskuste ignoreerimine (Keinänen 2003: 43).

Eestis püüdsid tuntud ja eesti rahvameditsiini suhteliselt hästi tundvad meedikud nagu Karl Ernst von Baer, Friedrich Robert Faehmann ja Friedrich Reinhold Kreutzwald meditsiiniteaduse ja üldise tervishoiuteadlikkuse edenedes võidelda rahvalike ravivõtete kasutamise vastu. Ometi kogusid Jakob Hurda korrespondendid muu pärimuse seas 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul hulgaliselt rahvalikke ravivõtteid, sest usundiline praktika oli visa käibelt kaduma. Jakob Hurda küsitluskava ning selle põhjal laekunud materjal on

⁴ Selle arengutee põhjalikuks kirjelduseks Prantsusmaa näitel võib lugeda Michel Foucault uurimusi, eriti tema 1963. aastal ilmunud teost „Kliiniku sünd” (*Naissance de la Clinique*), vt Foucault 2006.

ühtlasi olnud aluseks edasisele folkloori ning kitsamalt rahvameditsiini andmete kogumisele ja uurimisele Eesti folkloristikas.

Keskne koht Eesti teadusliku meditsiini arengus oli toonasel keiserlikul Tartu ülikoolil kui teadusasutusel. Paljud teadusavastused, milles osalesid siin praktiseerivad ja töötavad arstiteadlased, sündisid meditsiiniliste eriharude siseselt 19. sajandil (geneetika, kirurgia, biokeemia, füsioloogia, sünnitusabi). Uute suundade teke (nt farmakoloogia), uute sünteetiliste ravimite ja meetodite kasutuselevõtt (nt organite siirdamine) ning hügieeni areng on muutnud arstiabi efektiivsemaks. 19. ja 20. sajandit iseloomustab meditsiini spetsialiseerumine ja tehnologiseerumine (Otter 1995: 102–150), erinevalt rahvameditsiinist, kus on aegade jooksul kinnistunud teatud erinevate haiguste ravitsejad või ravivõtete kasutajad (nt roosiarst, kupuarst) ja edasist spetsialiseerumist tingimata ei toimu.

Eesti rahvameditsiini uurinud etnoloog Andra Veidemann on rahva- ja koolimeditsiini kõrvutades leidnud, et mõlemal on oma klassifitseerimise süsteem, kuid rahvameditsiini iseloomustab reaalsuse seletamine mitmel võimalikul viisil, teaduslikus meditsiinis kehtivad aga kindlad reeglid (Veidemann 1987: 966). Pikalt püsinud sidet kahe suuna vahel näitab ka see, et paljud rahvapärased ravimid on Eesti pärimusse jõudnud kunagiste uute meditsiiniavastuste ja Eesti kalendrikirjanduse kaudu. Ühtlasi oli 18. ja 19. sajandil ilmunud eesti-keelne kalendrikirjandus esimene perioodika liik, mille vahendusel meditsiini-teadmisi maarahvale propageeriti; ajalise ja ühiskondliku nihke tõttu oli sealne info ilmumise ajaks teaduse arengust juba maas, kuid sihtgrupi jaoks veel tundmatu (Martsoo 2007: 7–34; vt ka Sõukand 2005).

Samaaegselt koolimeditsiini arenguga on ajapikku kasvanud ka avalikkuse nõudmised. Patsientides tekitab pettumust ja viha, kui ei suudeta kontrolli alla saada või tuvastada kroonilisi terviseprobleeme, rasket haigust, epideemiat või kui ravimitööstuse saavutused jäävad maha kiiresti muteeruvate haigustekitajate põhjustatud probleemidest. Kõrge majandusliku arengutasemega riikides eksisteerib rahvameditsiin üldjuhul lahus teaduslikust meditsiinist ning enamasti selle teenuse pakkujaid ei kontrollita. Euroopas on erandiks Saksamaa, kus ravitsejate tegevus ja kontroll nende üle legaliseeriti juba 1939. aastal. Näiteks Aafrika riikides, Indias ja mõnes Ladina-Ameerika riigis, kus ravitsemisel on pikaajaline ajalooline traditsioon ning sotsiaalsete ja majanduslike põhjuste tõttu ei ole ametlik arstiabi hästi kättesaadav, on rahvameditsiin käibel kõrvuti teadusliku meditsiiniga. Ravitsejate tegevust püütakse neis riikides kontrollida patsientide ohutust silmas pidades (Karagodina 2006: 63), mis ei tähenda siiski rahvaravitsejate populaarsuse taandumist.

Maailma Tervishoiuorganisatsiooni (*World Health Organisation*, WHO) raportid tõestavad samuti, et rahva- või alternatiivmeditsiin on maailmas teadusmeditsiini kõrval, regionist sõltuvalt, tugeval või väga tugeval positsioonil. Seda ka lääneriikides, kus alternatiivravi (valdavad suunad on siin homöopaatia, nõelravi, kiropunktika ja taimravi) kasutab umbes pool elanikkonnast; Aafrikas, Aasias ja Okeaanias on traditsioonilise rahvapärase ravi kasutajate hulk, koloniaalsüsteemi ja lääneliku teadusmeditsiini juurutamise järelmõjudest

tulenevalt, riigiti 30–80 % (vt WHO 2001; ka Raal 2007: 21–27). Eestis ei ole alternatiivravi reguleerivaid seadusi ega vastavaid ametlikke institutsioone, samas on taimse päritoluga ravivahendid saadaval nii retseptiravimitena, mida kontrollitakse, kui ka käsimüügis (WHO 2005: 100–101). WHO andmetel on alates 1990. aastast (aruande avaldamiseni) saanud üle 300 Põhjamaade ja Balti riikide meedikute väljaõppe akupunktuuri ja Hiina meditsiini alal (WHO 2001: 103).

2005. aastal toimus Eesti Haigekassa ja Sotsiaalministeeriumi ühistöös uuring arstiabiga rahulolu kohta, mille raames küsitleti 1446 inimest. Kokkuvõtvalt statistikast nähtub, et umbes pooled vastajatest ei pöördu arsti poole, sest saadakse ise hakkama või on põhjuseks ajapuudus või pikad vastuvõtujärjekorrad. Samuti eelistatakse ennast ise ravida, kui terviserike tabab tööl olles või töövälisel ajal (Eesti Arst 2006: 61–62). Eelduspäraselt jäävad eneseabi alla nii kodused apteegi- kui ka rahvameditsiinilised ravivahendid. Teatud reservatsiooniga võib oletada, et osa neist, kes aitavad end ise või kasutavad arstiabi, võivad tegelikkuses pöörduda ka ravitsejate poole.

Ehkki teaduslik meditsiin on end valdavalt vastandanud rahvameditsiinile, on tegu pikka aega samalaadseid ravivõtteid kasutanud, eri suundades, kuid ühe eesmärgi nimel liikuvate harudega. Ideaalis on nii koolimeditsiin kui ka rahvameditsiin pühendunud haiguste ärahoidmisele ja ravile. Arsti ja ravitseja roll on aidata võidelda haigustega ning taastada kehaline, hingeline ja sotsiaalne tasakaal, olgu selle all mõeldud maagia abil üleloomulike jõudude kontrollimist või teaduslike avastuste toel haigustekitajate vaoshoidmist ja/või kahjutustamist.

Rahvameditsiin võimaldab lihtsat ja käepärast eneseabi, kuid ei ole välistatud, et abi otsitakse mujalt kui pere- või erialaarstilt ning seda pakub ravitseja. Rahvameditsiini ja ravitseja abi ollakse teinekord valmis proovima ka umbusust hoolimata, viimases hädas, või lihtsalt proovimise pärast. Salapärasel toimingul või käitumisel, erilaadne ümbruskond (ravitseja kodu või ravitsemiseks kohandatud ruum) ja mitmed muud pisitegurid lisavad ravitsemisprotsessile müstilist võlu, apelleerides hoomamatu kõrgema jõu kaasmõjule haiguse ravis. Teaduslikult põhjendatud kontekstis võimaldavad aga ka apteekides pakutavad käsimüügiravimid leida kiiret lahendust kergematele terviseprobleemidele (eri)arsti või ravitseja poole pöördumata. Nii võib ravi(tse)ja rolli tõusta hoopis apteeker.

1.2. Rahvameditsiini mõiste määratlemisest euroopalikus kontekstis

Ametlikule meditsiinile on uuema-aegses eesti meditsiinikirjanduses antud järgmine definitsioon: „Teaduslik meditsiin on arstiteadus, mis ei põhine üleloomulikele jõududele vaid ratsionaalsele mõtlemisele, kus teooriat on võimalik katseliselt tõestada, näidates katkematut põhjus-tagajärg suhet” (Sepp 1998: 17). Käesolevas väitekirjas märgivad ametlikku suunda paralleelselt ka mõisted „koolimeditsiin”, „biomeditsiin” ja „akadeemiline meditsiin”.

„Alternatiivmeditsiini” all tuleks enamjaolt mõista Idamaadest ülevõetud raviviise nagu nõelravi, kiropraktika, erinevad dieedid, jooga jm. Need praktikad on läänes seoses biomeditsiini arenguga 20. sajandil olnud pigem alaväärtustatud seisus, kuid sajandi teisel poolel saavutasid nad üsna suure populaarsuse. On kohane märkida, et teadusliku meditsiini seisukohalt kuulub rahvameditsiin samuti alternatiivsete ravivõimaluste hulka. Nii alternatiivmeditsiini kui ka rahvameditsiini uurimist hõlmab meditsiiniantropoloogia, mis tegeleb tervise ja haigustega sotsiaalkultuurilisest aspektist. Sellele pani 1880. aastatel aluse patoloog ja sotsiaalmeditsiini rajaja Rudolf Virchow (1821–1902), kuid mis distsipliinina hakkas arenema pärast Teist maailmasõda. Olulised nimed siinjuures on meedik William H. R. Rivers (1864–1922) ning eriti meditsiinialoolane Erwin H. Ackerknecht (1906–1988). Uurimisala määratles 1953. aastal meditsiiniantropoloog William Caudill.

Alternatiivmeditsiini mõiste on tegelikult suhteline. Nii on Aasias alternatiivsena mõistetav pigem lääne meditsiin ja kohalik nõelravi käsitletav klassikalisenä⁵. Alternatiivmeditsiini alad on euroopaliku kultuuri kontekstis üsna organiseeritud (läbitakse kursusi ja koolitusi, kuulutatakse välja vastuvõtuajad, reklaamitakse ennast meedias). Alternatiivmeditsiin on seega praeguseks professionaliseerunud, asudes ametliku ja rahvaliku meditsiini vahemil (alternatiivmeditsiini professionaliseerumise ajalugu angloameerika näitel vt Saks 2003).

Alternatiivmeditsiin viitab WHO ametliku definitsiooni kohaselt „sageli laialdasele praktiliste tervishoiumeetodite kogumile, mis ei kuulu maa omatraditsiooni ega ole integreeritud valitsevasse tervishoiukorraldusse. Nende ravimeetodite kirjeldamisel kasutatakse mõnikord ka termineid „loodusravi”, „mittetavameditsiin” (*nonconventional medicine*) ja „holistiline ravi”” (WHO 2005: 1).

Eesti neurotraumatoloog Arvo Tikk on tõendus põhise meditsiini kõrval eristanud mitmeid alternatiivmeetodeid: esiteks nn täiendmeditsiin ehk osa alternatiivmeditsiinilisi ravimeetodeid, nagu manuaalteraapia, nõelravi, osteopaatia, aroomi-, valgus- ja muusikateraapia, mis arstlikust seisukohast lähtudes ei kahjusta sihipärasel tegevusel patsienti ja millest on mõningast abi vaevuste leevendamisel. Teiseks, palvetel, uskumustel, loitsudel jmt põhinev uskumus- ja templimeditsiin⁶, kuhu kuuluvad mitmesugused ravitsejad oma uskumuste ja ravivõtetelega. Kolmanda rühma moodustavad šarlatanid, kes rahasaamise eesmärgil hädasolijaid lollitavad. Samas ei tunnusta Tikk näiteks homoöpaatiat, tsooniteraapiat ja mitmeid teisi alternatiivseid, kuid laialt kasutatavaid ravimeetodeid (Tikk 2005: 294).

⁵ Näiteks ei mõistnud üks Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetooli 2003/2004. õa rahvaluuleseminarist osa võtnud Aasia päritolu tudeng üles kerkinud küsimust nõelravist kui *alternatiivmeditsiinist*, sest tema seisukohalt oli tegu traditsioonilise meditsiiniga.

⁶ Tuleb osutada, et (egiptuse) templimeditsiin erineb oma süsteemilt ja olemuselt rahvameditsiinist. Tegu oli templite juurde organiseeritud oma aja õpetatud arstidega, seega ei ole lõpuni õigustatud templimeditsiini ja rahvameditsiini kõrvutamine.

Rahvameditsiini, nagu folkloori tervikuna, ei saa üheselt määratleda. Samas peame teadlastena olema suutelised vastama küsimusele, mis on rahvameditsiin. Terminite kasutus ja kujunemine on alati sõltunud konkreetse uurija seisukohast, sellest, mida ta peab tähtsaks, lähtudes omaenese taustsüsteemist ja kogemustest. Rahvameditsiini käsitluste taustsüsteemiks on folkloor üldisemas plaanis, sh rahvaluule mõiste ümbermõtestamine möödunud sajandi jooksul.

Folkloori definitsioonist rääkides on Lauri Honko kirjeldanud ainese tajumise avardamist viimastel sajanditel uute uurimisteede avastamise teel. Nii on ta tõdenud, et folkloori määratlus on „teaduses valiv ja osaline, see areneb ebaühtlaselt eri impulsside mõjul, avardab pidevalt pärimuse piire ja folkloori lõplikku mõistet ei paista kusagilt”. Ühiskonna enesekäsitlus muutub, nii muutub ka tuumikfolkloor ehk pärimuskollektiivi maailmakogemus ja seega tuleb folkloori käsitleda elava traditsioonilise kollektiivi vaatenurgast. Uurijad on oma otsingutel liikunud rahvast kui ühtsest ja ühetaolisest üksusest pärimussüsteemide ja rühmafolkloori juurde, varasemast olulisemaks on muutunud informandi roll (Honko 1998: 59–62, 70). Sarnased muutused on toimunud ka rahvameditsiini mõtestamisel ja uurimisel, suurimad nihked aga on aset leidnud pigem valdkonna uurijate osas.

The New Encyclopaedia Britannica, üldtuntud üleilmne entsüklopeedia, ei paku ühest definitsiooni terminile *folk medicine* (rahvameditsiin), teema on üldistatuna leitav mitme alamkategooria alt. Rahvameditsiini käsitletakse kõige pikemalt meditsiiniajaloole pühendatud põhjalikus artiklis. Rahvalikud ravivõtted, mille ajalooliselt moodustasid teadmised taimedest, usk, et haigusi põhjustavad üleloomulikud jõud ning abi nõidadelt või ravitsejatel, kes tegelesid nii keha kui hingega, loetakse artiklis tänapäevase meditsiini aluseks. Ühtlasi osutatakse entsüklopeedias nüüdisaegsele võimalusele kombineerida parima tulemuse saavutamiseks teaduslikku meditsiini ja alternatiivseid ravivõtteid ning tavale kasutada religiooni pakutavat vaimset abi (palverännakud, spetsiaalsed jutlused) kui viimast võimalust haigustest vabaneda (*Encyclopaedia Britannica* 1991: 886, 906–907).

Mõistet *folk medicine* kasutas esimesena trükisõnas briti antropoloog William George Black (1857–1932) 19. sajandi lõpupoolel, defineerides seda kui midagi, „mis hõlmab endas talismane, loitse ja neid harjumusi, mis seostuvad tervise säilitamisega või haiguse raviga, mida harrastasid ja harrastavad ebausklikumad ja vanamoelisemad inimesed”. Muuseas leidis Black, et nimetatud teema vastu on tuntud vähem huvi, kui see väärt oleks (Black 1878: 327; Hatfield 2003: xvii).

Viinis tegutsenud arstide Oskar von Hovorka ja Adolf Kronfeldi koostatud ühe olulisema saksakeelse rahvameditsiini käsitleva teose „Vördlev rahvameditsiin” (*Vergleichende Volksmedizin*, 1908) sissejuhatuses on meditsiiniajalugu uurinud Max Neuburger määratlenud rahvameditsiini kui midagi, mis kujutab endast – vastandina koolimeditsiinis kehtivatele teadmistele – kõiki vanast ajast üle võetud ravivõtteid ja haiguskujutelmi (Hovorka, Kronfeld 1908: xiv). Meedik Hans Otto Münsterer avaldas 1950. aastatel arvamust, et Neuburgeri definitsiooni tuleks uuendada, sest aja jooksul on rahvameditsiin

oluliselt teisenenud. Münsterer pakkus, et rahvameditsiini all tuleks mõista laias laastus kõike, mida rahvas haigustega võitlemiseks ja nende vältimiseks kasutab (vt Grabner 1988: 426).

Austria-Norra uurija Lily Weiser-Aall on 1960. aastate algul tõdenud, et rahvameditsiini mõiste koondab tohtul hulgal ainek. Ennekõike mõistetakse (mõisteti) selle all deemonlike haigustekitajaid ning ravi nõiduse ja loitsude abil. Saksa meditsiiniajaloolasele Paul Diepgenile viidates märgib ta, et usundilise praktika kõrval kasutatakse ka koolimeditsiinist üle võetud ravivõtteid, mille teadus on omakorda hüljanud (Weiser-Aall 1964: 226).

1970. aastate algul on saksa etnoloog Joachim Sterly märkinud, et etnomeditsiin ei ole iseseisev teadusharu, vaid asetub teadustevahelisse alasse koolimeditsiini ja etnoloogia vahele, tegeledes selliste etnilise päritoluga haiguste ja raviga, mis teaduslikus mõttes koolimeditsiini alla ei kuulu (Grabner 1988: 426–427). Saksa etnoloogia ja folkloori sõnaraamat *Wörterbuch der deutschen Volkskunde* annab rahvameditsiinile järgmise definitsiooni: „Rahvameditsiin on kõikide rahva seas käibivate haiguskäsituste ja haiguste vastu kasutatavate ravimeetodite kogum” (Erich & Beitzl 1974: 900). Niisugune käsitlus näib üsna otseselt viitavat ülal toodud H. O. Münstereri seisukohale rahvameditsiini mõiste teisendamise kohta.

Ameerika folklorist Don Yoder viitab rahvameditsiini definitsioonist kirjutades mainitud sõnaraamatule ning jagab rahvapärase ravi kahte põhikategooriasse: looduslik (ravi taimede, mineraalide ja loomsete vahenditega) ja maagilis-religioosne (loitsud, religioossed tegevused) ning seob omavahel rahvameditsiini ja akadeemilise meditsiini, st vastav informatsioon on aegade jooksul liikunud laiema rahvahulga ja akadeemilise meditsiini ringkondade vahel (Yoder 1972: 191–192). Samale infovahetusniidistikule oli selleks ajaks viidanud juba saksa etnoloog Gustav Jungbauer (1934: 4); tähelepanu on sellele osutanud ka teised uurijad, Eestist nt Andra Veidemann (1987: 965) ja Lea Põvvat (1992: 46).

Briti etnomeditsiini uurija Gabrielle Hatfield rõhutab, et rahvameditsiinil on ajalooliselt tihedad sidemed teiste uurimisaladega, näiteks antropoloogia, religiooniteaduse, botaanika ja teiste distsipliinidega. Lisaks arvab Hatfield, et rahvameditsiini tuleks käsitleda kui igat liiki meditsiinilise praktika lähtekohta, kuna ta on varasem kui akadeemiline meditsiin ja hõlmab nii eneseravi kui ka ravitsejate pakutavat abi (Hatfield 2003: xvii).

Saksa etnoloog Günter Wiegelmann on käsitlenud rahvameditsiini kui rahva enda vastutusel tervise hoidmiseks ja haiguste ravimiseks kasutatavaid võtteid, eriti aga neid, mis ei kuulu koolimeditsiini, st mida ei õpetata meditsiiniõpingute ajal. Kuid nagu kultuuriliste mõistete puhul ikka, ei märgi „rahvameditsiin” teravat vahet reaalsusega, vaid hägusate üleminekualadega laia võimaluste skaalat erinevate terviseprobleemide lahendamiseks. Illustreeriva näitena on G. Wiegelmann toonud haiguste ravi palveloitsudega – esiteks ollakse selle käigus väga kaugel tegelikust meditsiinilisest abist ja teiseks põimuvad ravitsemisprotsessis ühtaegu nii rahvausund kui ka teoloogia (Wiegelmann 1987: 1).

Saksa-Šveitsi meditsiiniajaloolane Eberhard Wolff on esitanud oma teooria rahvameditsiini mõistest ja vajadusest muuta selle sisu. Arutledes mitmete kaasuuriate (sh enda) jaoks iganenud saksakeelse termini *Volksmedizin* üle ning toetudes Saksa teadusruumis pikalt kestnud diskussioonile, on ta erinevaid etteheiteid summeerides jõudnud järeldusele, et rahvameditsiiniuringud traditsioonilises mõttes on olnud teemakäsitluselt liialt kitsad, tõlgendused küsitavad ning „rahvameditsiini” on mõistetud kui midagi põhimõtteliselt „koolimeditsiinist” erinevat. Kuna kahe mõiste vahel on kahtlemata keeruline selget vahet teha, on E. Wolff teinud ettepaneku, et kasutades mõistet „rahvameditsiin” selle tavatähenduses, tuleks sellele viidata kui ideaaltüübile, ilma et püütaks mõistega katta kogu tervise ja meditsiini valdkonda. Kuna ideaaltüüp sisaldab ekstreemsusi (nt irratsionaalsus) võrreldes sellega, kuidas mõistetakse koolimeditsiini, siis on „rahvameditsiin” tulemuslik ainult heuristilise mõistena, mis aitaks kindlaks määrata reaalselt erinevaid tervise ja haigusega seotud rahvapäraseid kujutelmi ja igapäevaseid praktikaid kahe polaarse tüübi – rahva- ja koolimeditsiini vahel. Eberhard Wolff rõhutab siiski, et mõistete sisust tähtsam on keskenduda kontseptuaalsetele küsimustele ja problemaatikale etnoloogilisest⁷ vaatepunktist lähtuvates terviseuringutes (Wolff 1998: 234–235, 256–257).

Samas on saksa etnoloog Michael Simon 1930. aastatel Saksamaal kogutud materjale analüüsidest julgelt kasutanud mõistet „rahvameditsiin”, põhjendades seda sobivusega antud aegruumi. Teisalt mainib M. Simon, et varasemal ja praegusel ajal on käibel (olnud) hulgaliselt paralleelmõisteid, nagu „maagiline meditsiin”, „rahvalik arstiteadus”, „etnomeditsiin”, „meditsiinietnoloogia”, „tervisekultuuriteadus” ja „etnoloogilised terviseuringud”, mis sisuliselt viitavad erinevatele uurijapositionidele. Tema hinnangul on „rahvameditsiin” varasemas tähenduses (klassikaliselt vastandmõiste koolimeditsiinile) olnud teaduslikku uurimist suunav ja ergutav. Michael Simon leiab, et teadusliku meditsiini hoogne areng on olnud mõjutatud tugevast vastuseisust šarlatanlusele, jättes siia-sinna tühja ruumi, mille täitsid rahvalikud ravivõtted. Üldsuse jaoks valitses ametlik meditsiin kuni 1970. aastate meditsiinkriitikani, mil hakati taas huvituma alternatiivsetest ravivõtetest. See omakorda tekitas saksakeelse teaduse raames vajaduse üle vaadata rahvameditsiini mõiste (Simon 2003: 11–12).

Rahvameditsiini on organisatsiooni töö selguse mõttes püüdnud määratleda ka WHO. 1978. aastal defineeriti valdkonda järgmiselt: „[Rahvameditsiin on] kõigi seletatavate või mitteseletatavate teadmiste ja praktikate summaarne kogum, mida rakendatakse kehalise, psüühilise või sotsiaalse tasakaalustamatuse diagnoosimiseks, ennetamiseks ja kõrvaldamiseks ning mis põhinevad

⁷ Saksakeelses kultuuriruumis ei kasutata nüüdisajal üldiselt mõistet „rahvaluuleteadus” (*Volkskunde*), vaid „etnoloogia”. Samuti tuleb meeles pidada, et seotuse tõttu natsionaalsotsialistliku ideoloogiaga välditakse nii terminites kui ka üldiselt sõna *Volk* kasutamist, mis põhjustabki vajaduse leida ja kasutada teistsuguseid nimetusi.

eranditult põlvest põlve suuliselt või kirjalikult edasiantavatel praktilistel kogemustel ja vaatlustel” (WHO 1978: 8).

Praeguseks hetkeks on definiitsiooni mõnevõrra kohandatud: „Rahvameditsiin on eri kultuuridele omastel seletatavatel või mitteseletatavatel teooriatel, uskumustel ja kogemustel põhinevate teadmiste, oskuste ja praktiliste meetodite summaarne kogum, mida kasutatakse nii tervise hoidmiseks kui füüsiliste ja psüühiliste haiguste ennetamiseks, diagnoosimiseks, leevendamiseks ja raviks” (WHO 2005: 1).

1.3. Rahvameditsiini tõlgendamine Eestis

Nii nagu rahvameditsiini ei ole Eesti kultuuriteaduste kontekstis palju uuritud, ei ole ka tingimata olnud vajadust seda defineerida. Rahvameditsiini on Eesti folkloristide seas varem nimetatud näiteks rahvapäraseks arstimiseks, pärimuse sisu täpsemalt kirjeldamata. Eesti rahvameditsiini defineerimise puhul, nagu välismaistegi mõistesid juures, on ennekõike määrav kohalik pärimuslik kontekst ja materjal, mis seab omad tingimused traditsiooni kirjeldamisele. Laias laastus on Eestis ja Euroopas käibel olnud ja olev pärimus üsna sarnane ning osaliselt laenuiline, võimaldades lokaalsetest eripäradest hoolimata võrrelda eri maade teadlaste definiitsioone, mis nii või teisiti on materjalist lähtuvad üldistused.

Ülo Tedre osutab Eesti Entsüklopeedia (1994) vastavas artiklis, et rahvameditsiin on „rahvapärimsuslikud uskumused ja teadmised tervise ja haiguse, haiguste vältimise, ravivõtete ja -vahendite kohta”. Lisaks on artiklis antud lühiülevaade teema sisulisest olemusest, viidates ravivõttestiku psühholoogilisele ja usundilisele taustale ning osutatud ravivahendite ja -võtete kriitilise kasutamise vajalikkusele. Ehkki artikkel lõpeb tõdemusega, et Eesti rahvameditsiini on seni vähe uuritud (EE 7: 676), oli entsüklopeedia vastava köite ilmumise ajaks rahvameditsiini uurimine saanud juba üsna tugeva aluse.

Üks tsiteeritumaid rahvameditsiini definiitsioone Eesti uurijalt pärineb 1980. aastatest. Etnoloog Andra Veidemann on välja pakkunud järgmise käsituse: „Rahvameditsiin on üks osa rahvakultuurist. Ta täiendab mingi ajastu kultuuripilti, selles käibivaid arusaamu, olles ise käibearusaamade üks väljendus. Nõnda on rahvameditsiin keeruka, heterogeense, pidevalt areneva struktuuriga nähtus, mille teaduslik lahtimõtestamine ja tõlgendamine eeldab kõigi struktuurielementide süsteemset tundmaõppimist konkreetsest kultuurimustrist lähtudes” (Veidemann 1985: 130).

Marju Kõivupuu on vaadelnud rahvameditsiini kui midagi, mis „põhineb perekonna või konkreetse paikkonna pärimusel, empiirilisel kogemusel või üleloomulikul ilmutusel”, olles „sünkreetilise rahvausundi ja rahvapärimsuse osa, mis kannab endas nii muinasaja usundilisi arusaamu (sõnamaagia, loitsimised) kui ka kristluse mõjusid (nt piiblimotiivid loitsudes, pühakiri kui ravienduse atribuut jne.)”. Samuti mahuvad Kõivupuu hinnangul laiemas tähenduses rahvameditsiini mõiste alla „traditsionaalsete kultuuride meditsiin ja

suur osa tänapäeva populaarset nn alternatiivmeditsiini, milles segunevad koolimeditsiin ja varasemad, sealhulgas ka rahvaomased meditsiinialased teadmised” (Kõivupuu 2000: 15, 16).

Proviisoriharidusega uurija Renata Sõukand on välja toonud samalaadsed jooned: „Rahvameditsiini võib vaadelda kogukonna müllu talletatud kogemusliku teadmisenä. Teisalt toetub rahvameditsiin iga inimese isiklikus maailmas toimuvale valikule võimalike ravivahendite osas. Inimeste seas ringlev ja põlvest põlve edasi antav pärimus võimaldab vastavate teadmiste levikut, ühtlustumist ja paraku ka kommunikatsioonikadudest tulenevaid moonutusi; inimeste kui üksikindiviidide valikud ja avastused ravivahendite ning -toimete osas võimaldavad aga traditsiooni rikastumist ja mitmekesistumist.” Semiootilisest vaatepunktist lähtudes tõlgendab Sõukand rahvameditsiini kui midagi, mis „tegeleb sisemises looduses tekkinud harjumuspärase märkide tõlgendamise ja otsib lahendusi tekkinud olukorrale nii välisest kui ka sisemisest loodusest endast, rakendades seejuures pärimusekandjate isiklike kogemusi ja ühiskonna müllu talletatud teadmisi” (Sõukand 2005: 56, 66).

Niisiis on Eestis folkloristid rahvameditsiini defineerinud vähestel kordadel ja pigem viimastel aastakümnetel (1985–2005), kui rahvameditsiini uurimine muutus järjest sihipärasemaks ja olulisemaks. Kõik kolm uurijat on oma määratlustes, lisaks ühistele joontele, toonud eraldi esile täpsustusi rahvameditsiini kompleksse olemuse kohta. A. Veidemann on rõhutanud konteksti olulisust rahvameditsiini mõistmisel, M. Kõivupuu on välja toonud sünkreetilisi jooni rahvameditsiini materjalides ning R. Sõukand on ära märkinud isikupärimuse mõju ja rolli üldpärimuse kujunemisel. Tuleb siiski öelda, et pärimuses tekkivaid infokadusid ning -moonutusi ei pea tingimata vaatlema kahetsustundega. Teatavasti on mõne detaili või ka suurema tõekspidamise kompleksi muutus pärimuslikus ringlemisprotsessis iseenesest loomulik ning ootuspärane. Kõik ühel ajaperioodil rakendatu ei teisene muutavas ajas paindlikult ning tekkivad moonutused võivad pärimuse kasutamisele hoopis kaasa aidata.

Allpool on esitatud ka väitekirja autori arusaam rahvameditsiinist. Siinjuures on rahvameditsiin eraldatud alternatiivmeditsiinist, mida autor näeb hilislaenuisustest, üldjuhul kaugematest kultuuridest üle võetud praktikate ning neid saatva teadmiste kogumina (nt mainitud Idamaade ravipraktikad). Rahvameditsiini mõistab autor millegi paikkonnaomasena, millel võib olla ka kindlale väiksemale rühmale iseloomulikke jooni. Samas tekivad kohe teatud probleemid – esiteks on võimalik, et ühel ajastul võõras praktika on mõne aja pärast kohandatud (kohandunud) ja omastatud, mistõttu tuleb „oma” ja „võõra” vahele range piiri tõmbamisega olla ettevaatlik. Teisalt ei saa kohalike ja laenuisustest rahvameditsiini praktikate segunemist ning sellest tulenevaid oma–võõra küsimusi määratlemisel liigselt esile tõsta. Kindlam on defineerimisel aluseks võtta vastavas ajas käibel olev pärimus, mis on segu erinevatest rahvapärastest ja akadeemilistest infoliinidest.

Siinkohal on vaja osutada ka autori arusaamale, et kuigi valdavalt on mitmeid rahvameditsiinis kasutusel olnud ravivõtteid vaadeldud kui teadusliku

meditsiini poolt kõrvale jäetuid (nn *gesunkenes Kulturgut*), võib sama hästi olla tegu ka ühiste, ajalooliselt tihedalt seotud teadmistega, mis kandusid edasi kahes erinevas harus. Meenutagem, et kooli- ja rahvameditsiini vahel tekkisid olulised lahknevused alles viimaste sajandite jooksul. Koolimeditsiini puhul hüljati teaduse arenedes ja tõestustele põhinedes ühel hetkel varasemad tõekspidamised, rahvameditsiini kontekstis aga jäid ravivõtted püsima, sest nende kasutamisest loobumiseks ei olnud konkreetset põhjust. Seega, eitamata seda, et mitmed ravivõtted liikusid tõepoolest haritud meedikute ringkondadest rahvarstide/maarahva pärusmaale, ei saa kõrvale jätta võimalust, et osa ravivõtteid võisid rahvameditsiinis loomuldasa olemas olla varasema ühisteadmisenäga ega ole seega seletatavad ainult kohandatud teadmisjäänukitena.

Lähtudes Tiiu Jaago rahvaluule definitsioonist (1999: 70) võiks üsna ligilähedaselt defineerida ka rahvameditsiini, kuna tegu on sünkreetilise ning ajas muutuva kollektiivse pärimusega. Teisalt iseloomustab rahvameditsiini teadmiste edastamise eripära ehk teabeliinide mõningane piiratus ja katkestatus – osa rakendatavaid teadmisi on kasutatav vaid kitsas inimeste ringis (ravitsejad) ning seda antakse edasi valikuliselt. Erandiks võivad olla nn ohusituatsioonid, näiteks mõnedes väliseestlaste kogukondades, kus pärimuse säilimise seisukohalt ja lähtudes praktilistest vajadustest võib osutada mõõdapääsmatuks avalikustada seni varjatud teadmised laiemale kasutajaringile. Samuti on võimalik, et suuremale osale kasutajaskonnast jääb suuliselt ja kirjalikult alles teatud osa praktiliselt vajalikust ja väärtustatud pärimusest, mille rakendamisele ei ole seatud usundilisi eeltingimusi. Siiski tuleb meeles pidada, et oma mõju rahvameditsiini säilimisele avaldab ka kohalik keskkond ja ühiskond, mis määrab ära soodsad ja ebasoodsad tingimused ühe või teise pärimusteabe säilimiseks ja kasutamiseks ning arenenud ühiskonnas võib rahvameditsiini olulisus taanduda. Autori arusaamisel tähistab kaasajal „rahvameditsiini” mõiste nii arhiivi kogutud, osaliselt oma aktuaalsuse kaotanud ja osalt taaskasutusse võetud, kui ka uuemat, tänapäevaseid haigusi ja ravi puudutavat pärimust. Selline teadmistekogum ühendab endas praegusel ajal nii usundilisi kui ka teaduslikke tõekspidamisi.

Olles rahvaluulega sügavamalt tutvunud ja seda õppinud 1990. aastatest lähtuvas kaasaegses ja avatud folkloorikäsitluse kontekstis, defineerib väitekirja autor rahvameditsiini järgmiselt:

Rahvameditsiin on sünkreetiline, ajas muutuv ja kultuurilisest kontekstist sõltuv, erinevaid individuaalseid või kollektiivseid teadmistekihte koondav pärimus, mille rakenduslikuks eesmärgiks on ratsionaalsete ja/või irratsionaalsete võtetega tõrjuda tervist ohustavaid tegureid või aidata terviseprobleemide korral. Rahvameditsiin on osa akadeemilise meditsiini poolt alternatiivmeditsiiniks nimetatud tervise edendamise või parandamise praktikatest, mis on seejuures akadeemilise meditsiiniga ajalooliselt seotud ja paralleelselt eksisteeriv.

Eestis on „rahvameditsiini” kõrvale käibele tulnud teisi termineid nagu „pärimusmeditsiin”, mis kaasneb tendentsiga kasutada mõiste „rahvaluule” asemel mõistet „pärimus”, aga ka „etnomeditsiin”, mis üldjuhul peaks hõlmama

ükskõik millises ühiskonnas käibivaid seisukohti tervise tagamise ja ravitsemise kohta. Teiste, uurija vaatepunktist ja konkreetsest materjalist sõltuvate üldistavamate või täpsustavamate terminite kasutamist välistamata eelistab väitekirja autor standardset „rahvameditsiini”. Tegu on mõistega, mis oma olemuselt on traditsiooniline, kuid on omakeelse terminina kasutatav ka tänapäevases kontekstis, kui mõiste sisu vaadata ajas muutuvana.

Võrreldes teiste riikide teadlaste koostatud rahvameditsiini definitsioonidega ning arvestades eesti uurijate määratluste suhtelist nüüdisaegsust, on Eesti kontekstis rahvameditsiini vaadeldud kaasajas käibiva ning sünkreetilise ja muutuvana. Seega ei avaldu siin ka eespool välja joonistunud välismaiste definitsioonide areng „vana ja ebausust koormatud” → „tänapäevane ja mitmekesine”. Eesti rahvameditsiini uurijatel tuli alates 1980. aastatest pöörata tähelepanu vahepeal aset leidnud sisulistele muutustele ravitsemispärimuses ja seda ümbritsevale küsimuste kompleksile; range eraldamine usundilisest ja ühiskondlikust kontekstist oli iseenesest asjakohatu. Võib järeldada, et Eesti folkloristid ning teised rahvameditsiini uurijad ei ole olnud alid vanematest pärimuskihtidest kiiresti loobuma, pöörates tähelepanu ainult uutele tendentsidele, vaid tänapäevaseid arenguid nähakse pigem seostes varasemate tõekspidamisega. Seetõttu on eesti rahvameditsiini defineeritud komplekssemalt, kui seda võis leida mitmete teiste riikide teadlaste määratlustes.

Teadusdefinitsioonide taustal jääb vastamata, kuidas määratleb/mõistab rahvameditsiini rahvas ise. Tõenäolisem on, et rahvameditsiini praktiliselt kasutajatel ei ole olnud vaja seda nähtust sõnastada. Haiguse korral on pigem esmatähtis enda heaolu ja tervise säilimine või taastamine. Kasutatav ravivõttestik ja teadete kommentaarid (kui need eksisteerivad) võivad teisalt peegeldada rahvameditsiini kasutajate hoiakuid ravitsemise ning rahvapäraste ravivõtete olemuse ja mõttekuse suhtes. Küll aga on rahvas usundilises kontekstis liigitanud haigusi ja nende ravimise viise, kusjuures teadmiste liigitamise aluseks on müüdilise mõtlemine: asja või nähtuse nimi (täendus) ning nähtus ise on üks ja seesama (Kõivupuu 2000: 16; Veidemann 1987: 966).

Üldjuhul on rahvameditsiini nähtud kui rahva seas käibel olevaid vanemaid ja kaasaegsemaid tõekspidamisi tervise ja haiguste ravi kohta, mis on kas rahvalikku päritolu või laenatud koolimeditsiini (hüljatud) ravivõtetest. Üldtoodud rahvameditsiini definitsioonid osutavad, kuidas rahvaluule mõiste avardudes on avardunud rahvameditsiini sisu mõistmine. Mõiste määratlemine oleneb valdavalt ajastust, uurija positsioonist, uurimise lähtepunktist – kandja järgi, toimetehhanismi järgi, seose järgi usundiga. Rahvameditsiini mõiste arengut vaadeldes on näha, et mõiste laienemine ajas on korrelatsioonis üldise teaduspiiride ja -definitsioonide laienemisega. Definitsioonid kristalliseeruvad vastavatest uurimissuundadest, lähtudes konkreetse teema tunnustest. Kaasaegsed rahvameditsiini definitsioonid on varasematest sünkreetilisemad ja interdistsiplinaarsemad, ühendades koolimeditsiinist ja rahvausundist pärinevaid jooni ning on mõjutatud mitmetest uurimissuundadest.

Kahe meditsiinilise praktika vaieldamatult toimiv omavaheline side on olnud ilming, millele teadlased on eri kümnenditel ka osutanud. Rahvameditsiini

olemuse mõistmisel ei saa enam lähtuda seisukohast, et rahvameditsiin ja koolimeditsiin on teineteisest lahus, eraldiseisvad süsteemid. Igasugune kodune ravi, alternatiivravi ja arstiabi on tänapäeval üsna tihedalt seotud kas või fakti tõttu, et patsient võib korraga külastada nii pere- ja eriarste kui ka erinevaid rahvaarste ja sensitiive ning pöörduda abi saamiseks apteeki, mis võimaldab hankida nii teaduslikult tõestatud kui ka alternatiivsüsteemidesse kuuluvaid ravimeid. Nii on nt apteekri pakutav abi alternatiiv ravitseja ja arsti teenustele. Samuti toimib mõningatel juhtudel erinevate meditsiinisuundade esindajate (ravitseja ja arsti) omavaheline koostöö. Ennekõike ametlikus meditsiinisüsteemis on tänaseks jäetud kõrvale ootus, et rahvameditsiin on midagi kaduvat ja klassikaline meditsiin muutub ainuvalitsevaks. Viimast on arvatavalt lootnud pigem meedikud kui folkloristid, kuigi traditsiooni kadumist peeti umbes 20. sajandi keskpaigani eelduspäraseks ka folkloristide seas.

1.4. Rahvameditsiini uurimise ajaloost 20. sajandil

Kokkuvõtvaid ülevaateid rahvameditsiini uurimise kohta Põhjamaades on kirjutanud Birgitte Rørbye ning Bente Alver ja Torunn Selberg. Alver ja Selberg on märkinud, et rahvameditsiinile on uurimisajaloo algusest peale lähenedud valdavalt akadeemilise meditsiini seisukohtadest ja klassifikatsioonidest lähtudes. Olulisimaid varasemaid uurimusi Põhjamaades on nende hinnangul norra arsti Ingjald Reichborn-Kjennerudi (1865–1949) „Meie vana nõidusmeditsiin” I–V (*Vår gamle trolldomsmedisin*), avaldatud aastatel 1927–1957. I. Reichborn-Kjennerudi seisukoht on, et haige lähtus vaid ühest põhimõttest – olla iga hinna eest terve. 20. sajandi keskpaiga Põhjamaade rahvaluulelaste uurimuste hulka, mis äratasid diskussioone ja huvi rahvameditsiini vastu, loetakse Carl-Herman Tillhageni (1906–2002) teost „Rahvapärane ravitsemine” (*Folkelig lækekonst*, 1958), samuti Lauri Honko intrusiooniteooriat käsitlevat uurimust „Haigusprojektilid. Uurimus ühest primitiivsest haigusseletusest” (*Krankheitsprojektile. Untersuchung über eine urtümliche Krankheitserklärung*, 1959) ning Dane H. P. Hanseni kirjutatud „Õpetatud rahvas” I–II (*Kloge Folk*, 1960–1961) (Alver, Selberg 1987: 59–60, 64; Rørbye 2003: 10).

Soomlastest on ühe esimese rahvameditsiini analüüsiva töö „Soomlaste maagilisest meditsiinist” (*Om Finnarnes magiska medicin*, 1832) kirjutanud Elias Lönnrot (1802–1884). Oluline uurimus on ka Ilmari Mannineni doktoriväitekiri „Deemonlikud haigused soome rahvausundis. Võrdlev rahvameditsiinialane uurimus” (*Die dämonischen Krankheiten im finnischen Volksaberglauben. Vergleichende volksmedizinische Untersuchung*, 1922). Tänapäevasematest uurimustest ja uurijatest on Piret Paal oma võrdlevas magistritöös esile tõstnud veel näiteks Anna-Leena Siikala uurimuse „Soomes šamanism” (*Suomalainen šamanismi*, 1992) ja Mervi Naakka-Korhoneni doktoritöö „Vaevusest töveni. Laiussiga seonduv rahvameditsiin eelkõige Põhja-Karjala materjalide alusel” (*Vaivasta taudiksi. Lapamatoon liittyvä kansanparannus erityisesti pohjoiskarjalaisen aineston valossa*, 1997) (Paal 2004: 81–83).

Olulisemad uurijad on veel Matti Kamppinen, Pekka Laaksonen, Ulla Piela, Tuulikki Kurki, Laura Stark-Arola ning mitmed teised.

Rahvameditsiinile lähenemises oli Põhjamaades pöördeline aeg 1960.–1970. aastatel. 1961. aastal leidis Stockholmis aset esimene Põhjamaade rahvameditsiini sümposium „Teaduslik ja pärimuslik traditsioon rahvameditsiinis”, millest võttis osa 25 tunnustatud folkloristi ja meedikut Norrast, Rootsist, Taanist ja Soomest. Programmis olid nii ülevaatlikumad kui kitsamalt mõnda haigust või temaatikat lahkavad ettekanded Põhjamaade, ja üks ka Aafrika, rahvameditsiini kohta. Ettekannetele järgnenud arutelud lindistati (Tillhagen 1964: 161–164). Edasiseks eesmärgiks seati edendada rahvameditsiiniuringuid iseseisva distsipliini seisusesse nii välitööprojektide kui ka Põhjamaade Rahvameditsiini Komitee loomise kaudu ning kindlasti teha seda interdistsiplinaarselt, et pärimust salvestades päästa see teaduse jaoks. Sümposiumi järel ilmus mitmeid uurimusi rahvameditsiinist, kuid seatud eesmärgid on hilisemate hinnangute järgi jäänud suuresti täide viimata. Åbos (Turus) toimus 1962. aastal veel teine sümposium šamanismist ning plaaniti ka kolmandat, sedakorda nõiaprotsessidest (Rørbye 2003: 10–11; Tillhagen 2003: 128–138). Rahvameditsiinile keskenduvad sümposiumid väitekirja autorile teadaolevalt siiski ei jätkunud, rõhuasetus nihkus järgnevatel kokkusaamistel teistele usundilistele teemadele.

Pööre teaduses on muidugi seletatav ühiskondlike muutustega. Eelistuste nihkumist loodus- ja juurtekesksemale elule ning folkloorihuvi tõusu 1960.–1970. aastatel, eriti Põhjamaades ja Iirimaa, aga ka Eestis, on kultuur-ökoloogilisest vaatepunktist kirjeldanud nt Ingrid Rüütel. Põhjusena on ta ära toonud tehnika arengust, industrialiseerumisest, migratsioonist, linnastumisest, globaliseerumisest ja loodusest võõrandumisest tekkinud sotsiaalpsühholoogilise kriisi, mille tagajärjel identiteeditunne nõrgenes. Oma juuri ja kohta otsides pöörduti suurema huviga taas kultuuritraditsioonide poole (Rüütel 1998: 19–20), millest ühe osa moodustab ka alternatiiv- ja rahvameditsiin.

1961. aasta sümposiumist tõuke saanud kogumiste käigus tuli uurijatel mõnevõrra vastu ootusi tõdeda, et rahvameditsiin ei ole kuhugi kadunud, vaid pigem teisenenud ning et vastavat vana ja uuemat traditsiooni leidub rahva seas küllaga (Alver, Selberg 1987: 67). Järgnevate aastakümnete jooksul täpsustasid folkloristid Teise maailmasõja järel aset leidnud teadusliku meditsiini hoogsale arengule vaatamata elujõulisena püsinud rahvameditsiini traditsiooni. See nõudis teadlastelt lähenemisviiside muutmist rahvameditsiini mõtestamisel (Alver, Selberg 1987a: 21). Kontekstiuringute aktualiseerumine folkloristikas mõjutas ka rahvameditsiini uurijaid pöörama enam tähelepanu kontekstuaalsusele.

Uurimine muutus interdistsiplinaarsemaks, seda mõjutasid nii psühholoogia kui ka antropoloogia. Termin „rahvameditsiin” kõrval hakati kasutama teisigi – *ethnomedicine* (etnomeditsiin), *traditional medicine* (pärimusmeditsiin), *health culture* (tervisekultuur), *popular medicine* (populaarmeditsiin, tõlgitav kui rahvameditsiin), *medical anthropology* (meditsiiniantropoloogia). Lisandunud terminid viitavad ennekõike avardunud, interdistsiplinaarsele suhtumisele

teemasse. Meditsiiniantropoloogia teadusharu asus tõusuteele 1960. aastatel, kui tänu lääne terviseprogrammide ebaedule arengumaades, ennekõike kultuuriliselt teistsuguse arusaama tõttu haigustest ja ravist, hakati rohkem huvi tundma antropoloogide töö vastu. Teadlased muutusid vastavates maades n-ö lääne meditsiini saadikuteks, püüdes teaduslikke praktikaid eri kultuuridele mõistevaks ja vastuvõetavaks kohandada (Otto 1993: 31–32). 1990. aastate alguses pakkus Birgitte Rørbye termini „meditsiiniantropoloogia” kõrvale mõiste „meditsiinifolkloristika” (Rørbye 2003: 14), millest lähemalt allpool.

Saksa kultuuriruumis oli lisaks eelmises alapeatükis mainitud meedikute Oskar von Hovorka ja Adolf Kronfeldi kõrval omas ajas oluline uurija etnograaf Gustav Jungbauer, kes taunis arstide senist suurt osakaalu rahvameditsiini uurimises. Rahvameditsiini nimetas ta selle vähese uurituse tõttu saksa etnoloogia vaeslapseks. Ka Hovorka ja Kronfeldi kogumikku „Vergleichende Volksmedizin” (1908) ei pidanud ta rahuldavaks, kuna raamatus toodud võrdlused teiste rahvaste traditsioonidega ei olnud Jungbaueri arvates piisavad. Jungbauer ise kirjeldab rahvameditsiini ühelt poolt kui kogemusmeditsiini, teisalt kui maagilist meditsiini (Jungbauer 1934: v–vi, 2–3).

Üks olulisemaid 20. sajandi keskpaika käsitlevaid ülevaateid on Austria uurija Elfriede Grabneri „Rahvameditsiin” (*Volksmedizin*, 1988). Keskendudes saksa kultuuriruumile, nendib Grabner nagu Jungbauergi, et ikka ja jälle tegelesid rahvameditsiini uurimisega arstid, aga mitte folkloristid–etnograafid. Tõsiseid ja süvendatud rahvameditsiini uurimusi ei kirjutatud enne 1950. aastaid, kui ilmus (samuti arsti) Hans Otto Münstereri „Rahvapäraste ravivõtete põhjused, kehtivus ja piirid” (*Grundlagen, Gültigkeit und Grenzen der volksmedizinischen Heilverfahren*, 1950). Pärast 1950.–1960. aastaid elavnes saksakeelsetes maades tasapisi huvi rahvameditsiini vastu.

Muuhulgas ilmus 1967. aastal E. Grabneri koostatud rahvameditsiini ajalugu puudutav mahukas artiklikogumik „Rahvameditsiin. Probleemid ja uurimisajalugu” (*Volksmedizin. Probleme und Forschungsgeschichte*) ning hiljem terve hulk uurimusi Austria rahvameditsiinist. 1970. aastatel kritiseeriti kasutatavaid uurimismeetodeid ning esitati soovitusi rahvameditsiini asemel kasutada mõisteid *Heilkulturwissenschaft* (tervisekultuuriteadus), samuti *Heilkultursoziologie* (tervisekultuurisotsioloogia) ja *Sozio-Medizin* (sotsiaalmeditsiin) (Grabner 1988: 428).

Saksa etnoloog ja rahvameditsiini uurija Günter Wiegelmann on 1970. aastate huvi tõusu rahvameditsiini ja üldse alternatiivravi vastu seostanud mitme asjaoluga – esiteks traditsiooniline loodusraviliikumine (antud juhul Saksamaa kontekstis), pettumine koolimeditsiini arengutes, mis ei toonud oodatud igavikulisi lahendusi, ja sellest lähtuv kriitika ning üldine rahvusvaheline bio- ja alternatiivraviliikumiste laine. Olulist tooni andsid Wiegelmanni arvates üliõpilaste protestiliikumised 1960. aastate lõpus, kus aktuaalsete poliitiliste küsimuste (nt sõjad) kõrval hakati kritiseerima ka meditsiini, nimetades seda tehnokraatlikuks ja vastandades sellele lihtsamaid väljundeid, näiteks naasmist traditsiooniliste teadmiste juurde. Läänemaailmas avati 1980. aastate alguseks hulgaliselt mahetoidu kauplusi ning asutati eneseravirühmi, kes nõudsid

terviseküsimumustes senisest rohkem otsustusõigust ja ainuvastutust. Siia juurde tuleb arvestada ka idameditsiini mõju jooga, akupunktuuri, meditatsiooni ja makrobiootilise toitumise näol (Wiegelmann 1987: 2–7; vrd Simon 2003: 12).

Elfriede Grabner mainib oma artiklis (1988) ka selleks ajaks ilmunud olulisi uurimusi väljaspool saksa kultuuriruumi, nt Hollandi uurija Jozef van Haveri tööd loitsudest „Hollandi loitsukirjandus” (*Nederlandse incantatieliteratuur*, 1964), Prantsusmaalt kuulub siia Marcelle Bouteiller’ „Rahvameditsiin” (*Médecine populaire*, 1966), Sloveeniast Vinko Mördendorferi „Sloveenlaste rahvameditsiin” (*Ljudska medicina pri Slovencih*, 1964), Itaaliast Adalberto Pazzini „Itaalia rahvameditsiin” (*La medicina popolare in Italia*, 1948) ja Antonio Scarpa „Etnomeditsiin” (*Etnomedicina*, 1980). Hispaaniast nimetab ta Antonio Castillo de Lucas’ teost „Rahvameditsiin” (*Folkmedicina*, 1958). Kreeka rahvameditsiini on sel ajal käsitlenud Richard ja Eva Blum teoses „Tervis ja ravitsemine Kreeka maapiirkondades” (*Health and Healing in Rural Greece*, 1965). Samuti mainib Grabner Ameerika uurijate Wayland D. Handi teoseid „Põhja-Carolina rahvauskumused ja ebausku” (*Popular Beliefs and Superstitions from North Carolina*, 1964), „Ameerika rahvameditsiin” (*American folk medicine*, 1976) ja „Maagiline meditsiin” (*Magical medicine*, 1980) ning Don Yoderi artiklit „Rahvameditsiin (*Folk Medicine*) kogumikus „Rahvaluule ja etnoloogia” (*Folklore and Folklife*, 1972). Nii iseloomustab 1960. ja 1970. aastaid laiaulatuslikum ja süvendatum huvi rahvameditsiini uurimise vastu, mis oli loomulikult mõjutatud üldisemast ühiskondlikust huvist alternatiivravi ja looduslähedase eluviisi vastu.

Olulistest Saksa uurijatest võiks nimetada sotsiaalteadlast ja meditsiiniajaloo uurijat Robert Jüttet (1954), kes on kirjutanud hulgaliselt uurimusi meditsiini ajaloost, muuhulgas ka alternatiivmeditsiinist⁸. Põhiliselt Šveitsis tegutsev Saksa meditsiiniajaloolane Eberhard Wolff on tegelenud juutide ja meditsiini seostega Saksamaal ning tervislike eluviisidega 20. sajandil. Ühe viimasel ajal ilmunud olulise uurimusena tuleb mainida Mainzi teadlase Michael Simoni teost „„Rahvameditsiin” 20. sajandi algul” („*Volksmedizin*” im frühen 20. Jahrhundert, 2003), mis käsitleb Saksa etnoloogia atlase (*Atlas der deutschen Volkskunde*, ADV) koostamise protsessi 1930. aastatel ning selles suures pärimuskogumis leiduvaid loitsutekste. ADV allikmaterjal on selle ideoloogilise tausta tõttu jäänud korralikult läbi uurimata. Alates 1995. aastast toimib Saksamaa, Austria ja Šveitsi kultuuri- ja meditsiini antropoloogia uurijaid ühendav töörühm „Tervis ja kultuur etnoloogilistes uuringutes” (*Netzwerk Gesundheit und Kultur in der volkskundlichen Forschung*), millega tagatakse üsna laia uurijateringi pidev teabevahetus ja aktiivne rahvameditsiini uurimine.

Esitatud kronoloogiat summeerides on näha, et kuni 20. sajandi algupooleni olid rahvameditsiini põhjalikumast kajastamisest huvitatud eelkõige arstid, kes lähtusid erialasest huvist ning vajadusest tõsta inimeste terviseteadlikkust.

⁸ „Alternatiivmeditsiini ajalugu. Rahvameditsiinist tänapäevaste ebakonventsionaalsete teraapiateni” (*Geschichte der alternativen Medizin. Von der Volksmedizin zu den unkonventionellen Therapien von heute*, 1996).

Sajandi esikümnenditel huvitusid teemast tasapisi ka folkloristid ja etnoloogid, lähtudes omakorda kultuurilisest taustast ja usundilisest süsteemist, milles rahvapärane ravitsemine eksisteeris. Õige hoo said folkloristlikud uurimused sisse siiski 20. sajandi keskpaigast alates, kui korraldati sümposioone, toimus aktiivne kogumistöö ning eri maades ilmus järjestikku süvauurimusi kohalikust rahvameditsiinist. Omad muutused tingis 1970. aastatel tekkinud meditsiinkriitika, mis soosis üldsuse (tagasi)pöördumist rahvalike tervendamismeetodite juurde. Nüüdisaegset uurimissituatsiooni iseloomustab interdistsiplinaarsus ja rahvusvaheline koostöö, mis tagab teemade avatuse erinevatele teadlastele ja seisukohtadele.

1.5. Mõttesuunad rahvameditsiini olemuse käsitlustes

Norra folkloristid Bente Alver ja Torunn Selberg on nentunud, et rahvameditsiini on teadusajaloo vältel uuritud peamiselt kui meditsiini, mitte kui osa rahva teadmistest ja käitumisest. Nii nagu 19. sajandil uuriti ja võrreldi rahvakultuuri eliitkultuuriga, võrreldi rahvameditsiini automaatselt akadeemilise meditsiiniga. B. Alver ja T. Selberg märgivad, et kui kahe ilmasõja vahel hakkasid folkloristid rahvameditsiini uurima, valitses kaks uurimissuunda – üks põhines tekstianalüüsil ning teine evolutsionistlikul mõtlemisel, mille järgi rahvameditsiin ja koolimeditsiin esindasid teraapia erinevaid astmeid evolutsiooniprotsessis, peegeldades seega arvamust, et rahvakultuur ühel hetkel kaob (Alver, Selberg 1987: 59).

Niisugune mõtteviis – rahvameditsiin kui akadeemilise meditsiini variant, on omakorda mõjutanud ettekujutust rahvameditsiinist, raamistatuna akadeemiliste terminoloogiate ja käsitlustega, sh sellega, kuidas mõista haigust ja ravi (Alver, Selberg 1987a: 21; Keinänen 2003: 44). Folkloristikas ei ole biomeditsiinilistest klassifikatsioonidest lähtuv rahvameditsiinilise ja rahvausundilise materjali eristamine olnud siiski alati selgepiiriline (Keinänen 2003: 43). Ennekõike on folkloristid jälginud ravitseja ja ravitsemist kasutava inimese töökspidamisi, kes mõistavad haigusi ja ravimist holistilisemalt kui meedik. See tingib omakorda nõude analüüsida materjali koos juurdekuulva usundilise taustaga, mis ratsionaalsusele tuginevas koolimeditsiinis ei ole tavaks.

Laiaulatuslikku folkloorikogumist 19. sajandi Põhjamaades on Birgitte Rørbye nimetanud folkloori dokumenteerimise esimeseks laineks. Sellele järgnevat folklooriuurimist nimetab ta empiiriliseks folkloristikaks, „mis on iseloomustatav žanrimääratluse, materjalihulga kuhjumise ja teooriavaenulik-kusega”. Materjali koguhulka vaadates hindab B. Rørbye rahvameditsiini uuringuid juhuslikeks (Rørbye 2003: 9–10).

1930.–1940. aastatest on tähelepanu pööratud žanrianalüütilisele lähene-misele (traditsioonimorfoloogia – memoraadi-fabulaadi suhted) ja allikate väärtusele rahvausundis. Seda suunda esindasid Skandinaavias Carl Wilhelm von Sydow ja Albert Eskeröd, kes uurisid eriti selliseid kategooriaid nagu

ravitsejate tegelikud teadmised ja võtted⁹. Rahvameditsiini peeti koolimeditsiini populaarsemaks variandiks ning seetõttu kerkis uurijate seas üles rahvameditsiini ratsionaalsuse ja irratsionaalsuse küsimus, millega paratamatult eraldati rahvameditsiini rahvausundilisest taustsüsteemist (Alver, Selberg 1987: 62). Bente Alveri ja Torunn Selbergi endi hinnangul keskenduti folkloristikas ravivõtete efektiivsust lahates enamasti rituaalsetele tegevustele, jättes tähelepanuta rahvameditsiini traditsiooni suulise poole (Alver, Selberg 1987a: 21). Mitmed folkloristid (vt Tillhagen 1958; Honko 1964) avaldasid kirjatöid rahvameditsiini efektiivsuse teemadel. Võrdluseks tasub meenutada, et arstid on alati käsitletud ennekõike ratsionalistlikku ehk mittemaagilist rahvameditsiini osa, maagiline pool on loomuldasa kuulunud folkloristide uurimisvälja.

Nii B. Alver kui T. Selberg vaidlevad vastu kolleegi Olav Bø seisukohale, kes leiab, et rahvameditsiinis on raske tõmmata joont ratsionaalse ja irratsionaalse vahele, ja näeb neid kahe paralleelse joonena, mis kunagi ei ristunud (Alver, Selberg 1987: 62–63). Samamoodi ei saa rahvausundis rangelt eraldada religiooni ja maagiat (Loorits 1951: 388). Tuleb nõustuda B. Alveri ja T. Selbergi öelduga – ratsionaalne ja irratsionaalne on rahvameditsiinis omavahel tihedalt seotud ning alati ei ole põhjust neid eristada. Pigem on olulised väärtushinnangud ja vaatepunktid – vastaval ajastul olemasolevate teadmiste ja koolimeditsiini seisukohalt on põhjendatud üks või teine raviviis (nt teatud ravimtaimede kasutamine teaduslikult tõestatud toimeainete alusel), kuid haigetele on olulised ravimisrituaali kuuluvad füüsilised ja mentaalsed toimingud, olgu need teaduslikult põhjendatud või mitte. „Ratsionaalset meditsiini võidakse tugevdada maagilise loitsuga ja nii tõmmata see irratsionaalsesse tsooni”, on märkinud Skandinaavia uurija Åke Hultkrantz (1964: 326). Ravimine ja haigused on laiema usundilise maailmavaate osa, ühe aspekti vaatlusel tuleb jälgida ka konteksti, sealhulgas religiooni mõjutusi. Ainult teaduspõhiste teostustele toetudes ei ole võimalik analüüsida rahvameditsiini toimimist ja kasutamist tervikuna.

Nagu eespool näha, toimus 20. sajandi keskel murrang lähenemises rahvameditsiini kui uurimismaterjalile. Üldjuhul on murdepunkt asetatud 1960. aastatesse, kuid on leitud ka, et rahvameditsiini uurimine muutus oluliseks 1970. aastatel (nt Laaksonen 1983: 22). Bente Alver ja Torunn Selberg näevad 1980. aastate lõpul senisele uurimisloole tagasi vaadates, et rahvameditsiini uurimine on muutunud evolutsionistlikust funktsionalistlikuks (Alver, Selberg 1987). USA uurija Don Yoder osutab samasugusele arengule – esiteks filoloogiline, seejärel sotsioloogiline ja viimaks funktsionaalne lähenemine, mis on korrelatsioonis teiste folklooriilmingute uurimisega (Yoder 1972: 194).

Birgitte Rørbye on 1990. aastate alguses omakorda nimetanud kolme suunda tänapäevastes rahvameditsiini uuringutes – esiteks juba mainitud Bente Alveri

⁹ Antud folkloristlik vaatenurk on lähedasim meedikute lähtekohtadele ja huvile, kui vaadata ka Eesti kontekstis nt Voldemar Sumbergi tegevust rahvameditsiini kogumisel, millele väitekirja teises peatükis lähemalt osutatakse.

ja Torunn Selbergi teed mõista ainest rahvausundisüsteemi, jutustamis-traditsiooni ja isiklike kogemusjuttude kaudu; teiseks, Lauri Honko nimetatud vajadust uurida tervishoiusüsteemi ja rahvameditsiini ühe tervikuna. L. Honko on osutanud sellelegi, et kuigi koolimeditsiini ja rahvameditsiini on vastastikku nimetatud alternatiivseteks, ei kata rahvameditsiin kogu alternatiivmeditsiini ala (vt Honko 1984: 80). Kolmandaks pakub B. Rørbye välja „meditsiini-folkloristika”, mida ei iseloomusta klammerdumine vana rahvameditsiini ega irratsioonaalsete uskumuste külge, mis ei ole seotud kindla ainesega, vaid sisaldab endas ajakohaseid, ajaloolisi, isiklike ja struktuurseid dimensioone ning mille raames oleks võimalik „uurida tingimusi, mille alusel inimesed loovad oma arusaamad haigusest ja tervisest”. Analüüsitakse seega pikemaajalisi protsesse (Rørbye 2003: 14–16).

B. Alver ja T. Selberg märgivad, et funktsionalistliku rahvameditsiini uurimises on põhiline küsimus, miks rahvameditsiin mitte ainult ei ole olemas ja praktiliselt kasutatav, vaid ka, kuidas on võimalik, et huvi rahvameditsiini vastu kasvab ühiskonnas, kus toimib hästi väljatöötatud tervishoiusüsteem. Autorid vastavad sellele küsimusele ise – need, kes kasutavad rahvameditsiini, teevad seda sotsiaalsetest ja kognitiivsetest ideedest lähtuvalt ning seda ei saa uurida koolimeditsiini seisukohtadest (Alver, Selberg 1987: 68). Pidades silmas Eesti materjali, tuleb nõukogude aja kontekstis meeles pidada, et mõne haiguse puhul on rahva seas visalt püsinud ka tõekspidamine, mille kohaselt ametlikule arstiabile loota ei maksa (Korb 2006: 91–92).

Ühe vastuse küsimusele, miks teatud rahvameditsiini elemendid on jäänud püsima, on andnud Prantsuse meditsiiniajaloo uurija Jean-Pierre Goubert, pakkudes, et varauusajal püsisid koos ja tihtipeale põrkusid omavahel kolm erinevat kultuurikihti, millest igapähe olid juured eri „ajas”: kosmoloogiline aeg vaatles haigust kui maailmakorra rikkumist; teiseks sidus kristlik aeg haiguse kurjusega ja tähtsustas hinge pääsemist keha surma läbi; kolmandaks on uusaeg, mis algab renessansiajastu humanismist ning mis ilmalikustab keha ja looduse. Haigus tekkis pärast loodusliku tasakaalu rikkumist, mida teadus oli võimeline mõistma ning sealtpeale asusid koolitatud arstid ravitsejaid ja nõidu välja tõrjuma (Goubert 1987: 54). Selline kihtide põrkumine ja kooseksistents kehtib tänapäevalgi, ehkki muutunud kujul ja teistes tingimustes.

Brian M. Hughes on märkinud, et praeguseid põlvkondi innustatakse pöörduma tehnilisuse ja teaduslikkuse poole, seega võetakse ära meditsiini müstiline pool. Selle tagajärjel võib koolimeditsiin kaotada oma staatuse, kui tunnustada, et „meditsiini šamaanlik väärtus nõuab selle praktiseerijatelt ligipääsu allikatele, mis teistele ühiskonna liikmetele ei ole tavaliselt kättesaadavad” (Hughes 2006: 124). B. M. Hughes pöörab Iirimaa kontekstis tähelepanu tõigale, et piirkondades, kus religiooni tähtsuse osakaal on langenud, on asemele astunud alternatiivmeditsiin. Polikliinikutest ja haiglatest võib muuhulgas eemale peletada ka liigne bürokraatia (Hughes 2006: 127, 128–129). Brian M. Hughes'i märkus viitab asjaolule, et inimesel on põhimõtteliselt vaja millessegi uskuda. Kui pinget ja muresid ei soovi/taheta maandada usu kaudu, võidakse lohutust ja lootust otsida alternatiivsetest liikumistest. Pöördumist

ravijate ja sensitiivide poole võib põhjustada ka usaldamatus ametliku meditsiini vastu, vale või ebatõhus ravi ning individuaalne maailmavaade, mida on mõjutanud 1970. aastatest hoogsalt arenevad alternatiivmeditsiini suunad ja sellealane kirjandus (Torp-Kõivupuu 2007: 843).

Bente Alver ja Torunn Selberg on 20. sajandi lõpupoole alternatiivravi jaganud kaheks: 1) looduslikuks meditsiiniks, kus on tegevad loodusravijad, kes ammutavad oma info raamatutest ja kursustelt, reklaamivad endid, neil on vastuvõtuajad ja kindlaksmääratud tasud; ning 2) rahvameditsiiniks, kus tegutsevad teadjad, ravijad, kes jagunevad kolme rühma: 1. taimedega ravijad, 2. need, kes edastavad jumalikku jõudu mõtte, puudutuse ja sõna abil, 3. need, kes edastavad kosmilist energiat mõtte ja puudutuse abil, nn käe peale panijad (Alver, Selberg 1989: 208–210).

Ligilähedast rahvameditsiini jaotust (taimravi ning erinevad manuaalsed ja vaimsed praktikad) on tänapäeval kasutanud näiteks WHO, möödusega, et positiivne tulemus saabub siiski taimravi ja erinevate ravivõtete sümbioosis. Alternatiivravi tõhususe hindamisel tekitab aga probleeme teadusmeditsiini konventsionaalsus, kuna rahvameditsiinis lähenetakse haigetele terviklikkuse põhimõtetest lähtuvalt (WHO 2000: 2, 9). WHO analüüsides jääb valdavalt kõrvale usundiline kontekst, millel on ravitsemises oma kindel roll.

1980. aastate algupoolel osutas Lauri Honko mitteametlike ravioskuste paljususele ja populaarsusele lääne linnakultuuris, kui tehti mõningaid pingutusi ühendada alternatiivmeditsiin haiglaraviga, olemata kindel, milline tervisekäitumise süsteem sellest võib välja kasvada. Igatahes on L. Honko arvates selle kokkupuuteala uurimise ülesanne eri uurimisdistsipliini ühendaval meditsiini-antropoloogial, mida sel ajal Soomes ei eksisteerinud (Honko 1984: 84).

Norra kultuuriuurija Lene Otto on tõdenud, et „meditsiin on olnud sunnitud haiguste ravilt ümber lülituma hooldusele ning tervise propageerimisele” krooniliste haiguste suure kasvu tõttu. Meditsiini uueks rolliks on kujunenud inimeste aitamine eluga toimetulekul krooniliste haiguste kiuste, nagu südameprobleemid, diabeet, podagra. Samuti avaldab mõju pikenenud elueaga kaasnev rahvastiku vananemine (Otto 1993: 33). Praegu tundub, et biomeditsiin üritab toime tulla nii inimeste ravi kui ka terviseteadlikkuse tõstmisega, viimase juures on oma roll ka alternatiivraviga tegelejatel (vrd Rørbye 1982: 71–72). Meditsiinidoktor Aili Paju (2007: 15) on samuti märkinud, et viimaste aastakümnete jooksul on rahvameditsiin ja akadeemiline meditsiin lähenenud, kuna ametlikku süsteemi on (taas) kaasatud vanemad rahvapärased ravivõtted.

Teaduse areng on tegelikult lähendanud koolimeditsiini rahvameditsiiniga, tõestatud on mitmete rahvameditsiinis kasutatavate traditsiooniliste ravivahendite toime. Valdavalt kehtib see taimravi kohta, oluliselt enam on aga teadvustatud ka haige kui terviku ravimist. Nii võib tõdeda, et kui meditsiiniteadus on aidanud seletada paljude haiguste tekke- ja toimemehhanisme ning teinud edusamme terviseprobleemide ohjeldamisel, aga ka avalikkuse terviseteadlikkuse suurendamisel, on igasugune alternatiivmeditsiin alati pakkunud täiendust füüsilise ravi näol (siinkohal tuleb siiski osutada osa ravitsemisvõtete kahjulikkusele) ning tegelenud suuresti ka haigete hingehoiuga.

1.6. Haigus ja tervis eri arusaamades

Haiguse ilmnedes on rahvapärasest mõtlemises alusküsimusteks, kust haigus tuli, mis selle põhjustas, mida see tähendab ja millised on tagajärjed. Sotsiaalsele rühmale on siinjuures olulisem pigem leida vastused neile küsimustele kui haige tervenemine, sest põhjuse leidmine iseenesest on juba ravi (Honko 1964: 296). Üldinimlikust seisukohast lähtudes on selles kontekstis kehva tervise korral põhiline eesmärk võimalikult kiire tervenemine, millele sekundeerib kahetsus haiguse tekkimisest ja parima ravi otsimine.

Arhailistes ühiskondades tähendas haiguse mõiste kõrvalekaldeid heaolust, alates terviseriketest kuni sotsiaalsete probleemideni. Üleloomulik maailm oli osa haiguse tekkimise seletusviisidest. Halb tervis rikkus elukorda, näidates, et kogukonna kaitserituaalid on olnud ebapiisavad. Ravirituaal nõudis vaimset keskendumist, kehajõudu ja kujutlusvõimet nii ravitsejalt kui ka haigelt ja pealtvaatajailt (Honko 1993: 523). Ravi ilma loitsude ja rituaalideta peeti ebaefektiivseks. Platseeboefekt toimib rahvameditsiinis Lauri Honko arvates tingimusel, et eeldatav positiivne tulemus on rakendatud kogu tervendamisrituaalile ning mitte ainult konkreetsele ravimile. Samasugune tervendav efekt võib olla ka arsti välja kirjutatud ravimil, kui arst suudab aktiveerida patsiendi usku ravimi toimesse (Honko 1964: 292–294).

Ilmari Manninen on viidanud uskumusele haigestumisest üleloomulike jõudude tegevuse või kaasinimeste nõiduse tõttu (Manninen 1922: 3–7). Oskar Loorits omakorda on osutanud, et soome-ugri rahvaste mütoloogiates on haigust kujutatud kui konkreetset ebapuhast jõudu, mis inimese kehasse tungib, olgu see maast hakanud haigus, küünlast või tõnnist saadud, kurja inimese saadetud või jumala nuhtlus, surnutelt, kuradist või haigusvaimu põhjustatud (Loorits 1951: 385, 408, 409, 415–452). Ivar Paulson on haiguste-ideoloogia kirjeldamisel (Looritsale tuginedes) omakorda üles lugenud eesti rahvameditsiinilises pärimuses esinevaid haiguste põhjusi: nõidus, jumalast määratud haigused, haigus-deemonid (katk, hall), looduslikud elemendid (maa, tuul, vesi), surnud, mis kõik kehtivad ühtaegu nii inimeste kui koduloomade puhul (Paulson 1997: 135–137). Taoline lähenemine ei too muidugi välja ratsionaalsemaid arusaamu haiguste tekkest või nende ravist. Haiguspõhjuste otsimine peaks aitama mõtestada pärimuses raviks tarvitata vaid/tarvitatud ja kasutatavaid/kasutatud võtteid. Siiski tuleb selliste jaotustega olla tähelepanelik selles osas, kuivõrd seotud on pärimuses omavahel ratsionaalne ja maagiline, ning kuivõrd tarbetu on teinekord ühtse süsteemi lõhkumine. Haiguspõhjuste seletusel tuleb üldiselt silmas pidada, et nii uurijad, arstid kui ka tavainimesed on haiguste tekkepõhjustele ja olemusele lähenenud oma (ajastu) arusaamade kohaselt ning igasugune liigitamine ja käsitus toimub sellisel juhul väga erinevatelt alustelt (vrd Paal 2006: 117).

Lähtudes Arthur Kleinmanist (1988: 3–6) on folkloristidel ja meditsiini-antropoloogidel saanud tavaks vähemalt inglise keeles jaotada haiguse mõisteid järgnevalt: esiteks defineeritakse katusmõistet *haige olek (sickness)* kui haigust üldises mõttes, mis hõlmab rahvahulki ja mida mõjutavad makrosotsiaalsed

tegurid. Teine mõiste *haigus* (*disease*) märgib arsti diagnoositavat muutust inimese bioloogilises struktuuris, mida vaadeldakse isoleerituna selle kandjast. Kolmas mõiste *tõbi* (*illness*) sõltub kultuurilistest ja sotsiaalsetest muutujatest ning viitab haige ja tema sotsiaalse keskkonna arusaamale haige olemisest ja reageeringutest kõigele haigusega kaasnevale. Viimasena nimetatud lähenemine on valitsevam, kuid mõlemad eksisteerivad kõrvuti (Mathisen 1989: 61, 66; Honko 1984: 69, 74). Haiguse (*sickness*) dialektika mõtestab L. Honko järgi üsna hästi inimlikku kannatust, paljastab selle põhjusi ning demonstreerib haiguse sotsiaalset ja individuaalset tähendust instantsides, kus biomeditsiin samavõrd hästi ei toimi (Honko 1984: 74–75). Teisalt on ka arstid käsitlenud haigusi holistilisemast vaatepunktist (Rørbye 1982: 63).

Ajalooliselt on Eestis haiguse nimetused olnud murdeti erinevad, nii on Põhja-Eestis levinud *haigus*, Lõuna-Eestis *tõbi*; samuti on kasutusel olnud *viga* (Loorits 1951: 400–401), aga ka *häda*, *nuhtlus* vmt. Eesti keeles on raske leida täpseid vasteid Kleinmani kasutatud mõistetele, mis muudab keeruliseks uurija mõtte edasiandmise. Lisaks ei kasutata Eestis tänapäeval enam nii laialdaselt sõna *tõbi*.

1980. aastatel rahvameditsiini semiootilisest ja sotsiokultuurilisest vaatepunktist analüüsinud Andra Veidemann on samuti osutanud, et bioloogiline ja sotsiokultuuriline vaatepunkt haigusele on väga erinevad ning ka kultuuriti võib ühte ja sama haigust mõista erinevalt (Veidemann 1987: 967). Birgitte Rørbye on erinevaid haiguste definitsioone kokku võttes tõdenud, et „haigust on vaadeldud osaliselt kui objekti ja osaliselt kui organismis paiknevat omadust, haigus on ajaliselt ja ruumiliselt laialt levinud ja sotsiaalselt soovimatu. Haiguse kontseptsiooni tõlgendus ja haiguskäitumise valik on sotsiaalselt ja kultuuriliselt mõjutatud”. Skandinaavias kehtib B. Rørbye osundusel mitu haiguskäitlust – bioloogiline (ametlik ja kõige vähem patsiendile suunatud), käitumuslik, fenomenoloogiline ja ökoloogiline (Rørbye 1982: 63).

Seega võib öelda, et haigust nähakse alatasa erinevatest seisukohtadest, kas kannataja (haige) või kõrvaltvaataja (arst, ravitseja, teadlane) arusaamast lähtuvalt. Koolimeditsiin on haiguste tõrjumisel lähenenud ennekõike konkreetsele terviseprobleemile, kuni tänapäevani valdavalt välistades patsiendiga kaasneva suhtlusvõrgustiku, mis mõjutab potentsiaalselt nii haiguse teket kui ka selle kulgu. Haiged seevastu lähtuvad ennekõike iseenda heaolu taastamisest ning on sunnitud lisaks haigustest põhjustatud vaevustele toime tulema ka neid ümbritsevate koduste ja ühiskondlike mõjudega nii haiguse ajal kui ka haigusjärgselt. Haigus, nagu on märkinud Andra Veidemann (1987: 968), rikub alati haige minapilti, muutes tema suhet endasse ja ümbritsevasse. Kuna arst lähtub konsultatsiooni andes biomeditsiinilistest näitajatest ja kasutab termineid, mida patsient ei pruugi mõista, võib see mõnel juhul viia arusaamatusteni arsti ja haige vahel, millele võib lisanduda kodune või ühiskonnast mõjutatud stress. Ravitseja, keda üldjuhul ei piira akadeemiline raamistik, võib seevastu olla avatum haige arusaamadele ning seeläbi ka veenvam oma ravitsemistegevuses.

1.7. Patsient ja arst, haige ja ravitseja

Rahvameditsiini võtted on käepärased, kergesti kasutatavad ja neil aitavad püsida perekondlikku või sõpruskondlikku liini pidi (rahvapärases keeles) edasiantavad õpetused. Akadeemiline meditsiin on niisuguseks igapäevaseks edasiandmiseks liiga keeruline ja täidetud võõrsõnade ning -mõistetega. Haige püüab igal juhul leida abi ja leevendust tuttavast, vähemametlikust keskkonnast ka siis, kui seda tuttavlikkust ja abi minnakse otsima sadade kilomeetrite kaugusele. Samas võivad teatud tingimustel (nt Siberi eestlaste kogukondades) seni vaid piiratud ringkonnale teadaolevad ravisüsteemid muutuda laialdasemaks teadmiseks, vastupidiselt Kodu-Eestile, kus individuaalse ravitseja positsioon oli tähtsam (vt Korb 2006: 87–88). On siiski eelduspärane, et nii ühel kui teisel juhul valdab sügavamaid oskusi ainult väike osa kogukonnaliikmeist ning muu kogukonna igapäevateadmised kodusest/rahvalikust ravist jäävad üldtasandile.

Eesti usundilises kontekstis on nõid kui selline kristluse mõjul muutunud negatiivse märgiga inimeseks. Mõistele *nõid* on Loorits vastandanud mõiste *ravitseja* (maa-arstid, küla-arstid, tohtrid, maa-targad jne), kes kasutavad oma võimeid inimeste aitamiseks. Rahvaravitsejad omakorda võivad vastavalt kasutatavatele ravivõtetele jaguneda hamba-, nikastuse-, roosi-, rabanduse jne arstideks (Loorits 1951: 476–482). Ravitsejaid on Eestis olnud üldiselt mõlemast soost (Loorits 1951: 480; Kõivupuu 2000: 50–53).

Ajaloolises plaanis ei saa unustada pikka aega kestnud probleeme arstiabi kättesaadavusega. Vajadus ravitseja järele oli eriti silmapaistev olukorras, kus akadeemiline arstiabi oli rahvale raskesti kättesaadav ja suhtumine koolitatud arstidesse umbusklik (Põvvat 1992: 48). Ravitseja või šamaan oli külaühiskonnas väga oluline, hädasolijatele avaldasid kahtlemata eriti suurt mõju (haigele abi otsides sageli iseenda ohtu seadnud) šamaani ravirituaalid. Šamaan oli ühtlasi ka sotsiaalse korra tagaja ja nõuandja mitmetes küsimustes (Honko 1964: 296–299), sama võib täheldada ka 19. ja 20. sajandi eesti rahvaarsti kohta. Ajalooliselt on ravitseja olnud külas ja selle ümbruses mõnevõrra marginaliseeritud isik ning suhtumine temasse võib olla mitmesugune (Kõivupuu 2000: 53, 179–180; Kõiva 2007: 79). Ravitseja prestiiž on igal juhul üsna määrava tähtsusega (Kõiva 1995: 180).

Varasematel sajanditel olid kohalikud rahvaarstid, võrreldes väheste koolitatud (linna)arstidega, paremini kursis kohalike olude, inimeste ja nende muredega ning neid usaldati rohkem. Teisalt võidi teatud tingimustel ja raskeimate haiguste korral otsida abi ka võõrast kogukonnast pärit või teisest rahvusest ravitsejatelt (vt Korb 2006: 102). Oma osa arstiabist loobumisel ja rahvaarsti poole pöördumisel võisid mängida ka võimalused ravi eest tasumisel. Arvatavalt ei otsitud enamikul ja lihtsamatel juhtudel isegi mitte rahvaravitseja abi, vaid tuldi toime koduste jõudude ja vahenditega. Vastutas ju näiteks taluperenaine ka pereliikmete (ja loomade) tervise eest ning teadmised haiguste ravist anti edasi ühelt põlvelt teisele (vrd Bø 1964: 303; sama ka Korb 2006: 96; Paal 2006: 115). Tänapäeva kontekstis leidub ravitsejaid, kes elavad linnades

ning kasutavad eri rahvastelt ja eri kultuuridest pärit ravivõtteid, kuid on neidki, kes jätkavad traditsioonilisemat liini, tehes paralleelselt koostööd koolitatud meedikutega (Kõiva 2007: 77–78).

Norra folklorist Stein Mathisen on vaadelnud bio- ja rahvameditsiini kui suuresti erinevate meditsiinitüüpide kognitiivset kahetist protsessi ning kirjeldab seda vastasseisu alljärgnevas tabelis, püüdes selle kaudu näidata haigete käitumis põhimõtteid suhtlusel arsti ja ravitsejaga:

Tabel 1. Bio- ja rahvameditsiini vastandus Stein Mathiseni (1989) järgi.

Biomeditsiin:	Rahvameditsiin:
haigus (<i>disease</i>)	tõbi (<i>illness</i>)
ametlik	mitteametlik
diagnoos	arbumine
loodusseadused	üleloomulikud jõud
ravimid/kirurgia	palve/loits
ravimine	tervendamine
rehabilitatsioon	ime

Mathiseni arvates püüab haige oma haiguse alguses leida keskteed kahe opositsiooni vahel. See on võimalik arsti ja ravitseja avatud suhte korral, mis võimaldab haigel teha koostööd mõlemaga. Sellise kesktee soov peegelduvat lugedes, kui arst ise ravitsejalt abi palub või oma patsiente kui biomeditsiiniselt lootusetuid juhtumeid ravitseja juurde saadab (Mathisen 1989: 64–65; ka Rørbye 1982: 79), ometi võivad haiged püüda üheaegselt abi saada ühe või teise poole teadmata. Igasugusel tervishoiusüsteemil on kultuurilise koodina alati tähtis ülesanne, sest tegeleda tuleb nii isiklike situatsioonide kui ka sotsiaalsete suhetega (Honko 1984: 70). Mathiseni jaotus on kriitiliselt vaadates ühekülgne, kuna rahvapärases ravimises esineb mitmesuguseid võtteid ning usundile omaselt saadab raviprotseduure näiteks sellega tihedalt seotud sõnomaagia. Samuti osutab tabel erinevustele, ometi ei ole kaks „meditsiini” omavahel kunagi rangelt eraldatud. Sellele viitavad mitmed ajaloolised ühisjooned haiguste ravimisel ning teatud puhkudel arsti ja ravitseja koostöö (vt ka Kõiva 1995: 176–178).

Ravitseja ja haige, kes enamasti kuuluvad ühte sotsiaalsesse gruppi, suhtlevad omavahel pigem lugude ja jutustamise kaudu. Arsti ja haige suhet tajutakse ebavõrdsena ning vestlus toimub enamasti küsimus-vastuse vormis, mis pingestab omavahelist mõistmist ja võib patsiendile jätta tema haigusest hirmutava mulje (Alver, Selberg 1989: 218–220). Haiget häirivaks põhiküsimuseks jääb, miks pidi haigestuma just tema ning see ei pruugi alati olla teaduslikult seletatav. Nagu eelpool viidatud, leiavad haiged kergemini ühise keele ravitsejaga, kellega neil on sarnasem (üleloomulikum) arusaam haigustest, kui koolitatud meedikuga, mistõttu minnaksegi meelsamini ravitseja juurde (vt Mathisen 1989: 65; Otto 1993: 31). Põhimõtteliselt on haigel, kelle tervise-

probleem ei näi taanduvat, mitu võimalust haigusest paraneda, ning valiku tegemisel on olulised mitmed faktorid, näiteks suhtumine ravi- ja paranemisvõimalustesse. Iga ravitseja määratud ravi edukust võidakse laias laastus vaadelda kui võitu akadeemilise meditsiini üle, sellegipoolest on professionaalne arstiabi paljudele esimene valik. Rahvameditsiin jääb sel juhul n-ö reservi juhuks, kui arstid ei suuda aidata või tundub, et tavameditsiinist ei ole abi. Alternatiivmeditsiini olemasolu annab patsiendile lisaks kindlustunde, et raskete haiguste korral ei ole arstil siis nii palju otsustusvõimu haiguse fataalseks kuulutamiseks, nagu tal seda vastasel juhul oleks (Buckley 1980: 15–17), mis aga blokeeriks haige positiivse suhtumise ravi tulemuslikkusse. Soomes soovitatakse arstidel mitte suhtuda naeruvääristavalt ravitsejate tegevusse, et ära hoida patsientide agressiivset keeldumist arstiabist (Tikk 2005: 295).

Riiklik meditsiinisüsteem määrab enamasti ära arsti ja patsiendi vahelise suhtluse (konsultatsiooni) aja, mis näiteks nõukogude ajal oli kümme minutit. Kindlasti ei olnud ajavahemik piisav selleks, et arsti ja patsiendi vahel tekiks usalduslik vahekord, mis võimaldaks selgitada haiguste nii bioloogilisi kui ka psühholoogilisi tagamaid. Seda võimalust ei paku tingimata ja alati ka tänapäeval kehtiv, tavaliselt 20-minutiline vastuvõtuaeg. Rahvaarst eraldab reeglina patsiendile rohkem aega, väärtustab haige isikut ja pakub tervikpilti haiguse põhjuste kohta ning lootust imele põhjaliku haigusriituse abil, mistõttu suurendas (ja suurendab) see ravitseja tähtsust arstiga võrreldes (Kõiva 1995: 179–180). Seesugune lähenemine aitab paljuski kaasa haige enesuse tõusule. Põhipunktideks arsti ja patsiendi vahelises suhtluses on ka tänapäeval töökoormusest ja bürokraatiast tingitud aja vähesus, mis ei võimalda arstil piisavalt süveneda patsiendi ellu ja kõigisse haigust mõjutavatesse teguritesse, samuti psühholoogilise enesekaitsena vajalik mõningane emotsioonitus, mis tagab professionaalse kompetentsuse ning omavaheline usalduslik suhtlus, millega ideaalsel juhul haakuvad ka patsiendi lähedased. Ravitseja on üldjuhul vaba määrama oma vastuvõtuaaja pikkust, et süveneda kõigesse haige inimesega ja tema haigusega seonduvasse, seetõttu tunneb haige end ravitseja juures väärtuslikumana.

Usalduslik vahekord patsiendi ja arsti vahel on võimalik, kui mõlemad on valmis koostööks. Pikemaajalisem suhtlus, nt krooniliste haiguste korral, annab paremaid võimalusi usalduse tekkimiseks. Mõningase kõrvalpõikena tuleb mainida, et paljudel juhtudel kirjutatakse haigele ravimite sissevõtmisel ette norm, mis sel juhul meenutab usundilist käitumist – võtta teatav arv tablette või muud ravimit *kolm* korda päevas. Praktilisel tasandil tuleb muidugi arvestada ravimite (koos)toime ja järelmõjuga. Ühel või teisel juhul, olgu siis abi otsimisel nn alternatiivsete meetodite kaudu või meditsiinisüsteemist, sõltub tervenemine suuresti ka haige enda tegutsemisest ja koostöösoovist.

Isiklike tervenemiskogemustega, haige jaoks aktsepteeritavad ja usaldusväärsed soovitajad võivad mängida olulist rolli nii ravimeetodite kui ravitsejate (aga ka arstide) valikul ja usaldamisel. Samuti võib, olenevalt isikust, tähtis olla rahvameditsiini, laiemalt alternatiivmeditsiini seostumine maagia, usundi ja/või religiooniga. Kuigi enamasti ollakse tervenemise nimel tõenäoliselt nõus

proovima mitmeid meetodeid, koolimeditstiini kõrval ka alternatiivsemaid raviviise, on oluline silmas pidada, et järelemõtlematult pakutav ja vastuvõetav ravi võib teatud juhtudel olla ohtlik või isegi fataalne (nt Tikk 2005: 294, 295). Teisalt võidakse raskeid haigusi (nt kasvajaid) käsitleda kui deemonlikke jõude, mistõttu kaldutaksegi otsima imearste, kes kurjadest jõududest vabaneda aitaks (Sontag 2002: 67).

Birgitte Rørbye jagab patsiendid (haiged) kuni 20. sajandi keskpaigani kogutud pärimusteadete põhjal kahte suuremasse rühma. Esimese tüüpi moodustavad haiged on saanud meditsiinilist abi, seda tänu teaduse ja majanduse kiirele arengule 19. sajandi ja 20. sajandi vahetusel. Teise tüüpi jäävad need haiged, kes ei ole saanud meditsiinilist abi ning kuuluvad seega pigem 19. sajandisse. B. Rørbye (1982: 68) mudeli järgi on alati inimesi, kes koolimeditstiinist abi ei saa ning seetõttu ei lõpe ka ravitsejate tööpõld (pikemat arutelu vt Rørbye 1980).

Ukraina linnaelanike seas läbi viidud uuringu näitel on psühholoog Olena Karagodina kommenteerinud, et ravitsejate poole pöörduvad enamasti madalama haridustasemega inimesed. Stimuleerivaks jõuks on varem vastavat abi saanud inimesed. Enamik pöördus ravitseja poole just terviseprobleemide tõttu, põhjuseks rahulolematuse senise ametliku meditsiiniga; naised otsisid seejuures enam lahendust psühholoogilist laadi muredele. Lisaks loodi 1991. aastal Ukraina Rahvameditsiini Assotsiatsioon, mis pakub oletatavatele ravitsejatele ravitsejavõimete ekspertiisi, väljastab vastavaid tegutsemislube ja kontrollib nende tegevust. Arstide hinnangud sellisele praktikale on erinevad. Olena Karagodina peab inimeste huvi suurenemist alternatiivsete ravimeetodite vastu globaalseks protsessiks, „mis on seotud eluviisi ja sotsiaalkultuurilise tausta muutustega ning peegeldab muutunud maailmavaatelisi hinnanguid” (Karagodina 2006: 63–66).

Põhja-Iiri folklorist ja etnoloog Anthony D. Buckley on märkinud, et nii nagu nende patsiendidki, haigestuvad ja surevad ka ravitsejad (Buckley 1980: 19); niisamuti aga ka arstid, hoolimata biomeditsiini püüetest pikendada eluiga ja parandada vanemaealiste elukvaliteeti. Seega jääb nii arstidele kui ka ravitsejatele alles nende tööpõld ning haigetele võimalus valida abi vastavalt võimalustele ja eelistustele kas koolimeditstiini või alternatiivravi valdkonnast.

Tänapäeva meditsiinis on hakatud viimasel ajal rääkima „narratiivsest meditsiinist” (vt Karjalainen, Kotkavirta 2002). Siin kipub segama terminoloogiline vastuolu, kuna meditsiin iseenesest on tõenduspõhine, narratiiv aga subjektiivne. Nii leitakse, et biomeditsiinilise mudeli kõrval tuleks teadvustada psühhosomaatilise-kultuurilist mudelit. Narratiivne meditsiin tähendab, et keskendutakse patsiendi räägitu tõlgendamisele, millest omakorda lähtub konkreetne raviprotsess. Patsiendi tuleks seega mõista kui ruumilist, psüühilist, sotsiaalset ja keelelist persooni, mitte ainult somaatilise vaevusega haigusjuhtumit (mis puudutab sügavalt patsiendi identiteeti). Ilma paranemisest rääkimiseta on patsiendil raske oma vaevustest üle olla. Seesugune lähenemine patsiendile ja ravile eeldab arstilt aega ja vaeva, ometi ei saa koolimeditstiini praktikas rakendada ilma narratiivse meetodita – patsiendiga peab suhtlema. Huvitava

märkusena juhivad Kerkko Karjalainen ja Jussi Kotkavirta tähelepanu arstide narratiividele patsientide ravist, millest moodustuvad omaette kangelaslood, ning hoiatavad juttudes esinevate metafooride mõju eest, mis võivad ravi- protsessis lõppkokkuvõttes avaldada negatiivset mõju, nt „võitluse” metafoor paradamatult haigete patsientide puhul (Karjalainen, Kotkavirta 2002: 437–441)¹⁰.

Soome kolleege kommenteerides mainib tunnustatud neuroloog Ain-Elmar Kaasik, et narratiivset meditsiini ei peaks vastandama tõenduspõhisele meditsiinile, sest iseenesest põhineb viimane nii loodusteadusel, sotsioloogial, psühholoogial, eetikal kui ka mitmete humanitaarvaldkondade tõekspidamistel. Paljusid tervisehäireid ja haigussümptomeid on võimalik mõista ainult patsiendi seletustesse süvenedes (*ibid*, lk 441). Seega võib tõdeda, et koolimeditsiin on oma suhtumises astunud suure sammu lähemale selle väärtustamisele, mis ravitsejaid ja nende ravitavaid on väga pikka aega lähedastes suhetes hoidnud ja usaldust tekitanud – vestlemisele ja (ära)kuulamisele.

20. sajandi jooksul on patsiendid muutunud üha teadlikumaks tervisest ja ravist, pannes ilmselt ühtemoodi proovile nii arste kui ka ravitsejaid. Osal haigetest säilib kindlasti usk ravitseja/arsti võimesse ja suutlikusse haige võimalikult ruttu/korragealt terveks teha. Nii nagu rahvameditsiinis on oluline olnud haige–ravitseja koostöö, nii on see päevakorral ka akadeemilises meditsiinis. Patsientidele jagatakse rohkem infot ning neil endil on võimalik soovi korral lisateavet hankida, lihtsaimaks võimaluseks on siin internet, aga ka erinevad suhtlusvõrgustikud, mis puudutavad kas haigeid või nende pere- liikmeid (vt Welz *et al* 2006).

Valikuvabaduse ja avatuse tingimustes, püüeldes pidevalt hea tervisliku seisundi, tervise taastamise või haiguse järelmõjude vähenemise poole, lasub vastutus oma tegude eest kõigil, nii haigetel, arstidel kui ka ravitsejatel. Enamasti on ravitsejate puhul meditsiinilise väljaõppe puudumise tõttu rõhutatud kontrolli vajadust nende tegelike võimete üle. Kuigi ravitsejal võivad olla ette näidata mitmetes alternatiivravi keskustes läbitud koolitusi ja kursusi tõendavad dokumendid, ei ole müstika teaduse silmis usutav kategooria. Vigu ja valediagnoose tuleb ette ka ametliku meditsiini kontekstis, kus on ometigi kasutada keerulised testid ja võimalikult täpseks seadistatud tehniline aparatuur. Kindlasti leidub neidki arste, kes oma ametialal hinge ja hoolega ei tegutse ning kel oleks parem olla mõnel muul elualal, nii nagu ei tohiks inimeste raviga tegeleda paljud nendest, kes ütlevad end olevat hea ravitseja. Samas kehtib kooli- meditsiini raames teatava tagatisena kontroll- ja kvalifikatsioonisüsteem, mis alternatiivravis selliselt puudub. Lõplik valik abi saamisel on niisiis haige õlul, kuid nii ravitsejad kui ka arstid on kohustatud negatiivsete tagajärgede vältimiseks täiendama oma teadmisi ning järgima eetilisi põhimõtteid.

¹⁰ Sõjalisi metafoore on ajalooliselt vaadeldud ja tugevalt vastustanud ka USA esseist ja kirjandusteoreetik Susan Sontag (2002: 63–65, 167).

1.8. Kokkuvõtteks

Paljude rahvapäraste ravivõtete harrastamist on nii Eestis kui ka teistes maades pikka aega ametlikult ignoreeritud, ometi kestab see edasi tänapäevani. Üheks ajalooliseks teguriks on olnud arstide vähesus, teisalt kindlasti eneseravi käepärasus ning automaatne pärimusteadmine ja -käitumine. Samuti oli ravitsejaga kergem suhelda kui kõrgesti haritud arstiga. 19. sajandil valitses Eesti kontekstis veel keeleprobleem – haritud arstid olid enamjaolt saksakeelsed.

Tõrjudes iganenud ravivõtteid ja tõekspidamisi ning vaieldamatust pika-aegsest sümbioosist hoolimata end üha tugevamalt rahvameditsiinile vastandades toimus teadusliku meditsiini lahknemine rahvapärasest ravist mitme sajandi vältel, eriti kiirelt aga alates 19. sajandist ja ka 20. sajandil tänu teadussaavutustele keemias, füüsikas, arstiteaduses. Oluliseks teguriks võib lugeda ka usundilise tausta järkjärgulist taandumist seoses ühiskondlike muutustega (nt linnastumine) ja hariduse kasvuga, mis aitas elanikkonnal paremini omandada uusimaid terviseteadmisi tõekspidamisi ja seletusi. Siiski jäid koolimeditsiinis varasemalt tunnustatud (rahvameditsiiniga ühised), kuid teaduse arenedes hüljatud võtted nii inertsist kui ka lihtsalt harjumusest kasutusele ravitsejate ja rahva seas üldisemalt. Üheks ravivõtete püsimise tingimuseks võib lugeda ka põhimõtteliste muutuste toimumise aeglust rahvameditsiini kontekstis.

Meditsiini edusammud (näiteks kirurgias, diagnostikas, avastused ravimite tööstuses), mis näisid viivat üha parematele tulemustele, ei ole pakkunud lõplikku ja rahuldavat lahendust. 20. sajandi kolmandal veerandil teravnes ühiskondlike muutuste ja protestilainete kontekstis kriitika ka teadusliku meditsiini suunal ning Euroopas hakati taas tundma suuremat huvi rahvalike ravivõtete, sh suuresti võõrapäraste tervise parandamise viiside vastu.

Ajalooliselt on rahvameditsiini uurinud ja määratlenud pigem arstid, lähtudes erialasest huvist ja vastandades rahva seas käibivaid ravivõtteid koolimeditsiinis kasutatutele ning viidates pärimusele kui vanale ning koolimeditsiini suhtes alamale ja laenulisele. Meedikud on pärimuses käibel olevat vaadelnud rohkem praktilisest küljest, arvestades rahvameditsiinis kasutatavate vahendite ja võtete hindamisel teaduslikult põhjendatavaid andmeid ning testide tulemuslikkust. Huvi muutuse tingis ühest küljest vajadus pöörata ennekõike tähelepanu uutele arengutele teaduslikus, üha enam spetsialiseeruvas meditsiinis. Ilmselge on ka, et uurimisteemade jaotumine teadusmaastikul on olnud paratamatu ja kujunenud mitmetest teguritest sõltuvalt.

Nii nagu meedikud on tauninud rahva soosivat suhtumist ravitsejatesse, on 20. sajandi humanitaarteadlased kahetsusega nentinud arstide liialt suurt osakaalu ning rahvapärimuse uurijate liialt vähest huvi teema vastu. Folkloristlikust seisukohast lähtudes on ka arvatud, et arstid ei oska teemat käsitleda piisavalt homogeenselt, sama arvamus on tõenäoliselt kehtinud ka vastupidi. Etnograafid–folkloristid on rahvameditsiini selle uurimise algusaegadest peale defineerinud kui usundilistele praktikatele tuginevat teadmiskogumit. Teisalt on ka humanitaarteadlaste seisukohad pikalt lähtunud

eeldusest, et rahvameditsiin on ametlikust meditsiinist alam ja kaduma määratud ning seda on analüüsitud teadusmeditsiini kategooriaid kasutades.

Rahvameditsiini uurimine humanitaarias on ennekõike sõltunud vastavate erialade tekkimisest ja arengust, üldistest kogumis- ja teadustööde tingimustest ning teadlaste huvisuundadest erinevate uurimisteemade analüüsil. Aja, aga ka näiteks antropoloogia, folkloristika ja etnoloogia edenedes on rahvameditsiini uurimise üle võtnud loetletud erialade esindajad, tegeledes rohkem usundi-spetsiifiliste teemade ning kompleksküsimumustega, püüdes haarata uskumus-süsteeme tervikuna ning jäädvustada rahvameditsiini kasutamist pärimuskandjate seisukohast. Muidugi võib rahvameditsiini uurida ka psühholoogia, semiootika, ajaloo ning teadusmeditsiini seisukohtadest lähtudes.

Üleüldise moderniseerumise taustal iseloomustas 20. sajandi algupoolt tekstidele lähenemine ajaloolis-geograafilisest seisukohast ja ka vastavad uurimispõhimõtted. Enne Teist maailmasõda hakati vaatlema materjali sisulist poolt. Pärast sõda jätkati esialgu väheaktiivses uurimises kinnistunud printsiibist – rahvameditsiin kui koolimeditsiini variant, lähtudes rahvameditsiini irratsionaalse ja ratsionaalse külje analüüsist. 20. sajandi keskel korraldatud interdistsiplinaarsed sümposionid Põhjamaades, neile järgnenud kogumised ja uued uurimused ning laiemalt ühiskonna muutunud suhtumine teadusliku meditsiini eksimatusse sundisid teadlasi ümber hindama rahvameditsiini sisu ja kestmajäämist.

Rahvameditsiini uurimist ja määratlemist raskendab uuritava materjali sünkreetilisus, erinevad interdistsiplinaarsed lähenemisvõimalused, kohalikud eripärad. Teadusmaailm seab teadlasele enamasti ette nõude suruda uuritav materjal selgelt piiritletavasse, hõlmavatesse raamidesse. Sellist lihtsustatud lähenemist rahvameditsiiniline materjal aga ei võimalda. Rahvameditsiini mõiste sisu muutumise taustal nähtub ajastuline kontekst: kui nt 19. sajandil ja veel 20. sajandi teisel poolel suhtuti rahvameditsiini (eriti koolimeditsiini esindajate poolt) suure põlastusega, siis praeguseks on suhtumine rahvameditsiini (ennekõike taimravisse), ühtlasi ka alternatiivsetesse ravivõtetes mõnevõrra liberaliseerunud nii meedikute seas kui ka ühiskonnas üldiselt. Samuti on arutletud rahvameditsiini kuuluvuse üle – puudutab see ju nii folkloristikat kui teaduslikku meditsiini, aga ka näiteks antropoloogiat, religiooniteadust, psühholoogiat, semiootikat ja botaanikat. Üha enam on vastavate erialade esindajad arendanud ka omavahelist koostööd rahva/alternatiivmeditsiini uurimisel.

Mida lähemale 20. sajandi lõpule, seda enam on vaadeldud ühiskonna ja väiksema kohaliku rühma seoseid tervikuna; arstide, ravitsejate ning haigete suhtlusvõrgustikke ja neid mõjutavaid sügavamaid tegureid, tehnoloogia mõju patsientide käitumisele, mitmeid raviliikumisi jne. Lisaks on uurimata paljud arhiividesse kogutud materjalidest, mille analüüsil tuleb jälgida nii toonast kogumiskonteksti kui ka nüüdseks muutunud teaduslikke lähenemisi.

Otsides rahvameditsiini püsijäämise põhjusi, on neid leitud nii erinevatest ajajärkudest ladestunud kultuurikihtidest kui ka varasemate uurimuste ekslikest lähtekohtadest. Kroonilised, pidevalt vaevavad haigused, millele otsitakse lõplikku leevendust, aga ka püsivad traditsioonilised tõekspidamised, on ühed

tegurid, mis sunnivad haigeid kasutama kõiki võimalikke lahendusi. Alternatiivsete ravivõimaluste valiku suurenemine ning ühiskonna muutumine, Euroopa rahvastiku vananemine ja sellest tingitud suurem sotsiaalhoolekande vajadus on koolimeditšiini sundinud ümber hindama oma rolli rahva tervise ja haigustega tegelemisel. Pikeaalisisusega kaasnevad probleemid ajendavad parima lahenduse leidmiseks omakorda otsima abi mitmest allikast.

Rahvameditsiinilise pärimuse kandjaks varasematest sajanditest kaasajani võib lugeda nii üht või teist konkreetset ravitsejat kui ka igäüht meist. Kõik kannavad endas mingit osa teadmistest, kuidas hoiduda ühest või teisest haigusest või kuidas toimida näiteks vigastuste või külmetushaiguste korral. Konkreetset isiklikku pärimust mõjutavad siinjuures lähikondlased, haridus, isiklikud elu jooksul kujunenud tõekspidamised ja äraproovitud vahendid, usk pärimustraditsiooni või teadusse.

Kas sunnitud olukorras või omal vabal valikul on rahvameditsiin, laiemalt alternatiivravi, tavainimesele üks võimalus akadeemilise meditsiini kõrval. Lõplik otsus millegi kasutamise või mittekasutamise kohta tehakse isikliku äranägemise kohaselt või lähima suhtluskonna standarditest mõjutatuna. Kui lisaks on pääs arstide juurde ühel või teisel põhjusel (endiselt) keeruline või vastumeelne, kasutatakse lahenduste otsimisel oma paremat äranägemist ja veendumusi ning võidaksegi otsustada rahvaarsti või muu alternatiivravi pakkuja kasuks.

Haige tervenemises on hakatud rõhutama haige enda osalust raviprotsessis, mis on üks osa edukast paranemisest. Suhtlus haige, arsti–ravitseja ning haigete ja nende pereliikmete või muu tugisüsteemi vahel on määrava tähtsusega haige meelestatuse ja kogu ravi tulemuslikkuse jaoks. Haigete umbusk arstidesse võib põhineda suuresti koolimeditšinis pikka aega kehtinud praktilal mitte rääkida haigetele tõtt tema seisundi kohta. Ehkki 21. sajandi alguseks oli sellisest lähenedisest juba ammu loobunud, võib mälestus või vanematest generatsioonidest pärinev veendumus mainitud käitumisjoonisest endiselt määrata patsiendi umbusklikku suhtumist arstidesse ning suuremat usaldust rahvaravitsejate vastu.

Analüüsidest rahvameditsiini uurimise ajalugu, koorus mõttekäikudest välja soovitus kasutada rahvameditsiini uurivat distsipliini märkiva terminina Birgitte Rørbye pakutud mõistet „meditsiinifolkloristika”. Ilmsesti on B. Rørbye mõiste kujundamisel saanud mõningat innustust terminist „meditsiiniantropoloogia”. Praegusaja võimalike uurimisteemade paljusust arvestades tähistaks meditsiinifolkloristika väitekirja autori arvates ja Birgitte Rørbye seisukohtadele tuginedes rahvameditsiini uuringuid nii ajaloolises plaanis (hõlmates sealhulgas pikaajaliselt arhiividesse kogutud, kuid seni uurimata materjale), nüüdisaegses kirjaühiskonnas ning kindlasti ka virtuaalses keskkonnas. Meditsiinifolkloristika nõuab tänapäeva avatud teaduse tingimustes interdistsiplinaarset ja rahvusvahelist lähenemist rahvameditsiinile, teistele alternatiivravi suundade ja koolimeditšini kokkupuutepunktidele, eri uurimisvõtete rakendamist vastavalt materjali sisule ning püstitatud uurimisülesannetele.

Rahvameditsiin ei ole arhailine ja iganenud, pigem tähendab see eri aegu siduvat ja ajas teisenevat teadmiskogumit. Igal juhul tuleb kogutud andmesti-

kule läheneda ajaspetsiifiliselt. Oluliseks on muutunud küsimus rahvameditsiinist mitte lihtsalt kui *meditsiinist*, vaid kui rahvausundi ning laiemalt võttes folkloori osast. Rahvameditsiin uurimisainesena ei ole eraldatav oma loomulikust toimimiskeskonnast, uskumuskompleksist ega suhtlusvõrgustikust. Praktikas hõlmab rahvameditsiin konkreetsest haigusest paranemist (või haiguse tõrjet) sõltuvalt kehtivatest tõekspidamistest ja käepärastest rakendatavatest vahenditest.

21. sajandi alguseks on toimunud teatavad muutused teaduslikus lähene-mises rahvameditsiinile. Kultuuriuringute kontekstis on mõistetud, et alternatiivsed ravivõtted ei kao, vaid teisenevad ja täienevad vastavalt ümbritsevas ühiskonnas toimuvatele muutustele. Aset on leidnud ka kahe traditsiooniliselt eraldatud meditsiinilise vaatepunkti taaslähenedamine ehk rahvameditsiinis tarvitatava taimravi aktsepteerimine teaduslikus meditsiinis ning loodusravi muutumine nn täiendraviks. Alternatiivmeditsiini tähtsuse tõus ja professionaliseerumine 20. sajandi teisel poolel on andnud haigetele suuremad ja mitmekesisemad valikuvõimalused oma tervise parandamisel, muutes ühteagegu kirjumaks konkurentsi rahvaliku ravitsemise ja akadeemilise meditsiini vahel. Rahvameditsiin 21. sajandil on vabalt muutuv ja teisenev, üldine ja samas kohaspetsiifiline pärimus, ühendades teadmisi ja oskusi koolimeditsiini ning erinevate alternatiivsete võimaluste vallast.

Kunagi pidas folkloristika rahvatraditsioone kultuuri ajalooliseks väljenduseks: selle kohta sai teavet arhiividest. Tänapäeval peame neid traditsioone kultuuri dünaamiliseks väljenduseks, mis kohandub muutuva ühiskonnaga.

Bente Alver, Torunn Selberg (1989)

2. RAHVAMEDITSIIINI KOGUMINE JA UURIMINE EESTIS 20. SAJANDI ESIKÜMNENDITEL

2.1. Kogumine ja uurimine folkloristlike institutsioonide rajamise eel

Rahvameditsiinile on ka Eestis alguses tähelepanu pööranud ja seda kogunud-uurinud valdavalt meedikud. Arstiteadusliku uurimistöö põhikeskuseks Eestis on olnud Tartu Ülikooli arstiteaduskond. Viimane kujunes 19. sajandi keskpaiku tähtsaks meditsiinikeskuseks nii Läänemere regioonis kui ka Vene impeeriumis (Uibo, Kaasik 2005: 8). Kohalikud meditsiini arendajad 18.–19. sajandil olid nt Peter Ernst Wilde (1732–1785) Põltsamaal ja Johann Wilhelm Ludwig Luce (1750–1842) Saaremaal (Kalnin 1996: 7–11; Schamardin 1996: 12–15), samuti Daniel Georg Balk (1784–1826) (Kalnin 1996a: 25–29) ning tema õpilane, embrüoloogina tuntust kogunud Karl Ernst von Baer, kelle väitekirj „Eestlaste endeemilistest haigustest” (1814) on meditsiiniajaloo seisukohalt hinnatud seniajani (Remmel 1996: 47–50).

Eestlastest on olulised nimed nt Friedrich Robert Faehlmann, kes sai esimese eestlasena Tartu Ülikoolis arstikutse ja meditsiinidoktori kraadi (Kalnin 1996b: 51–56), Friedrich Reinhold Kreutzwald, kes tegutses arsti ja rahvalgustajana Võrus ja Tartus (Kalnin 1996c: 57–62). Tähtis roll Eesti meditsiiniajaloo on eestlasel Philipp Jakob Karellil (1806–1886), kes töötas nii Nikolai I kui Aleksander II ihuarstina (Kalnin 1996d: 63–67). 1880. aastatest alates on oluline olnud Peeter Hellati (1857–1912) tegevus, ennekõike leepraaurijana. Märkimist väärib tema koostatud ja laiemale lugejaskonnale suunatud „Terviseõpetus” (1891–1894, uustrükk 1913), mille põhisisuks on haiguste vältimine ja tervise säilitamine (Kalnin 1996e: 138–143). Samuti tegeles Hellat mõningal määral eesti rahvameditsiini analüüsimisega. Tuntud meditsiinitegelaste nimesid loetledes nähtub karm paradoks – arstiteadus oli Eestis küll kõrgel järjel, kuid maarahval oli sellest otseselt vähe kasu.

Karl Ernst von Baer mainis oma aja üsna edumeelses doktoriväitekirjas eestlaste ehk maarahva harimatust, sellest tulenevaid eelarvamusi, arstide umbusaldamist ja ebatervislikke eluviise. Haiguste põhjusteks pidas maarahvas von Baeri järgi jumala karistust, nõidust ja nakkusohtlikke paiku (Baer 1976: 9, 43, 44). Oma hädasid ravisid eestlased kas ise, oma isanda või vaimuliku juures, sest arstid ja haiglad olid kaugel ja kättesaamatud. K. E. von Baer kirjeldas oma väitekirjas muuhulgas ravitsemisvõime omandamist vainuköie harutamise teel, usundilisi arstimiskombeid ja taimravi kasutamist, taunides samas „mõisa-isandate” pakutavat arstiabi. Ühtlasi on ta tõdenud, et eestlased oskavad ravida

väliseid haigusi ja vigastusi (*ibid*, 50–51). Kohalike saunakommete kohta, mis hügieeni silmas pidades on ühteaegu paljude hädade allikaks, jagas K. E. von Baer siiski kiidusõnu (*ibid*, 36–38).

Baerile sekundeerib teine 19. sajandil tuntud arst F. R. Kreutzwald. Temagi taunis maa-arstide tegevust, mis olla pigem tervisehädade põhjustaja kui leevendaja ning eelistas, et haiged otsiksid abi arstilt või äärmisel juhul kasutaksid tema raamatut. Kreutzwald jagab oma teoses õpetussõnu haiguste jälgimiseks ja arstile täpsete vastuste andmiseks, toonitades siiski, et targem on püüda haigustest hoiduda ja võimalikult vähe arstirohtusid tarvitada (vt Kreutzwald 2001: 7, 11, 14–15). Selle aja meditsiinilist mõttelugu on käsitlenud Riin Alatalu 1992. aastal Tartu Ülikooli etnoloogia õppetooli juures kaitstud diplomitöös „Meditsiinilise mõtte areng Eestis 19. sajandil eestikeelse kalendrikirjanduse näitel”. 19. ja 20. sajandi esimese poole koolimeditsiini arengust Eestis on omakorda ülevaate andnud Marju Kõivupuu (2000: 60–76).

19. sajand oli ühest küljest rahvusromantika õitseae, teisalt püüdsid nii eestlased ise kui ka teiste rahvuste esindajad teaduse ja kultuuri edenedes vanemat rahvatraditsiooni alla suruda, et mitte öelda: välja tõrjuda. Eestlaste ravioskustesse ja -võtetesse suhtusid tolle aja (18.–19. sajandi) õpetatud arstid valdavalt ülimalikumalt positsioonilt, püüdes kirjasõna, nt kalendrikirjanduse ja igapäevase töö kaudu juhendada talurahvast õigesti käituma. Oma mõju rahva tervisekäitumise muutumisele avaldas mitmesugune, ehkki esialgu harv kirjandus (kalendrid ja arstiraamatud) kindlasti. Loomulikult võrreldi ka Eesti piires rahvameditsiini sisu ennekõike klassikalises meditsiinis vastaval ajaperioodil kasutatava ja õpetatavaga. Ometi ei olnud teaduslik meditsiin veel nii kaugele arenenud, et oleks täielikult erinenud rahvameditsiinist, ehkki teadusavastuste toel selles suunas ajapikku liiguti. Tol ajal valitsenud mitmed teaduslikud seisukohad haiguste tekke, maakohtade mõju jne kohta (tuginedes nt K. E. von Baeri ja F. R. Kreutzwaldi teoste sisule) on nüüdisaja meditsiini ja terve mõistuse seisukohast mõnevõrra „maarahvalikud”.

Eesti pärimuse piirkondlikule (valdavalt Lääne-Eestis) taandumisele on oma mõju avaldanud veel vennastekoguduste tegevus. Rahvaarste ja nõidu tauniti teoloogilisest seisukohast, nende tegevust ja abi kasutamist tajuti ristiusu salgamisena. Vennastekoguduse liikmed kõikusid siiski ise tihti kahe maailma vahel ning juurdunud käitumist haiguse vastu abi otsimisel oli keeruline lõplikult hävitada (Põldmäe 1984: 68–71). Religioonist mõjutatud rahvameditsiini võttestik, tihedalt sulandunud rahvausundiline ja kristlik sümbolika olid ühed põhjused, miks rahvapärane ravitsemine (folkloor tervikuna) olid visad kaduma. Võib oletada, et näiteks kolmainsuse nimetamine ja ristimärgi tegemine võis alateadlikult või teadlikult õigustada traditsiooniliste rahvapäraste ravitsemissvõtete edasikasutamist ka hoolimata epistlitest „ebasuu” kahjulikkuse ja tagurlikkuse kohta.

Enamasti oli raskusi ka ametlikult aktsepteeritud ravimite, apteegirohtude kättesaadavusega. Maarahvas kasutas ennekõike koduseid ja käepäraseid abivahendeid. Vanim apteek Eestis tegutseb alates 1422. aastast Tallinnas, Tartus avati esimene apteek 1426. Esimene maa-apteek asutati Põltsamaal 1766. aastal, pidevalt tegutsenud maa-apteek aga 1861. aastal Rāpinas, 19. sajandi

lõpuks oli Eestis 137 apteeki. Aastatel 1918–1934 kasvas apteekide arv üle 200, seega muutusid apteegirohud ja -abi oluliselt kättesaadavamaks alles 20. sajandil. Praegu Eestis kehtivale apteegisüsteemile pandi ametlik alus 1923. aastal (Hinrikus *et al* 2005; Vendla 2003: 26). Tervise ja hügieeniga seonduvaid küsimusi aitas kindlasti rahvale lähemale tuua ka 1924. aasta lõpuks Tartus Aia tn 46 (praegune Vanemuise tänaval asuv Tartu Ülikooli geograafia-bioloogia õppehoone) avatud Eesti Tervishoiu Muuseum, mis 1927. aastal kolis Pepleri tänavale, suleti Teise maailmasõja lõpul ja taasavati Tallinnas alles 1980. aastal (Aimla 1999). Maa-arstide ja ravitsejate juures käimine vähenes arvatavalt 1930. aastatel, ehkki ravitsejate hulk oli küllalt suur. Oma osa tervisekäitumise muutustes moodustas pidevalt suurenev antibiootikumide kasutuselevõtt, üha enam pöörduti kvalifitseeritud arstide poole (Kõiva 1995: 176–177). 20. sajandi puhul tulebki arvestada rahvastiku jätkuva urbaniseerumise ja parema haridusega, mis tähendas muutusi nõudluses (ravitseja asemel arstiabi) ning järkjärgulise eestikeelse arstkonna suurenemisega, samuti arstiabi kvaliteedi ja kättesaadavuse paranemisega, mis mõjutas elanikkonna üldteadmiste paranemist.

Tänu Jakob Hurda intensiivsele kogumistöele oli arvestatavas koguses olemas ka rahvameditsiini kajastavat andmestikku, mis sai kättesaadavaks küll alles 1927. aastal, kui avati Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA). See kogu ja andmestik on hilisemate uurimistööde ja materjali kogumise aluseks. Võib öelda, et nii Jakob Hurt oma kogu kui uurimiseks olulise alusmaterjaliga, kui ka Jüri Grünthal (1924) ja eriti Ilmari Manninen (1925) esimeste olulisemate rahvameditsiini alaste uurimustega olid omas ajas selle uurimisteema alustalad ja suunanäitajad. Mannineni doktoritöö deemonlikest haigustest soomlaste rahvausundis (1922) oli rahvameditsiini uurimise seisukohalt samuti märkimisväärne samm edasi. Oma uurimuses leiab ta, et haigusi põhjustavad peamiselt kaks tegurit: üleloomulikud (vaim)olendid, sh jumal ja kurat, ning kaasinimeste saadetud haigused. Need kaks haiguspõhjuste gruppi kipuvad omavahel tihti segunema (Manninen 1922: 3, 6–7). Mannineni vaateid on hiljem kritiseeritud kui liialt üldistavaid (Hultkrantz 1964: 344–345), ometi ei saa alahinnata uurija panust toleaegsesse rahvameditsiini analüüsi folkloristlik–etnograafilisest vaatepunktist.

Materjale rahvameditsiini kohta on enne ERA ja Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetooli asutamist avaldatud ja mõnda aega asutuste tegevusega paralleelselt kommenteeritud ajakirjas „Eesti Kirjandus”, mis oli oma aja haritlaskonnale oluline üldkultuuriline foorum. Selleski kontekstis avaldatu näitab muuhulgas n-ö valgustajate tööd uuemate meditsiiniliste arusaamade ja terviseteadlikkuse edendamisel, eriti sajandi algusaastatel.

Et mitte igasuguseid eneseravimise nõuandeid soovivalt vastu ei võetud, näitab esimese aastakäigu „Eesti Kirjanduses” avaldatud arvustus G. Ansonese (1906) koostatud, sakslase Adolf Justi¹¹ õpetuste järgi kohandatud raamatule

¹¹ Adolf Just (1859–1936) oli loodusravikeskuse asutaja Stapelburgi (Saksamaa) lähistel, ühtlasi loetakse teda tänapäevase loodusravi pioneeriks. 1896 ilmus tema raamat „Pöörduge tagasi looduse juurde” (*Kehrt zur Natur zurück!*), mis on olnud aluseks G. Ansonese tõlkebrošüürile.

„Uus isearst. Õpetus kudas ilma arsti rohtudeta, looduse abinõude varal, ise kõigesuguseid haigusi ravitseda võib”. Tundmatu arvustaja on põhjanud raamatut populariseeritud lähenemist tervise hoidmisele ja ravimisele: „Raamatu ülesanne on nende inimeste taskusid kergitada, kes muidu oma kopikad soolapuhujatele, kaardimooridele ja mustlase naistele viiksivad. Selle kõrval püüab raamat ka oma lugejaid siit maailma „hädaorust” rutemine teise ilma avitada, kuna ta neile arstimise viisisid juhatab, mille abil läbistikku üsna veikese vaevaga igäüks iseennast teise ilma toimetada võib, ilma et teda enesetapjaks võiks nimetada. Raamat on igast arvustusest alamal” (Jõgever 1906: 126). G. Ansonese raamat jätab ennekõike mulje kui oma aja alternatiivmeditsiini käsiraamat, vähemalt võib seda pidada tolleaegset looduslähedast ravi (õhu-, vee-, päikese- ja mullavannid; dieet (pähklid, puuviljad, piimatooted) ja ajutised paastumised) populariseerivaks brošüüriks.

1907. aastal on mainimisväärseks peetud apteeker Karl Th. Hällströmi raamatut „Kodumaa arstirohud”, kus sisalduvad juhised taimede ja taimeosade tundmise, kogumise ja säilitamise kohta (Jõgever 1907: 16). Autori eessõna (Hällström 1906: 3–7) põhjal otsustades on raamatu eesmärk ennekõike julgustada lugejaskonda apteekidele kodumaiseid ravimtaimi teadlikult ja õigesti korjama ja kuivatama, vältimaks samalaadsete taimede importi. K. Th. Hällström mainib ka, et varemalt oli ravimtaimede korjamine iga taluperemehe ja -perenaise enesestmõistetav kohus, seda eeskätt apteekide ja arstide vähesuse tõttu. Hariduse ja majanduse edenedes (eessõna järgi on sel ajal, st kirjutamise hetkel, igas kihelkonnas apteek ja arst), on autori mõnevõrra pealiskaudsel veendumusel „kodune arstirohtude valmistus unustusesse jäänud”. Viimane on Karl Th. Hällströmi sõnul loomulik, sest teaduslik meditsiin aitab tervist kindlamini parandada kui vanaaegsed isevalmistatud arstirohud. Viimane seisukoht on aga üldiselt olnud teadlaseta (ja ajati) erinev.

Samas 1907. aasta „Eesti Kirjanduses” on mainitud veel arstiteadusliku ajakirja „Tervis” (1903–1944, toimetajad Jaan Tõnisson ja Henrik Koppel) esimest aastakäiku, mis ilmus „Postimehe” lisana, hiljem raamatuna, kus meedikud kirjutasid tervisest ja tervishoiust. Nagu tundmatu arvustaja märgib, soovitakse „tähtsale aja- ja asjakohasele arstiteadlisele väljaandele õige palju lugejaid, nimelt aga ostjaid”, sest ostjateta ei saa ilmuda ka vastavasisulised raamatud (Jõgever 1907a: 79). Ajakirja ilmumine on ühtlasi märk tõsisest eestikeelsest meditsiiniperioodikast, mis on vaieldamatult mõjutanud meditsiini-ajakirjanduse kulgu ja avalikkuse teavitamist meditsiiniteaduse arengutest.

1908. aastal arvustas Aadu Lüüs aasta varem ilmunud arstiteaduslikku kirjandust. Mitmete ilmunud raamatute seas pidas ta vastuvõetavateks ajakirja „Tervis” ja Juhan Kurriku „Tervise raamatut” ning tõlkeosena Ameerika naisarsti Alice Stockhami (1907) raamatut „Tokologia ehk sünnitamise teadus”. Mitmeleheküljelises arvustuses kurdab A. Lüüs põhiliselt keelelis-tõlkeliste vigade, aga ka raamatute väiksuse ja kehvuse üle. Põhisuund sellealases kirjanduses on tervishoid (Lüüs 1908: 139–144). A. Stockhami raamat sisaldab meditsiinilistele selgitustele ja joonistele lisaks kohati ka rahvapärast ravi, nt lapse kurgu kuristamist viina ja väavli seguga. Üldiselt populariseeritakse

kehalisi harjutusi, korsettide keelamist ja tervislikku toitumist (nt soovitab ta süüa rohkem puuvilja) ning toob „valgetele” eeskujuks indiaanlaste head tervist ja kerget sünnitamist.

Juhan Kurriku „Tervise raamatut” (1907) ehk taanlase Jürgen Petersen Mülleri gümnaastikaraamatu „Minu süsteem” (*Mein System*) põhjal ümber kirjutatud teost peab teine arvustaja Henrik Koppel liialt ümbertöötatuks, kritiseerides ühtlasi J. P. Mülleri tõekspidamisi. Siiski peab meedik raamatut soovitamiseväärseks (Koppel 1908: 63–65). Põhimõtteliselt väärtustab J. Kurriku teos õiget toitumist, puhkust ja karskust, kehalisi harjutusi, vaba riietust, rohkete värske õhu ja päikese käes viibimist. Seega võib tõdeda, et mõlemad raamatud on tervislikku eluviisi populariseervad ja omas ajas uuenduslikudki, mõjutades muutma riietumis-, toitumis- ja tervishoiu põhimõtteid.

1912. aastal avaldas Eesti Üliõpilaste Selts üleskutse koguda „taime-teaduslikke nimetusi” (EÜS 1912: 170), mis on ennekõike botaanilise suunitlusega ning ei puuduta rahvameditsiini kui terviksüsteemi. 1923. aasta „Eesti Kirjanduses” leidub Jaan Laarmanni lühike kirjeldus rahvapäraste arstimisvahendite kohta (Laarmann 1923: 95–96). Põhiliselt sisaldab kirjutus ülevaadet taimravist, aga ka muudest raviviisidest kõha ja tiisikuse, jooksja, suhkruhaiguse, veretõve, kollatõve, kõhulahtisuse, langetõve, salakoi, nari, tedretähtede ja soetõve vastu. Lisaks on kirjeldus Halliste kihelkonnas Kaubi vallas elanud rahvaravitsejast Kitse Kaarlist, kes ühe hullu hõõvliপিংgi vahel terveks arstis. Ei puudu õpetused taimede kogumise, säilitamise ning kasutamise kohta, tekstide järel on kirjas, kellelt on teade kogutud. J. Laarmann mainib samas, et on ise arstinud kedagi kollatõvest lepaubade keedisega. Arstimate nimestik ei sisalda ühtegi selgitavat märkust, mis eesmärgil nimekiri avaldatud on.

Toonane Tartu meditsiinitudeng Jüri Grünthal avaldas seeria artikleid naisi ja lapsi puudutavast rahvameditsiinist; materjal pärineb folklorist Matthias Johann Eiseni käsikirjalisest rahvaluulekogust, vanemast kirjandusest ning autori enda kogutust (Grünthal 1924: 299). Põhjalikult käsitleb ta menstruaatsiooni ja sigimatust puudutavat teavet, rasedust ja sünnitust (esitades seejuures näiteid F. R. Kreutzwaldi „Kalevipojast”), sündimisjärgseid kombetalitusi, lapse ristimist, erinevate lastehaiguste arstimist (nahahaigused, külmetused, kõhuhaigused, sünnimärgid, erinevad „vead”), laste tuleviku eest hoolitsemist ja kasvatamist ning imetamist. Põhiliselt koosneb artikliseeria pikkadest näidetega loenditest ja usundilise käitumise kirjeldustest, teinekord aga suhtub J. Grünthal taunivalt kombetalitustesse, mis ei ole eriti tervislikud, nt armumaagia võtted (Grünthal 1924: 303). Üldiselt on artiklites pärimuslikud kirjeldused jäänud kommentaarita, kuid sünnituskommete juures osutab autor uuema aja märgina ämmaemandatelt õpitule (nt *ibid*, lk 344).

Jüri Grünthali artiklid on folkloristi vaatevinklist üks selle aja edumeel-semaid pärimust mõistva meediku seisukohta väljendavaid käsitlusi eesti rahvameditsiinist. Kuigi artikliseerias leidub ka taunivaid arvamusi, mis lähtuvad teadusmeditsiini seisukohtadest, ei ole J. Grünthalil meditsiinilise rahvapärimuse suhtes ootuspärast üleolevat hoiakut. Pigem on artiklid mõeldud tutvustama eesti rahvameditsiini üht aspekti nii meedikutele kui ka laiemale

avalikkusele. Kirjutiste väärtust kahandab näitetekstide osas toetumine rahva-
luulemotiivide põhjal konstrueeritud „Kalevipojale”, mitte konkreetsele rahva-
pärimusele.

Rohuteadlase Rudolf Vallneri (1879–1950) koostatud „Eesti rahvarohtude
sõnastik: käsiraamat apteekritele ja arstidele” (1929) tugineb 1913. aastal
ajalehtedes avaldatud üleskutsele vastanud apteekrite kogumistulemustele ja
sisaldab mitmesuguse kirjanduse põhjal koostatud rahvarohtude nimestikku,
taimenimetuste ladinakeelseid vasteid ja lühiselgitusi. R. Vallner on spetsiaal-
selt pöördunud apteekrite kui rahvarohtude nimetuste parimate tundjate poole.
Eessõnas (Vallner 1929: 3–4) on autor muuhulgas juhtinud tähelepanu
segadusele rahvapäraste ja botaaniliste nimetuste mõistmisel ja kasutamisel –
vahel oli rahva seas kasutusel olev nimetus juba võetud botaanilisse nomen-
klatuuri, teinekord tähistas rahvapärane nimetus hoopis mõnda teist taime.
Rudolf Vallner on 1920. aastal koostanud ka arstirohtude ladina-eesti sõnastiku.
Lisaks oli R. Vallner Eesti Apteekrite Seltsi ajakirja „Pharmacia” (1921–1940)
toimetaja ning avaldas üldisi tervishoiualaseid artikleid. Toonaste ravimtaime-
raamatute seas on silmapaistev veel Jaan Lääts koostatud „Kodumaa ravim-
taimed: käsiraamat ravimtaimede tundmaõppimiseks ning nende kasutamiseks
ravimitena” (1937, uustrükk 2003).

Soome etnoloog ja rahvameditsiini uurija Ilmari Manninen annab „Eesti
Kirjanduses” teise, tollel ajal põhjalikuma ülevaate eesti–soome rahvameditsii-
nist. Lühikeses, aga sisukas artiklis tõstab ta mitmel puhul esile arstirohtude ja
ravimise „omalaadilist loogikat” ehk rahvameditsiini ratsionaalsust. Samuti
kirjeldab I. Manninen rahvameditsiini usundilisi toimumisjooniseid, nimetades
kolme peamist iseloomustavat joont: 1) arstimisvahend olgu sealt, kus haiguski,
rõhutades usundilist haiguse algupära uurimise vajadust, 2) arstimisvahend olgu
samasugune nagu haiguse sümptomid või haige koht, järgides *similia similibus*
põhimõtet, 3) arstimisvahend peab olema kangem kui haigus – viimases
kajastuvat oletus haigusest kui olevusest, mida on võimalik tappa; siia alla
kuulub ka haiguse äraehmatamine. Eesti ja soome rahvameditsiinile lisaks
esitab I. Manninen ravitsemispõhimõtete ja -võtete võrdlusi teistelt soome-ugri
rahvastelt, viidates oma hiljuti valminud väitekirjale (1922) ja varasematele
koolimeditsiini tõekspidamistele. Ühtlasi tõdeb uurija veidi kahetsedes, et
suurem osa ravitsemisvõteteid tundub eestlaste poolt uisapäisa laenatud olevat
(Manninen 1925: 453–459). Ilmari Mannineni ülevaateartikkel on esimesi
tõsiseltvõetavaid eesti rahvameditsiini käsitlusi folkloristi–etnograafi (ja mitte
meedik) sulest. Ehkki see ei pruukinud olla artikli kirjutamise eesmärgiks, on
ta üsna selgelt viidanud rahvameditsiini maagilise ja ratsionaalse külje tugevale
sidususele, mida on ka folklooriuuringutes üksteisest lahutatud ning mida arstid
oma analüüsides on nii ehk nii eraldanud. I. Manninen on muuhulgas võrdlevalt
kirjutanud rahvaomastest patoloogiast (Manninen 1924a: 210–220), pöörates
seeläbi tähelepanu rahvalikele arusaamadele anatoomiast.

Meditsiinidoktor Herbert Normann (1926: 44–52) andis 1926. aastal üle-
vaate Johann Voldemar Jannseni „Perno Postimehes” aastatel 1857–1863
avaldatud arstlikest nõuannetest mitmesuguste haiguste ja probleemide vastu,

nagu marutaud, jooksva, külmtõbi, veetõbi, verejooks, sulg, kõha, põletus-
haavad, sünnitusabi, silmahaigus, nahaprobleemid, lubikärn, sügelised ja
lutikad. J. V. Jannseni nõuandjateks olid lähedased apteekrid ning kirjeldatavad
nõuanded on segu teaduslikust ja rahvameditsiinilisest materjalist. H. Normann
kiidab Jannseni ettevõtmist ning tõstab lõpuks esile kirjutatud artiklite olulisust
rahvameditsiini uurimise ja meditsiiniajaloo seisukohalt.

Samal aastal andis Herbert Normann (1926a: 614–629) ka kommenteeriva
ülevaate 1766. a lõpul ilmunud ajakirjast „Lühike õpetus“, mille väljaandjaks
oli Põltsamaal aktiivselt rahvavalgustajana tegutsenud baltisaksa arst ja
literaat Peter Ernst Wilde (1732–1785), kes tundis huvi ka rahvameditsiini
vastu. Ajakirja artiklid tõlkis August Wilhelm Hupel. Normanni hinnangul oli
see esimene taoline ajakiri Eestis, kus põhiliselt õpetati kasutama taimravi,
kuid mis sisaldas muudki materjali. P. E. Wilde toimetatud ajakirjas on lisaks
arstiteaduslikele õpetustele kommenteeritud rahva enda abinõusid ja mõned
neist võtteist ka heaks tunnistatud, lisaks leidub märkusi rahvapärase veteri-
naaria kohta. Üldiselt peegeldavad kirjeldused 18. sajandil rahvameditsiini
suhtes valitsenud teaduslike seisukohti. P. E. Wilde on H. Normanni hinnangul
olnud „jumalikul“ positsioonil ning soovitanud rohtu hankida vaid mõisast
või toimida tema õpetuse järgi. Haigustest on eraldi mainitud haavad, nihes-
tused, päised, ussi nõelamine, vill, rõuged, sooleparasiidid jm. Herbert Nor-
manni ülevaadetest selgub muuseas varasema rahvameditsiinilise pärimuse ja
apteegitarkuse seotus.

Matthias Johann Eiseni (1857–1934) aruannetest oma kogujatele ”Eesti
Kirjanduse” veergudel selgub, et nt 1926. aastal korjasid Eesti Kirjanduse Seltsi
ülesandel kõige agaramini üliõpilane Paul Berg (Ariste) Kursist, kes pani kirja
37 arstirohtu. Saaremaal ja Muhumaal töötasid kolm kogujat, lisaks üks
Kihelkonnal ja üks Harju- ja Järvamaal (Eisen 1927: 64). Täpsemad andmed
kogutu kohta ülevaates puuduvad. Hiljem on Selma Lätt M. J. Eiseni stipen-
diaatide kogust kirjutades märkinud, et selles leidub ka usundilist ainet, seal-
hulgas nõidussõnu ja rahvameditsiini (Lätt 1961: 411–413). Eisen ise on samuti
kirjutanud rahvameditsiinist, näiteks visitatsiooniprotokollide põhjal 18. sajandi
ravitsejatest ja ohverdamiskohtadest Helme kihelkonnas (1921: 419–422),
osutades sealkohal põgusalt kaasaja „tarkadele” ning arutledes lühidalt paik-
kondliku murdesõna „tilpama” tähenduse ja leviku üle. M. J. Eiseni vahendusel
nähtub, et kui ohverdajate karistamiseks on protokollidesse kirja pandud
selgemad juhised, siis täpsemad vastumeetmed ravitsejatest petiste tegevusele
jäävad teadmata ning „tilpajate” osas oldi üsna liberaalsed.

Nõiamärkidest on 1930. aastate lõpul kirjutanud Justa Kurfeldt-Hanko, kes
kasutas Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide vastuseid, mis autori
hinnangul käsitlevad enamasti nõiamärkide tarvitamist ainult rahvameditsiinis
ning avavad nõiamärkide kasutamist üsna puudulikult (Kurfeldt-Hanko 1938:
366). Artiklites kirjeldab ta nt viisnurga kasutamist mitmesuguste nahahaiguste
ja roosi vastu, ka loomade ravis; mainib kuusnurga, kaheksanurga ja haakristi
kasutamist mõningate haiguste ja nõiduse vastu; harvaesinevat silmusnelinurka,
mida kasutati kaitseks haiguse ja nõiduse vastu; risti kui üht populaarsemat

märki, mida samuti on kasutatud haiguste ravis; veel on mainitud mõned harvaesinevad märgid. Kurfeldt-Hanko on ühtlasi püüdnud vaadelda märkide päritolu ja levikut ning võrrelda kasutusalasid naabermaades (Kurfeldt-Hanko 1938: 365–377, 403–415).

Etnograaf Ella Koern on samuti „Eesti Kirjanduses” avaldanud artikli tarvitatud abinõudest juuste kasvatamisel, näonaha hooldamisel, vähem käte, rinna ja jalgade iluhooldusest, sest sellealast materjali on napimalt. Ella Koern on toonud näiteid nii usundilise käitumise kui erinevate hooldusvahendite kohta, millest osa on taimset päritolu, osa aga toiduained, nagu jahu ja piim, või ja rasv (Koern 1939: 505–512).

„Eesti Kirjanduses” mitmekümne aasta vältel avaldatud peamiselt arstiteaduslike raamatute ja ajakirjade, aga ka rahvameditsiini (teateid) kajastavate artiklite kohta võib kokkuvõtteks öelda, et siitki ilmneb korduma kippuv situatsioon. Ennekõike valitsevad tervishoidu ning meditsiinilisi arenguid kajastavates artiklites nii varasematel sajanditel kui ka 20. sajandi algul arstide seisukohad. Selle kõrval on aga samavõrd oluline Hurda ja Eiseni vabatahtlike korrespondentide, hiljem lisaks etnograafide ja folkloristide töö. Nii ilmub 1920.–1930. aastatel „Eesti Kirjanduse” veergudel pärimust käsitlevaid artikleid ka folkloristide ja etnograafide sulest. Folkloorialaste artiklite avaldamine ajakirjas on arvatavalt vähenenud seoses erialaajakirjade ja brošüüride asutamisega. Küsitluskavade avaldamiseks, samuti kaastöölise juhendamiseks andis Eesti Rahvaluule Arhiiv välja bülletääni „Rahvapärimate Selgitaja” (1936–1940, 9 numbrit). Enamasti on kõikide eespool viidatud autorite seisukoht rahvameditsiini suhtes pooldav, samas on iga kirjutaja olnud mõjutatud oma erialast. Seetõttu on folkloristide ja etnograafide suhtumine rahvameditsiini vähem kritiseeriv kui näiteks meedikute puhul. Samas on selge, et 20. sajandil hakkas taoline vastandamine tasapisi taanduma, kuid positiivsus või negatiivsus sõltus (ja sõltub) alati konkreetsest autorist.

Üleskutseid taimenimede saatmiseks tegi sajandi alguskümnenditel Gustav Vilbaste (1935. aastani Vilberg) (1885–1967), eesmärgiga selgitada taimenimede tekkelugu ning kirjeldades oma plaani anda välja teaduslik Eesti taimenimestik koos rahvapäraste taimenimedega. Samuti mainib ta 1928. aastal juba ilmunud teaduslikku nimestikku „Kodumaa taimed”. Taimenimede saatjail palub G. Vilbaste lisada võimalusel vene-, saksa- või ladinakeelne nimetus või saata kuivatatud taim (Vilberg 1928: 287). Eessõnas raamatule „Meie kodumaa taimi rahva käsitluses I” (Vilberg 1934: 3–7) seletab Gustav Vilbaste lugejaile ning võimalikele kaastöölisele mõningaid rahvameditsiinile iseloomulikke jooni, sealhulgas Ilmari Mannineni esiletoodud kolme põhiprintsiipi, kuid osutab ka, et kõikidele taimedest saadud rohtudele ei maksa erilist lootust panna, sest rahvameditsiinis on põhimõtted teistsugused kui rohuteaduses ning vastavaid teateid tuleb käsitleda ettevaatusega. Teisalt viitab G. Vilbaste kirjanduses leiduvate tõekspidamiste, sh antiikaja õpetlaste seisukohtade mõjule ning kriitikata kasutamisele ravimisel, aga ka uskumise tähtsusele rahvapärases ravis. Oluliseks teoseks võib lugeda veel tema „Eesti taimestikku koolidele” (ilmusid aastatel 1922 ja 1925). Gustav Vilbaste oli üks neist, kes suhtus

taimravi kasutamisse pooldavalt; tema küsitluskavasid on käsitletud vastavas alapeatükis.

Oma mõju rahva tervisekäitumisele avaldasid paljud kaasaegsed meditsiinilised käsiraamatud, näiteks Aleksander Paldrocki ja Aleksander Audova koostatud „Loomulik ravimisõpetus (1931) ning Voldemar Sumbergi, Siegfried Lindi ja Herbert Normanni ühistöös valminud „Tervise käsiraamat” (1938). Eesti arstkond jätkas Eesti Vabariigi ajal varasemaid kohalikke ja Euroopast õpitud traditsioone, kasutades ravikehakultuuri, vesiravi, massaaži, toit- ja taimravi (Paju 2007: 29). Samuti huvitus nt farmatseut Hugo Salasoo 1920.–1930. aastatel taimede kasutamisest ravis. Järelikult oli vähemalt osa arstiteadlasi avatud suhtumisega. Toonase meditsiiniteaduse huvile taimedest valmistatud ravimite vastu on osutanud ka Gustav Vilbaste (vt lisa 6). Lisaks muutus selle aja tervisekäitumises populaarseks käia kuurortides suvitamas ja tervist parandamas.

2.1.1. Folkloristlike institutsioonide rajamine

1919. aastal loodi Tartu Ülikooli juurde eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool¹², sellega seoses tekkis vajadus rahvaluule arhiivi järele. Suure eeltöö arhiivi rajamisel tegi 1920. aastate esimesel poolel ära Oskar Loorits (1900–1961), kellest sai arhiivi juhataja. Tähelepanuväärne on muutus erialaste mõistete kasutuses seoses ülikooli juurde loodud õppetoolidega. Võõrkeelsete mõistete „folkloor”, „etnograafia” ja „arheoloogia” kõrval hakati paralleelselt kasutama ka omakeelseid termineid „rahvaluule”, „rahvateadus” ja „muinasteadus”. 1920.–1921. aastal langes folkloristide valik siiski omakeelse (rahvaluule) mõiste ning teiste suundade esindajate eelistus võõrkeelse (etnograafia, arheoloogia) termini kasuks (Jaago 2003: 47–48).

Rahvaluulet leidis juba varasemates, põhiliselt 17.–19. sajandist pärinevates erakogudes (Heinrich Göseken, Salomo Heinrich Vestring, Anton Thor Helle, August Wilhelm Hupel, David Gottlieb Glanström, Johann Heinrich Rosenplänter, Johann Wilhelm Ludwig von Luce, Arnold Friedrich Johann Knüpffer, Friedrich Reinhold Kreutzwald, Alexander Heinrich Neus, Ferdinand Johann Wiedemann, Mihkel Veske jmt). Samuti sisaldasid rahvaluulet teaduslikud arhiivid, nt Õpetatud Eesti Seltsi ja Eestimaa Kirjanduse Ühingu kogud. Jakob Hurda juhtimisel kogus rahvaluulet ka Eesti Kirjameeste Selts. Eesti Rahvaluule Arhiivi aluseks on Jakob Hurda 1888. aasta rahvaluule kogumise üleskutsele vastanute materjalidest moodustunud kogu, mis pärast pikka ja keerulist eeltööd anti Haridusministeeriumi, Eesti Rahva Muuseumi ja J. Hurda poja Max Hurda

¹² ERAs asuva seminaritööde kataloogi järgi keskendusid õppetooli juures koostatud seminaritöödest sel ajaperioodil rahvameditsiinile nt Marta Sepa „Mälestused ja teated katkust” (1930) ja Adele Liibeki „Piits abinõuna luupainaja arstimisel” (1938). Koostati teisi usundialaseid seminaritöid, nt saunast, veekogudest ja hiitest, mis samuti haakuvad rahvameditsiiniga.

vahelise lepingu alusel 6. mail 1927. aastal üle Eesti Rahva Muuseumile. Kogude asukohaks sai Aia (hilisem Vanemuise) tänav 42. Ametlikuks ERA sünnipäevaks loetakse 24. septembrit 1927, mil toimus kolleegiumi esimene koosolek. Teiseks suureks korraldatud rahvaluulekoguks Jakob Hurda oma kõrval kujunes Matthias Johann Eiseni kogu (Tampere 1971: 183–191; vt lisaks Berg 2002: 9–28). ERA rajamisega saab alguse korrapärane folkloori, sh rahvamediitsiini kogumine ja uurimine.

Foto 1. Vaimulik, folklorist ja keeleteadlane Jakob Hurt. 1888. aasta rahvaluulekogumise üleskutses pööras J. Hurt suurt tähelepanu ka rahvamediitsiiniliste andmete talletamisele. ERA, foto 1.

2.2. Rahvameditsiinilise materjali kogumine ja korraldamine

Eesti Rahvaluule Arhiivi asutamisel 1927. aastal oli materjalide hulk umbes 250 000 lehekülge varasemate aastakümnete jooksul kogutud folkloristikke käsikirju (Loorits 1937: 17). Kümme aastat hiljem, 1937. aastal, oli kogudes ühtekokku 257 967 lehekülge käsikirjalist materjali, millest üle 80 000 ühiku puudutas usku ja kombeid (Viidalepp 1937: 65). Rahvameditsiiniliste teadete laekumist ei ole nendes aruannetes eraldi välja toodud, nii on teemasepuutuva materjali toonast tegelikku hulka raske määrata.

Alates 1928. aastast hakkas ERA ajakirjanduses avaldama rahvaluule küsitluskavasid. Kolme aasta jooksul ilmus 12 väikest küsimuslehte, igaühes kümmekond küsimust (laulude, juttude, kommete jpm, pisut ka rahvameditsiini kohta). Kirjavahetust hakati pidama nendega, kes küsimustele korralikult vastasid, korraldati ka järelkogumist. Korrespondentide tööd soodustasid ulatuslikumad küsitluskavad, mis ilmusid 1934. a. (Herbert Tampereilt uemate rahvalaulude, Richard Viidalepalt rahvajuttude kohta). Äärmiselt oluline oli 1936. a. trükivalgust näinud Richard Viidalepa (1904–1986) koostatud brošüür „Juhiseid rahvaluulekogujatele. Mida ja kuidas koguda?“, mis sisaldas ka küsimusi rahvameditsiini kohta. Pärast mainitud küsitluskavade ilmumist muutus korrespondentide töö uurijate hinnangul sisukamaks. Oma osa pärimusliku materjali laekumisel andis „Rahvapärimuste Selgitaja“ ilmumine. Kokku ilmus esimest folkloristlikku kogumistööd suunavat sariväljaannet üheksa numbrit. Bülletääni avaldati kaks korda aastas ning see sisaldas peale küsitluskavade ja muude kirjutiste aruandeid korrespondentide saavutuste kohta, muude saadetiste kõrval on tihti mainitud ka rahvameditsiinilist andmestikku. 1940. aastal avaldati R. Viidalepa koostatud ning rahvaluulekogujatele suunatud üldjuhiste teine, täiendatud ja parandatud trükk (vt Viidalepp 1970: 57–58).

Sisulise töö kvaliteedi pärast on 1920. aastate lõpus muret väljendanud O. Loorits: „/---/ Teiseks suuri raskusi tekitavaks paheks on murdeterminoloogia puudumine, millele ei juhitud omal ajal küllaldaselt tähelepanu. Eriti kibedasti annab end tunda usundilise terminoloogia auklikkus: väga paljud vanavara kogujad on paigutanud oma ainesiku lihtsalt kirjakeelse terminoloogia alla. /---/ Igas vallas tuleksid märkida üles need mitmedkümned varjunimed, mis omistatakse näit. kuradile, surnuile ja kodukäijaile, nõidadele ja tarkadele, arstele ja ennustajile, haigusile (näit. lendva-rabanduse, hallikülmtove terminoloogilised vahed jne.), tuulispeale, libahundile jne. /---/” (Loorits 1928: 4). Oskar Loorits oli ERA algusaegadel see uurija, kes huvitus ja püüdis koguda rahvameditsiinilist materjali ning koostas vastavasisulisid küsitluskavasid ja nimestikke. Looritsa kõrval tegeles rahvameditsiiniga, ennekõike arhiivimaterjali korralduslikult poolelt, Herbert Tampere.

Tolleaegset tööd, sealhulgas rahvameditsiinilase materjali korrastamist, kajastavad peamiselt aastaaruanded. 1928.–1929. aasta kohta on muude arhiivitööde ja probleemide kirjeldamise juures märgitud, et aruandlust puudutava aasta jooksul on süstemaatiliselt asutud materjali kiireks leidmiseks ja

kasutamiseks mõeldud käsitsi väljakopeeritud sedeleid sisuliselt korraldama. Nii seati näiteks mõistatused vastuste järgi tähestikulisse järjekorda, süstematiseeriti unenägusid, rahvameditsiini ja rahvakalendri materjale ning töökombeid (Viidalepp 1937b: 67). Aasta hiljem võis Richard Viidalepp tõdeda: „On jätkatud sedelite süstematiseerimist, pidades eriti silmas rahva kalendrit, meditsiini, meteoroloogiat, unenägusid ja töökombeid (karjandus, põllundus jm) kui ka usundit. Ometi ei ole taodeldud veel lõplikku ideoloogilist korraldust, vaid päärõhku on pandud materjalist ülevaate saamiseks, et tühikuid ja arusaamatusi süstemaatse ja intensiivse järelkorjandusega parandada. Põhjalikumalt ja järjekindlamalt (ühes vastavate märk- ja otsisõnade noteerimise või sedeldamisega) on korraldatud mõistatusi, loitse, mängu, loodushääli ja osalt juba ka tekkelugusid” (Viidalepp 1937b: 69). 1930.–1931. aasta kohta seisab ülevaates, et kopeerimise ja registreerimise kõrval on kolmandaks tähtsaimaks sisetöökaks olnud koopiaste tüpoloogiline korraldus. Samuti jätkati varasemate põhimõtete alusel juttude, uskumuste ja kommete ning mõistatuste süstematiseerimist (Viidalepp 1937c: 71).

1933.–1935. aastal deponeeriti kolmes jaos erinimelise rahvaluulekoguna Akadeemilise Loomaarstiteadusliku Seltsi (ALS) 4093-leheküljeline sedelkogu (vt Anderson, Loorits 1934: I; Anderson, Loorits 1935: IV–V), mis sisaldab erinevaid rahvapäraseid loomaarstimisviise. Uskumuste ja kommete alla arvati sellest ajast veel loitsud ehk „nõiasõnad“, taevakirjad, õnneketid jne (Viidalepp 1937d: 75). Eesti rahvaveterinaarmeditsiini kogumist vaadelnud Enn Ernits on sellekohase tegevuse jaganud kaheks: 1) juhusliku laekumise periood ning 2) sihipärase kogumise periood aastatel 1912–1937, millest esimene pool seostub loomaarst Johannes Kooli tegevusega, teine aga Akadeemilise Loomaarstiteadusliku Seltsi kogumislähetustega. Rahvaveterinaariat puudutav materjal jäi analüüsimata, samuti loobuti omal ajal ALSis teisendite kogumisest (Ernits 2001: 137, 147–148). Ka ERA kogude koosseisus on rahvaaveterinaaria andmestik jäänud suures osas analüüsimata.

Rahvameditsiini kogumisjuhendid annavad mõningase pildi, mida rahvameditsiinilise materjali all mõisteti ja talletada sooviti: „Väga hinnatavad oleksid pildid rahvapärasest arstimisest ja ennustamis- ning nõidumistoiminguist: näit. arstimistoiming ohvrikiivil või -allikal, ka saunas või mujal, küla-arstide tegevus, arbumine, tilpamine, „kaalumine“, sõnadelugemine, posimine, maagiliste märkide ja toimingutega tervistamine jm.” Pildistamisvõimaluste puudumisel soovitatakse korrespondentidel kirjeldatavat täiendada joonistega, eriti mängude puhul, kuid „võidakse joonistada ka ohvrikiive, pühi puid, nõidustoiminguid, isegi haldjaid, näkke, vaime, kodukäijaid, painajaid jne., kui joonistaja neid tõesti on isiklikult näinud” (Viidalepp 1938a: 129, 131).

Kõige paremini edenes toonaste folkloristide tegevust rahvameditsiini uurimise seisukohalt hinnates loitsumaterjaliga tegelemine, kuid ka see ei leidnud oodatud lõpplahendust. Kuigi loitsud (nõidussõnad) ei puuduta ainult rahvameditsiini, vaid neid kasutatakse mitmetes tõrje- ja kaitsemaagilistes toimingutes, on raviloitsude hulk siiski üsna suur. Mõnda aega oli õhus koostöö soomlastega loitsude korraldamiseks ja publitseerimiseks. Sel teemal esines

1930. aastate lõpul Soome-Eesti rahvuslike teaduste uurijate kongressil professor Viljo Johannes Mansikka, kes tegeles eesti nõidussõnade läbitöötamise ja trükkitoimetamisega (Tampere 1939: 246). Vastavad eeltööd tegid tänapäevaste hinnangute järgi suuremas osas siiski eesti folkloristid. Ehkki V. J. Mansikka avaldas mõned artiklid eesti rahvameditsiinist ja loitsudest 1920.–1930. aastatel ja ka hiljem (Ribenis 1997: 427), ning pidas 1936. aasta aprillis Akadeemilises Rahvaluule Seltsis ettekande „Haiguste põhjusest ja tekitajaist eesti rahvameditsiinis”¹³, jäi plaan eesti nõidussõnad trükkis avaldada siiski täitmata – 1940. aastal nendib Oskar Loorits ühes aruandes, et soomlaste abi loitsude trükkimisel pole oodatud tulemusi andnud (Loorits 1940: 41). Loitsude põhjalikuma käsituseni jõuti oluliselt hiljem. Samamoodi jäi ilmumata plaanitud mahukas käsitus eesti maa-alustest (Veidemann 1990: 86).

Eesti Rahvaluule Arhiivi esimese napi paarikümne aasta tööd iseloomustab valdavalt erinevatest kogudest koondatud arhiivimaterjalide kopeerimine ning korraldamine. Aeganõudva arhiivitöö kõrvalt käidi kogumisretkedel ning suheldi korrespondentide ja arhiivikülastajatega. Ehkki arhiivil oli rahalistele võimalustele vastavalt abitöölisi ning materjalide kopeerimisel kasutati ka näiteks ülikooli rahvaluule õppetooli tudengite abi, nähtub mitmetest ülevaadetes sisalduvatest märkustest, et nii mõnigi kord tuli viimaste töö ümber teha. Süstematiseerimis- ja sedeldamistöõde juures on aruannetes eraldi mainitud ka rahvameditsiini andmete korraldamist ja loitsutekstide süstematiseerimist.

Andmete kogumisel pöörati tol ajal olulist tähelepanu kontekstile, samuti innustati kirjasaatjaid jäädvusma rahvameditsiini andmete visuaalset külge – paluti teha fotosid ja jooniseid erinevatest arstimistoimingutest. Seega nähti rahvameditsiini kogumist laiemas, mitte ainult tekstilises plaanis. Lisaks oli toonastel uurijatel varasemate kirjalike andmete põhjal võimalik teha vajalikke järeldusi ning suunata kogujate tähelepanu kontekstile, mis seni rahvameditsiiniliste toimingute jäädvustamisel kõrvale oli jäänud.

Jakob Hurda kogumisprintsipi järgi koguti andmeid kõikide rahvaluule aspektide kohta, sealhulgas ei jäänud kõrvale rahvameditsiiniline materjal. Ainüksi Richard Viidalepa 1936. aastal kokku pandud pikka küsitluskava vaadates on näha teemade mitmekesisus ning erinevad aspektid, nii võib rahvameditsiini leida mitmete küsimustiku alateemade alt. Arvatavasti oli rahvameditsiinilise andmestiku kogumise üks eestvedajaid Oskar Loorits, kes usundiloolasena pööras sellisele materjalile enam tähelepanu. Nii on O. Looritsa koostatud mõned käesolevas töös analüüsitavad küsitluskavad. Ühe rahvameditsiinilise materjali korraldaja ning esimese suurema folkloristliku, 1940. aastal ilmunud silma- ja kõrvahaigustele pühendatud küsitluskava koostajana on juba mainitud Herbert Tamperet¹⁴.

¹³ Andmed pärinevad Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiiviraamatukogu bibliograafiaosakonna andmebaasist Eesti ajakirjanduse analüütiline bibliograafia (<http://www2.kirmus.ee/biblioserver/>).

¹⁴ H. Tampere peamisteks uurimisteedeks kujunesid rahvalaulud ja -muusika.

2.3. Rahvameditsiini käsitlevad küsitluskavad enne Teist maailmasõda

2.3.1. Publitseeritud küsitluskavad

Üks esimesi põhjalikumaid rahvameditsiini käsitlevaid küsitluskavasid pärineb Jakob Hurda sulest ning avaldati 1888. aastal. Põhirõhu aetas Hurt taimedele, üldist meditsiinilist pärimust puudutavaid küsimusi, mis käsitlesid erinevaid tõbesid, sünnitamist ja rahvaarstide ravimisviise, oli vähe. Taimede ja puude kohta oli esitatud pikk loend, seejuures ladinakeelsete vastetega, mida teistes rahvameditsiini alastes küsimustikes üldiselt ei kohta. Jakob Hurt oli seisukohal, et rahva teadmised ravimisest ja taimedest ei ole mitte ebausku, vaid midagi, millest ka õpetatud arstidele võiks kasu olla (Hurt 1989: 51–51, 54–55, lisa 1). Väärib märkimist, et hilisematel ajajärkudel avaldatud küsitluskavades taime-nimetuste ja taimravi osakaal väheneb või puudub hoopis, va spetsiifiliselt taimravile keskendunud küsitluskavades. Mõeldes adressaatidele, kellest kõigil ei pruukinud olla arvestatavaid botaanilisi teadmisi, on taimede küllalt pikk ja ladinakeelsete vastetega nimekiri piisav väljakutse.

Veterinaar Johannes Kool avaldas 1912. aastal „Eesti Kirjanduses” pika ja põhjaliku küsimustiku rahvaveterinaaria andmete korjamiseks (Kool 1912: 206–224, lisa 2), selle koostamisel sai ta nõu Kaarle Krohnilt ja Oskar Kallaselt. Johannes Kool oli veendunud rahvapäraste ravivõtete kogumise vajalikkuses: „Rahva arstiteaduslike ainete korjamine ei ole aga mitte üksinda meile enestele tähtis, vaid kogu teaduse-maailmale”, ning kutsus kõiki kaastööle, meenutades rahva osalust J. Hurda ja M. J. Eiseni vanavara korjamistööl. Küsimustiku autori arvates said kogumisele eelkõige kaasa aidata arstid ja velskrid, kes teadusliku arstimise ja loomaarstimisega olid „kõige tuttavamad”. Nende kõrval palus ta loomapidajatel, rahvakooliõpetajatel ja teistel huvilistel loomade arstimist, rahvalikke arstirohtusid ja loomade nimesid koguda. Peamiseks nõuandeks oli alustada enda ja pereliikmete, iseäranis vanemate sugulaste teadmiste kogumisest ning saata ka kõige napimaid teateid. Taimede kohta soovitati küsida ajavahemikul kevadest sügiseni ning võimalusel saata kuivatatud näidis, samuti panna tähele taimede korjamisega seotud tähtpäevi. Küsija teadlikkust näitab, et võõra ja oma teadmise palus J. Kool vastustes eraldada. Samuti julgustas ta kirjutama teiseid ning pöörama tähelepanu vastuste murdelisele ja keelelisele poolele.

Johannes Kooli küsitluskava jaguneb kolmeks osaks: esiteks loomade ravi, teiseks taimravi ja kolmandaks loomade kehaosi puudutavad nimetused. Põhjalikult jagas ta õpetusi, kuidas andmeid koguda. Nagu J. Kool mainis, ei olnud selleks ajaks koostatud spetsiifiliselt inimravi puudutavat põhjalikku küsitluskava, mistõttu palus ta üles märkida ka täiendavat, inimeste ravimistega seostuvat materjali. See lõi omakorda olukorra, kus segamini loomade haiguste ja vastavate lisamärkustega oli küsitluskavas ka inimesi puudutav ravi (nari käe sees; mis tähendus on, kui kõrv pilli ajab). Küsimustikus oli lisaks kirjas koduloomi puudutavad usundilised tavad, haiguste eest kaitsmine, nende peale

panemine ja haiguste ravi. Haiguste ja probleemide nimestik on koostatud tuntava põhjalikkusega. Teiseks esitas Johannes Kool väga pika nimestiku erinevatest taimedest, puudest, samuti majapidamises tarvitavatest vahenditest. Kolmandaks küsis ta looma kehaosade rahvapäraseid anatoomilisi nimetusi, millele vastamise hõlbustamiseks olid trükitud ka skeemid. Kogumise käigust esitas ta hiljem aruanded, märkides ära saatjate nimed, saadetiste sisu ja hulga.

Foto 2. Soome folklorist ja etnoloog, muuhulgas soome-ugri rahvameditsiini uurinud Ilmari Manninen. ERM Fk 1273:6.

Ilmari Manninen avaldas 1924. aastal „Eesti Kirjanduses” küsitluskava, kus ta surma põhjuste, matmiskommete ja kodukäijate juures puudutab ka rahvameditsiinilisi küsimusi. Nii on teda huvitanud, milliseid haigusi oli võimalik arstida ning mis oli arvatavalt nende põhjuseks, millised on saabuva surma tundemärgid; kas langetõbist maeti kummuli, milliseid haigusi võis surnu edasi anda või kas surnu abil sai haigusi parandada (Manninen 1924: 173–176, lisa 8). Richard Viidalepa „Rahvapärimeste Selgitajas” avaldatud küsitluskavas kiikede ja kiikumise kohta on muu hulgas küsimus, kas kiikumisel usuti olevat mõju kiikuja tervisele (Viidalepp 1936a: 8, lisa 10).

Richard Viidalepa toimetatud mitmekülgne küsitluskava „Juhiseid rahvaluulekogujatele” sisaldab rahvameditsiini osas esiteks taimede ja puude nimekirja usundilises kontekstis, aga täpsemate kommentaarideta. Samuti on kirjas küsimused kodu- ja metsloomade seostest haiguste ja arstimisega. Konkreetselt ravimispraktikat puudutavas osas on küsimused haiguse päritolu kohta. Kogu küsitluskava on kirjutatud oma aja, st pärimuse päästmise vaimus, ning suunatud eelkõige vanema traditsiooni ja vanemate inimeste teadmiste, kuid

mitte kaasaja pärimuse kogumisele. Lisaks on küsitud ka loitse. Esitatud haiguste loendi juures puuduvad taas põhjalikumad kommentaarid (Viidalepp 1936: 25–27, 32–33, lisa 16).

Rudolf Põldmäe (1908–1988) taevakirjade tausta käsitlevas küsitluskavas on küsimused taevakirja kui kaitsevahendi kaasas kandmise ning taevakirjade kasutamise kohta laste ja sünnitajate kaitseks. Lisaks on küsitud, kas taevakirjadega on arstitud loomi või inimesi, näiteks verejooksu kinni pandud (Põldmäe 1937: 37, lisa 17). Richard Viidalepp on 1938. aastal avaldanud küsitluskava pulmanaljadest, milles on küsimusi arstimise kohta koomilises kontekstis. Nii on siin küsimused saunaskäigu ja vihtlemise, samuti kupupanemise (kes, kuidas ja kellele pani) ning aadrilaskmise kohta; kes oli pulmaarst, keda ja kuidas arstiti (Viidalepp 1938: 122, lisa 18). Tõstatub küsimus, miks tervis, haigused ja ravi koomilisse võtmesse on pandud ning miks just pulmakommetes, ehkki meelelahutusena olid mainitud lõbustused ilmselt üsna populaarsed. Võib oletada, et lisaks koomilisele ning ka seksuaalsele alatoonile oli tegu psühholoogilist pinget maandavate situatsioonidega, mida tavaelus võeti oluliselt tõsisemalt.

Richard Viidalepp (Viidalepp 1939a: 206–208, lisa 19) on koostanud veel kohamuistendite kohta käiva küsitluskava, mille mitme allteema juures on rahvameditsiini puudutavaid küsimusi. Nii on pärimusega seotud kividele lisaks küsitud arsti- ja tohtrikividena tuntud kivide kohta. Veekogusid puudutava punkti all on küsimus kohalikest allikatest ja veekogudest vee võtmise kohta; lisaks on palutud täpsustada, mis haiguste puhul ja kuidas arstiti. Isikuid puudutavas alateemas küsiti andmeid tarkade, ettekuulutajate ja rahvaarstide kohta. Rahvausundi teema all oodati kirjeldusi kohtadest, kus arstimist toimetati, milliste hädade puhul seda tehti ning kas komme on kaasajal käibel. Nälja ja katku teema all küsiti mälestusi katkust, sh kas katk ja haigused on rännanud inimeste või loomade näol. Küsitluskava stiilist ja väiksematest täpsustavatest lisaküsimustest võib järeldada, et vastustes oodati pikemaid kombe- ja taustakirjeldusi.

Amanda Raadla on 1939. aastal koostanud küsitluskava matmiskommete kohta. Küsimustik on koostatud selgitavate näidetega, viidates seostele teiste teemadega väljaspool matmiskombestikku. Kaastekstis on muuhulgas rõhutatud „ei” tähtsust vastustes. Küsitud on teateid haiguste ja surma päritolu ning nende teistele inimestele saatmise kohta, soola ja muude vahendite kasutamist surma ennustamisel haigete juures, märke haige käitumisest, mis viitavad tervenemisele või surmale; samuti paluti vastajatel selgitada surmahaiguse päritolu, kommenteerida kirikuõpetaja külastuse ajal hobuse käitumise jälgimist jne (Raadla 1939: 218–223, lisa 20). Surma- ja matusekombeid puudutavad küsitluskavad (vt ka Allik 1972, lisa 32) on ühed käesolevasse tööse jõudnuist, kus balansseeritakse kahe teema, antud juhul rahvameditsiini ja surma uskumuskomplekside vahel.

Rudolf Põldmäe avaldas 1940. aastal rahvanaljandite küsitluskava, kus on muu hulgas teemaks arstid ja arstimine. Koomikat tekitavate teemade ja näidetena on üles loetletud imelikud haigused, ebasobivate arstimate tarvitamine

või nende vale kasutamine, vale ravi (Põldmäe 1940: 18, lisa 21). Eriti paistab seesugune koomika olevat sihitud õpetatud meedikute pihta. Jällegi osutab huumori sidumine tõsiste teemadega teatava pinge maandamise vajadusele. Laias laastus võivad need naljandid põhineda elulistel situatsioonidel, kus ühel või teisel juhul on eksitud arsti ettekirjutuse vastu või on soovitatud vale ravi, millest ehk ei sünnigi muud halba kui pilkav jutt. Teisalt viitab meditsiiniline huumor põhjendatud hirmule valediagnooside ning tundmatute või valesti kasutatud arstimite ja nendest tulenevate tagajärgede ees.

Foto 3. Folklorist ja muusikateadlane Herbert Tampere 1934. aastal. H. Tampere tegeles ERA esimestel kümnenditel ka rahvameditsiinilise materjali korrastamise ja kogumisega. ERA, foto 6448.

Herbert Tampere koostatud rahvameditsiini küsitluskava 1940. aastast (Tampere 1940: 69–72, lisa 22) puudutab lähemalt, kuid selle võrra süvendatumalt vaid kahte teemat – kõrva- ja silmahaigusi. Küsimustik kannab rooma numbrit I, seega plaaniti kavale järke. Küsitluskavas on loetletud erinevaid kõrva- ja silmahädasid ning nendega toimetulemise eri meetodeid. Kava põhiteemadeks on silma- ja kõrvahaiguste puhul pesemine, aurutamine, suitsetamine, kompressid, võidmine, erinevad abivahendid, sõnadega arstimine, puhumine. Küsitluskavas on küsitlemise hõlbustamiseks esitatud rohkelt näitematerjali, sest „üldiselt ei ole vahet tehtud, missuguste haiguste vastu üht kui teist arstimisviisi on tarvitatud”. Mainitud põhimõtte kehtivat eriti kõrvahaiguste puhul, samas kui „silmahaiguste arstimisviisid näikse rahvameditsiinis olevat tavalisemad”. Küsitluskava on esitatud muude küsitluskavade vahel, spetsiaalse sissejuhatause või kaastekstita. Võttes arvesse, et küsimustik ilmus „Rahvapärimeste Selgitajas”, võib eeldada, et brošüüri lugejad olid ammu tuttavad rahvaluule kogumise põhimõtetega ning ei vajanud eraldi sissejuhataust.

Küsimuste vahel olevad rohked kommentaarid ja näitetekstid pidid üldjuhul ärgitama vastaja fantaasiat või tekitama vähemalt äratundmist, võrreldes nt R. Viidalepa küsitluskavaga aastast 1936, kus puuduvad sisukamad kommentaarid ning küsimused suunavad mõtte pigem lakoonilistele vastustele. Siin võib olla tegu küsimustiku koostaja(te) suhtumise või kogumiseesmärkide erinevusega.

Eesti Rahvaluule Arhiivis säilitatavas Gustav Vilbaste kogus (Vilbaste, Vilbaste T ja Vilbaste TN) on mitmeid G. Vilbaste enda küsitluskavasid, kui ka näiteks Eesti Üliõpilaste Seltsi nime all avaldatud üleskutse aastast 1907 (lisa 3, Vilbaste TN 8). Rahvameditsiini puudutab EÜSi küsitluskava üsna vähe, siiski on taimenimede kõrval soovitud saada teateid taimede ja loomade tähtsuse ning kasutamiskiiside kohta ravitsemisel. Gustav Vilbaste küsitluskavad (vt lisad 4–7, Vilbaste TN 8) on stiililt vestelised ja püüavad potentsiaalsele vastajale selgitada taimenimede taustteadmiste tähtsust, suunates kogujaid taimedega seostuvalle üldisemale pärimuskontekstile tähelepanu pöörama. Ühtlasi on autor arvestanud, et nooremad/linnadest pärit vastajad olid selleks ajaks piisavalt tugevalt mõjutatud kirjakultuurist, paljud rahvapärased nimetused olid kasutusest taandumas või taandunud. G. Vilbaste ärgitas korrespondente botaanika vastu suuremat huvi tundma, saatma herbaariume ning üles märkima taimede kirja- ja võõrkeelseid nimesid. Üleskutsete tulemused kajastuvad üldjuhul Gustav Vilbaste koostatud raamatutes, millest mõningatele väitekirjas ka viidatakse.

2.3.2. Eesti Rahvaluule Arhiivi ajaloomaterjalides sisalduvad küsitluskavad

Mitmeid rahvameditsiini puudutavaid küsitluskavasid võib leida Eesti Rahvaluule Arhiivis Eesti folkloristika ajaloo materjalides. Nende kokkukogumine oli teatavasti pikka aega Herbert Tampere hoolet. Mapis pealkirjaga „Kogumine. Küsitluskavad” (EFAM, ERA 18 A) leiduvad esimesed küsitluskavad on ajalehtedes avaldamiseks koostatud 12 lühiküsitluskava, mis trükiti 1920. aastate lõpul ning millele on juba osutatud eespool. Sama kaust sisaldab ka käsikirjalisi mustandeid. Neist lehtedest nähtub, et rahvaluuleliste küsimuste kaheksandas osas on leitud ruumi kahele rahvameditsiini küsimusele. Esiteks on küsitud, kuidas tarvitati lauluraamatut või piiblit kas varguste või haiguste teada- saamiseks ning kuidas konkreetset toimingut nimetati. Teiseks on teada tahetud, kas lauluraamatut on tarvitatud arstimisvahendina ning milliste haiguste vastu. Eraldi on siinkohal küsitud, kas lauluraamatut on kasutatud kaitseks luupainaja vastu (EFAM, ERA 18 A, lisa 9).

Mapp „Kogumine. Küsitluskavad” sisaldab veel üksikut masinakirjas lehte pealkirjaga „Rahvameditsiin”, kuid lähemad märkmed, kuupäev ja aadress puuduvad. Kaustas nimetusega „Küsilehed NB! oma jaoks“ on samasugune küsitluskava. Sisuliselt on tegemist 32 rahvameditsiinilise küsimusega kahel lehepoolel. Jääb siiski selgusetuks, kas kava jätkub või see ongi kõik.

Küsitluskavas esitatakse lakoonilises stiilis küsimusi maagiliste ravitoimingute tausta kohta ja tuntakse huvi arstimise ja lähemalt ka nahahaiguste rahvapärase terminoloogia vastu. Põhilised küsimused on, kust tuli, kuidas arstiti või saadi lahti ühest või teisest haigusest, laste kõhulahtisuse all on näitena toodud loits Virumaalt, samuti leidub üks küsimus arstirohtude, arvatavalt taimsete rohtude valmistamise kohta ning rahvaveterinaaria alla kuulub küsimus voolmete ravist (EFAM, ERA 18 A, lisa 10). Samas kaustas on eraldi kokkumurtud lehe vahel masinakirjas 11-leheküljeline haiguste ja haigusseisundite nimestik pealkirjaga „Haigus”. Sama nimestiku koopia on ka sama mapi järgmise kausta „Kogumine“ vahel. Olemuselt on see pikk nimekiri haigusi ja tervise seisundeid märkivatest keeelistest väljenditest (EFAM, ERA 18 A, lisa 11). Ilmselt on nimekiri Oskar Looritsa koostatud, sest üks tema erihuvisid oli terminoloogia. Eelduspäraselt kuulub O. Looritsale ka eelmine küsitluskava.

Kaustas „Kogumine“ on veel eraldi leht Eesti Tervishoiu Muuseumilt (EFAM, ERA 18 A, lisa 12). Kuupäeva ja aastat ei ole märgitud, kuid keele järgi võib küsitluskava dateerida 1920. aastatesse. Küsitluskava lõpus antud aadressi, Aia tänav 46, järgi võib oletada, et kuna Eesti Tervishoiu Muuseum avati 21. detsembril 1924 ning 1927. aastal koliti ümber aadressile Pepleri 32 (Aimla 1999), pärineb ka küsitluskava sellest ajavahemikust. Küsitluskava eessõna on koostatud ajakohaselt kultuuri päästmise stiilis. Erinevalt teistest küsitluskavadest sisaldab antud versioon küsimusi arstimisel tarvitavate tehniliste abivahendite kohta. Samuti osutatakse rahva teadmiste arstimisest kui millestki, mis sisaldab endas tõde. On huvitav, et eraldi küsiti teavet ravitsejate bioloogia-alaste teadmiste kohta. Eelduspäraselt peaks vastav küsimus välja selgitama ravitseja tõsiseltvõetavuse ametliku meditsiini seisukohast, teisalt andma informatsiooni rahvapärase ettekujutuse kohta organismi ülesehitusest. Antud küsimus seostub tugevalt ratsionaalsuse–irratsionaalsuse otsingutega rahvameditsiini uurimises laiemalt, ehk siis – mida teavad ravitsejad inimkehast tegelikult. Üldjuhul teistes küsitluskavadest küsimusi rahva teadmiste kohta inimorganismist ei leia (va nt hilisem M. Kase ja K. Villako küsitluskava). Veel juhitakse vastajate tähelepanu arstimisel kasutatavate maagiliste toimingute kirjapanekule; õpetatakse, mida ja kuidas korjata: asju ja riistu, raamatuid ja käsikirju, rohutaimi, arstimiskombeid ning sõnu. Korjata soovitatakse ligemas ümbruskonnas, sh iseendalt, küsida teated rahvaarstidelt või siis nende patsientidelt, kui ravija ei soostu vastama. Teadaolevalt oli meditsiiniteadlane Voldemar Sumberg aktiivselt tegev Eesti Tervishoiu-muuseumis, nii oli tal antud küsitluskava koostamisel tõenäoliselt oluline osa.

Arhiivimaterjalides leidub veel leht pealkirjaga „Ringkirjalisi küsitlusi“, kuupäev ja muu andmestik puuduvad. Terminoloogilise küsitelu järel on alapealkirja „Motiivistik” all küsimusi ka rahvameditsiinist: vastajatelt oodati haiguste nimetusi ja erinevaid arstimisviise, eriti jutte katkust, painajast, hallist, rabandusest jne (EFAM, ERA 18A, lisa 13). Ühele küsitluskava variandile käsitsi lisatud märkusest võib järeldada, et koguda sooviti saksakeelset või saksa pärimusest mõjutatud materjali – eraldi on välja märgitud küsimus, kuidas tõlgitakse (rahva poolt) saksa teemasid eesti keelde. Veel on lehel küsitavate

teemadena kirjas eufemismid, kuradi, kummituste, surma eri nimetused ja nende kohta käivad jutud, rahvakalender, ütlused ning rahvaastroloogia.

Foto 4. Oma uurimustes rahvameditsiinile olulist tähelepanu pööranud folklorist Oskar Loorits 1966. aastal Rootsis. ERA, foto 7638.

Kaustas „Küsilehed O. L.“ Eesti folkloristika ajaloo materjalides (EFAM, ERA 18 A, lisa 14), ehk siis Oskar Looritsa küsitluskavade hulgas leidus eraldi lehe vahel märkega „Balti-Saksa“ saksakeelne *Gesamt-Fragebogen für deutsch-baltische Volkskunde*¹⁵. Tegu on 1911. aastal trükitud seitsmeleheküljelise vihikukesega. Esilehe paremal ülaservas on pliiatsiga kirjutatud *Vorf. G.* (või I) *Worms*. Sissejuhatavast tekstist ei selgu, kes küsimustiku koostas või kuhu tuli vastused saata. Viimasel leheküljel on väikses kirjas *III. Beilage zu den Sitzungsberichten Der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahr 1910*¹⁶. Eessõnast selgub siiski, et sihtrühmana on mõeldud Balti riikides elavaid sakslasi, kellelt tuleb koguda käibel olevat pärimust. Seejuures on kogujatel palutud kirja panna nii enda kui informandi andmed ja kogumiskoht. Esimese osa all, mis puudutab keelt, on kolmeteistkümnenda küsimusena kirjas „Haiguste nimed. Surm. Haigestumine ja tervenemine“. Kuuenda, usundit käsitleva osa all on seitsmendas ja kaheksandas punktis küsitud rahvameditsiinilist andmestikku loitsude, palvetega ravimise ja riidetükkide matmise kohta inimeste ja koduloomade ravis; kasutatavate ravimtaimede, puude ja kaitsvate amulettide kohta; aga ka loitse haiguste, varguste, tule ja vee vastu. Samuti on küsitud usundilist teavet sünni, ristimise ja lapsepõlve, armumaagia, pruudiseisuse, pulmade, haiguste, surma ja

¹⁵ Baltisaksa rahvateaduse üldine küsitluskava.

¹⁶ Kolmas lisa Venemaa Läänemere-provintside Ajaloo ja Muinasteaduse Seltsi istungi-aruannetele aastast 1910.

matmise kohta. Muud teemad puudutavad jutte, liisklugemisi, loomi ja loodust, söömist ja rahvariiete kandmist.

Lisaks Eesti Rahvaluule Arhiivi poolt välja antud või koostöös ERAga tehtud küsitluskavadele avaldas Eesti Rahva Muuseum 1921. aastal meditsiini-teadlase Voldemar Sumbergi¹⁷ koostatud „Rahva arstiteaduse korjamise kava” (Sumberg 1921), mille oli trükki toimetanud Eesti Üliõpilaste Seltsi Arstiteaduse Osakond. Küsitluskava ei ole väitekirja lisades publitseeritud, sest käesolevas töös on põhirõhk ERA materjalidel¹⁸. Kaheldamatult on aga Sumbergi küsitluskava antud ajaperioodi üks mitmekülgsemaid. Siingi alustatakse tõdemusega, et midagi olulist on määratud kaduma ning rahvameditsiini teadetest tuleb päästa kõik mis võimalik. Kava on suunatud ennekõike arstidele ja apteekritele (kellel koostaja hinnangul on sellel alal kõige suuremad kogemused), aga ka kiriku- ja kooliõpetajatele, tudengitele ja kooliõpilastele soovitusel korjata ennekõike enda lähiümbruskonnast, endalt ja perelt ning vanematelt inimestelt. Soovitatud on märkida andmestiku kontekst – isikute aadressid, kellelt ja kust kuuldud või loetud; samuti koguda käsikirju, ajakirju, pilte ja joonistusi arstimiskohtadest ja ravijatest, ja jälgida rahvalikku väljendusviisi, sealhulgas murret.

Kava ise jaguneb kaheks osaks: „Sünnitused” ja „Haigused”. Sünnituste all esitatakse küsimusi rasedusaja, sünnituse käigu ja sünnitusabi ning sünnitusjärgse aja kohta. Samuti on toodud küsimused lapse esmase hoolduse ning raseduse katkestamise ning kuuriiete kohta. Veidi võõrkehaliselt on lühikese esimese osa lõpus rubriik „Surma puhul”, millest ei selgu, kas tegu võis olla nt aborti või raske sünnituse tagajärjel surnud naiste eest hoolitsemisega ja nende surmaeelsete valude vähendamise (küsitluskavas on konkreetne küsimus – Kas ja kuidas vähendati surmaeelsete valusid?). Samas on pärimised surnukeha hoidmise viiside ja paiga kohta väga üldise iseloomuga ning võiksid olla ükskõik millises haigus- ja surmakombeid käsitlevas küsitluskavas.

Küsimustiku teise ja suurema osa moodustab teema „Haigused”, kus esmalt on haigusnimetuste all toodud üle neljakümne erineva rahvaliku määratluse, näiteks lendva, jooksa ja hall, erinevad silmahaigused, nahanähud, murrud ja nikastused, haavad, külmetused, vingumürgitus, hammaste kiristamine, unepuudus jne. Lisaks on soovitud teada saada võimalikult täpseid kirjeldusi haiguste, haigustest hoidumise ja teistele saatmise kohta. Küsimusi täiendavad mitmed näited. Kõige pikema nimestiku moodustavad arstimisviisid. Küsitud on näiteks nii arstirohtude tegemise kohta (kas taimne või millestki muust tehtud, kodupiirest või apteegist toodud) kui ka seda, mida apteekrid küsimise peale andnud on. Viimasele küsimusele oodati ennekõike vastuseid apteekritelt.

¹⁷ Viide V. Sumbergile kui küsitluskava koostajale põhineb www.utlib.ee andmetel, mis omakorda tuginevad „Eesti raamatute üldnimestiku 1918–1923” andmetele. Küsitluskaval koostaja nimi puudub.

¹⁸ ERA ja ERM tegid toona tihedat koostööd ning küsitluskavad saadeti/avaldati mõnigi kord ühiselt, seetõttu tuli ette, et folkloori sisaldavad vastused saadeti koos etnograafiat puudutavate vastustega ERMi ja vastupidi (vt Hiiemäe 2003: 53–54).

Veel paluti kirjeldada arstimisriistu (kõrvakivid, kupusarved jm); saunas ja parsil ning vee, toidu, vaate ja sõnadega arstimist, samuti küsiti maagilisi arstimisreegleid. Eraldi lühikesed rubriigid moodustasid arstimisaeg ja isikute nimed (mis aegadel arstiti ning täpsemad isikuandmed ja jutud ravijate kohta). Muuhulgas küsiti, kas ülikoolis õppinuid usaldati rohkem kui „oma” arsti (küsitluskava koostaja jutumärgid). Samuti on palutud üles kirjutada kõik muu, mida teatakse, kuid mille kohta küsimused puuduvad.

Nii Johannes Kool kui Voldemar Sumberg, mõlemad meditsiinilise haridusega rahvameditsiini kogujad, tunduvad olevat üsna lähedal pärimuslikule materjalile. Kummagi lähenemises ei jää muljet rahvapäraste teadmiste võõristamisest, vähesest tundmisest või eelduspärasest üleolekust. Küsimused on esitatud asjalikult ning küsimuste sisu lähtub silmnähtavalt konkreetsest olemasolevast ja teadaolevast rahvameditsiinilisest pärimusest. J. Kooli ja V. Sumbergi seisukohtadest torkab silma, et nende hinnangul on kõige asjalikumad rahvameditsiini kogujad arstid ja apteekrid (vrd nõukogude perioodil neile sekundeerivaid Mihkel Kaske ja Kaljo Villakot).

Johannes Kooli avaldatud küsitluskava on 20. sajandi alguskümnenditel erandlik ja silmapaistev nii oma temaatika (rahvaveterinaaria) kui ka küsimustiku mahu poolest. Koguja eesmärk on olnud antud teema võimalikult põhjalik ja mitmekülgne kogumine, mis koos Akadeemilise Loomaarsti-teadusliku Seltsi stipendiaatide tööga annab eeldatavalt üsna adekvaatse pildi 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi algul käibel olnud rahvaveterinaariast. Veterinaarset ainet on folkloristid kogunud ja uurinud oluliselt vähem kui inimese kohta käivat rahvameditsiinilist andmestikku. Tänapäeva seisukohalt on mõttekas analüüsida pigem arhiivimaterjali, sest traditsiooniline loomapidamine on suures osas kadunud. Siiski võib praegugi ringelda uuemat rahvaveterinaariat puudutavat pärimust või mälestusi varasematest tõekspidamistest loomade abistamisel ja ravitsemisel.

Eesti folkloristika ajaloo materjalide hulgast leitud küsitluskavad, mis enamikul juhtudest on käsikirjalised, ei sisalda juhendeid asjastuvalitavate lugejatele, välja arvatud Eesti Tervishoiu Muuseumi 1920. aastatel avaldatud üleskutse. Hästi koostatud, uute vaatenurkadega küsitluskava osutab mitmele olulisele aspektile rahvameditsiini andmestikus, mille kohta enamasti ei küsitud, nt ravitsejate teadmised inimkehast, samuti tõsteti esile ravimiseks tarvitataivate esemete kogumise olulisust. Ajalooliste materjalide seas säilitatud küsitluskavadest nähtub üsna selgelt Oskar Looitsa huvi usundilise terminoloogia vastu, kuid küsimustes kipub vastuste põhjalikkuse eesmärki silmas pidades napiks jääma kontekstiline pool.

Rahvameditsiini kajastavatest küsitluskavadest tuli esile mitmeid korduvaid teemasid, mida folkloristid küsimisväärselt pidasid. Surmakombestik ning sellega haakuvad rahvameditsiinilised küsimused kerkisid üles nii Ilmari Mannineni 1924. aastal koostatud kui ka Amanda Raadla viisteist aastat hiljem (1939) kokku seatud küsitluskavas. Taimede ja puude osale eesti pärimuses ning kitsamalt nende kasutusala eesti rahvameditsiinis pöörasid tähelepanu esiteks Jakob Hurt (1888) ja hiljem Richard Viidalepp (1936). Rahva-

naljanditele ning neis rahvameditsiini ja arstimist tögavatele teemadele on oma küsitluskavades osutanud Richard Viidalepp (1938) ning Rudolf Põldmäe (1940), neist esimene keskendus meelelahutuslikule rollimängule, viimane tavaelus ette tulnud või tulla võivatele satiirilise-koomilistele külgedele arstimises.

Usundi valdkonnast puudutasid rahvameditsiini taevakirjade (Põldmäe 1937) ja kiikumiskommete (Viidalepp 1936a) küsitluskavad. Tervise ja ravi teema esines ka kohamuistendite küsitluskavas (Viidalepp 1939a), kus pöörati tähelepanu rahvaarstidele, tarkadele ja nende tegevusele. Käesolevas peatükis on mitmel korral mainitud Herbert Tampere koostatud silma- ja kõrvahaiguste küsitluskava (1940) olulisust, tegu on esimese publitseeritud spetsiifilise, üksikuid konkreetseid inimeste haigusi käsitleva küsitlusega. Sama teemat, silma- ja kõrvahaigused, on küsitluskavades rohkem või vähem esile tõstetud ka hilisematel perioodidel.

Voldemar Sumbergi ERMi küsitluskava väärrib esiletõstmist, kuna selles rõhutatakse taustaandmete ja konteksti kirjapaneku vajadust. Sellegi küsitluskava puhul tuleb toonitada olulist aspekti – eraldi on küsitud tavainimeste, patsientide arvamust koolitatud arsti kohta, mida tavaliselt küsitluskavades ei esine. Enamikel juhtudel on küsitluskava koostades tähelepanu pööratud haige ja ravitseja omavahelistele suhetele ning hinnangutele. Sumbergi osalusega küsitluskavadest kumab, ennekõike meediku elukutsest tingituna, ratsionaalsuse-irratsionaalsuse temaatika – mida rahvas tegelikult teab inimorganismist ja mida peetakse ravimise ja haiguste juures tõepäraseks.

Küsitluskavade kokkuvõtteks võib väita, et käsitletaval perioodil on folkloorialaseid küsitluskavasid koostades mõeldud ka rahvameditsiini (süvendatumale) kogumisele. Tervise ja haiguse küsimused on väga tugevalt seotud inimese igapäevaeluga, see kajastub selgelt rahvameditsiini integreerituses erinevates rahvaluule liike käsitlevates küsitluskavades ning eri perioodidel. Mitmes kavas kerkib teema siiski üles juhuslikumalt ning teistsuguses usundilis-kombestikulis kontekstis (pulmad, kiikumine jne). Aeg-ajalt võib täheldada sügavamat huvi rahvameditsiini andmete kogumise vastu, seda eriti Oskar Looritsa, Richard Viidalepa kui ka Herbert Tampere eestvõtmisel.

Kõiki publitseeritud küsitluskavasid täiendavad üldjuhul korduvad juhendid lugejale: mida (rahvameditsiini) andmete kogumisel silmas pidada, tähele panna, kuidas ja kellelt koguda. Nagu ikka, on kogumisel soovitud alustada iseendast ja lähimast ümbruskonnast. Koostatud küsimustest tuleb järeldada, et üldiselt on soovitud talletada rahvapärast meditsiinilist terminoloogiat, haiguste ja ravivõtete kirjeldusi ning teavet ravitsenud või endiselt ravitsejana tegutsenud isikute kohta. Samas on rahvameditsiini kõrval soovitud koguda väga mitmesugust materjali, mida näitavad muud ERAs koostatud ja „Rahvapärimate Selgitajates” avaldatud küsitluskavad, mis käsitlevad rahvatantse, -mänge ja -laule, rahvakalendrit, lühivorme, taevakirju, vennastekoguduste tegevust, mitmesugust kombestikku, vahetuskaubandust, narratiive jmt. ERA üldsisustikes leiduvatest märkustest lähtudes võib väita, et ükski kirjasatja ei ole

arhiivile saatnud ainult rahvameditsiinilist materjali, vaid tegu oli ühega paljudest kogutavatest rahvaluulelistest teemadest¹⁹.

2.3.3. Korrespondentide vastused

Eesti Rahvaluule Arhiivi loomisega (1927) tuli juurde palju uusi kaastöölisi, mistõttu otsustati 1928. aastal luua korrespondentide võrk, et koguda teateid küsitluslehtede abil. Seesugune töö sai hoogu juurde Richard Viidalepa koostatud põhjaliku küsitluskavaga „Juhiseid rahvaluulekogujatele” (1936, teine, täiendatud trükk 1940) ning tänu „Rahvapärimuste Selgitaja” ilmumisele. Väidetavalt ületas kogumise intensiivsus 1930. aastail isegi Jakob Hurda aegu. Kaastööliste kaudu laekus hinnanguliselt kuni kolm neljandikku materjalist, aastas keskmiselt 7000–8000 lehekülge. Ühtlasi jätkati kogumisekspeditsiooni-dega (Tampere 1968: 12–13).

Tolleaegsete teadlaste ja korrespondentide vahel tihedat sidet hoidnud bülletääni „Rahvapärimuste Selgitaja” lehekülgedelt võib leida infot nende kohta, kes kõige enam materjali, muu hulgas ka rahvameditsiini alaseid teateid (ravivõtted, taimravi, andmeid rahvaarstidest, nõiasõnu jm) saatsid²⁰. Paljudel arhiivile kaastööd teinud kogujatel oli oma võrgustik, kellelt koguti andmeid ühe või teise teema kohta. Nii on rahvameditsiini kogujatest teada näiteks meditsiiniharidusega Mihkel Ostrov, kes ühendas rahvaluulelised ja arsti-teaduslikud huvid ning hakkas 1891. aastal koguma andmeid rahvameditsiini kohta. Töö käigus leidis ta endale kaastöölisi mitmelt poolt üle Eesti, kuid tegevus katkes tema siirdumisega välismaale. Suurema osa kogutud (ja süste-maatilisel läbi töötatud) materjalidest saatis Mihkel Ostrov enne Esimest maailmasõda Eesti Kirjanduse Seltsile. Kogu suuruseks on märgitud 44 kvartlehekülge. Eelduspäraselt on sellel lisa, mis on Herbert Tampere oletusel jäänud M. Ostrovi paberite hulka (Tampere 1940: 25–26).

Rudolf Põldmäe on suurokogujat Jaan Saalverki värvikalt meenutades kirjeldanud koguja tööd rahvameditsiini korjamisel: „Rohkesti leidub tema kogus aga u s k u m u s i ja k o m b e i d, mida tähelepanelik korjaja nägi külluses oma lähemast ümbrusest ja sel ajal veel täies elavuses. Eriti agar teotsema oli ta siis, kui külas mõni inimene haigestus – see pani naised sekeldama ja seletama oma tarkusi! Siis polnud muud vaja „kui hoi a silmad ja kõrvad lahti ja kirjuta“. Sageli pidi korjaja ise simuleerima haiget, et saada rahvaarstide tarkusi kuulda ja paberile panna” (Põldmäe 1937a: 41).

¹⁹ Kõrvalmärkusena tuleb mainida 1929. aastal Tartu Ülikooli kohtuarstiteaduse professori Siegfried Talviku eestvõtmisel Eesti arstide seas läbi viidud küsitlust ebaarstide (arstikutseta, teenistuse eesmärgil ravijad) tegevuse ulatuse kohta. Küsitluse tulemuse järgi tegutses Eestis nn ebaarstina üle 300 isiku (Kasmel 2008: 5–6), osa neist oli arstlik abipersonal. [*Medica* V-l peetud ettekandest on ilmunas artikkel.]

²⁰ Lähemaid andmeid rahvameditsiini saatjate kohta vt Viidalepp 1937: 48–49; Viidalepp 1937a: 52–54; Põldmäe 1938: 138; Viidalepp 1938b: 170–172; Viidalepp 1939: 192; ERA 1939: 243; ERA 1939a: 245; ERA 1940: 39.

Korrespondent Kaljo Lepp Saaremaalt on rahvameditsiini kogumist meenutanud järgmiselt: „Talve [1938 – A.T.] jooksul sain veel rahvaluulelist materjali Liisu Brennerilt, kes juhtus ühel pühapäeval meile külla tulema. Samuti oma kodus sain kätte Liisa Vesmeri, kellelt ka mõnda uudist kuulsin, eriti rahvapärase arstiteaduse kohta. Mõlemad isikud pole küll eriti vanad, umbes 60 a. ümber. Üks neist palus peale jutuajamist, et ma sellest kellelegi ei räägiks, et ta minule niisuguseid asju on rääkinud. /---/ Peale kursust [1939. a. Kuressaares peetud rahvaluulekursus – A.T.] läksid jälle mõned pühapäevad mööda, alles 31. okt. 1939, usupuhastuse pühal, sain võimaluse sõita Mustjala khk Tuui külla Paka Liisu juurde. Temaga olin kevadel Võhma külas ühes pulmas tutvunud ja luba saanud teda külastada. Sain temaga jälle hästi jutu peale ja kirjutasin mõne päris kena laulu üles. Kahjuks kuulsin, et tema juures on juba mõned rahvaluulekogujad ennem käinud. Et tal laulud varsti otsa lõppesid, siis, et aega kasutada, pärisin ka vanu arstimisi. Arstimeid on väga kerge pärida ja meelde tuletada ka neilt, kellega suurim tutvus alles soetamata. Kahjuks arstimid ka korduvad ja seepärast tüütavad juba ära. Siiski temalt paar ravimit kuulsin ka, mida pole varem kirjutanud. Selle päeva saak oli natuke vähem kui üks vihik” (Lepp 1940: 31, 34).

Sõja tõttu jäi ilmunuta mitu numbrit juba ettevalmistatud „Rahvapärimeste Selgitajatest”²¹. Ilmselt plaaniti käsikirjad trükki anda märtsis 1942, nagu koostatud aastaülevaadetest võib järeldada. Samuti ei saa päris kindel olla, milline materjal täpselt millisesse plaanitud numbrisse kuulub. Vaadeldes suuremaid Eesti Rahvaluule Arhiivile laekunud saadetisi, mis „Rahvapärimeste Selgitajates” avaldatud märkuste järgi sisaldasid rahvameditsiinilist materjali, võib väita, et teistest kaastöölised olid sel ajal ilmselgelt usinamad Lõuna-Eesti korrespondendid. Vastuseid tuli muidugi muudestki piirkondadest, lõunapoolsete regioonide järel oli arvestatav hulk vastajaid Lääne-Eestist.

Enamik vastuseid sisaldab lisaks mitmeid usundi ja kommete kirjeldusi, lühivorme, rahvamänge, -laule ja -tantse, kultuuriloolist ja olustikulist materjali, mis moodustab raamistiku kogutud rahvameditsiini andmetele. Siinkohal tuleb arvestada, et saadetiste sisu nimetamisel on tehtud üldistusi (nt „saatnud uskumusi ja kombeid”), ning tõenäoliselt on sel juhul mainimata jäänud mitmed vastajad, kelle saadetistes leidis tegelikult ka rahvameditsiini teateid. „Rahvapärimeste Selgitajas” avaldatud korrespondentide kogumismatkade taustakirjeldustest selguvad nii mõnedki üldised ja kitsamalt rahvameditsiini kogumist puudutavad küsitlusnipid, konkreetselt haiguste simuleerimisest jutujätkuks õhku visatud teemadeni. Viimasel juhul nähtub rahvameditsiinilise ainekogu neutraalsus kogumissituatsioonis, sest terviseprobleeme tuleb ette kõigil (vrd tänapäeval võõraste vahel neutraalsete ajaviiteliste jututeemadena soovitatud ilm ja tervis). Teisalt on Kaljo Lepa märkustest võimalik järeldada, et rahvameditsiini kui „niisuguseid asju” peeti mõnel juhul mittevääriliseks

²¹ Rahvameditsiini andmete laekumist on mainitud üheksateistkümnendas (1. VI–31. XII 1940) ja kahekümnendas (1. I–31. V 1941) aruandes, vt EFAM, ERA RS: 68, 70, 74, 77, 87.

teadmiseks. Kolmandaks ilmneb tõenäoliselt tavapärase teadmatus variantide olulisusest rahvaluule kogumisel, mis ei puuduta siiski kõiki korrespondente.

Kogumis- ja uurimistööle ning tihedaks kujunenud sidemele arhiivi ja kaastööliste vahel lõi kiilu sõda. Trükkimata jäänud lehtedelt selgub, et veel esimestel sõja-aastatel laekus muu materjali seas andmeid rahvameditsiinist, mis on osati vastused 1940. aastal avaldatud Herbert Tampere kõrva- ja silmahaiguste küsitluskavale. Tampere küsitluskavale on ERA toonaste üldsisustike märkuslahtrite kohaselt saadud 1940. aastate algupoolel teateid arstikividest ja silmaallikatest, nõidussõnu, ka andmeid rahvaarstidest ning kirjeldusi erinevate haiguste ravist. Mitmetelt informantidelt kogutu puhul on märgitud vaid lühend *uk med* (usund ja kombestik, meditsiin), vastuste sisu on jäänud täpsustamata. Üldsisustikele tuginedes võib väita, et rahvameditsiinilist andmestikku laekus vaadeldaval perioodil rahvaluule arhiivi kogudesse stabiilselt, enamasti siiski väiksemas mahu (üksikud teated või teadete kogumid informantidelt).

Kahekümne esimene laekunud materjali aruanne, mis on koostatud aja- vahemiku 1.VI – 31.XII 1941 kohta, sisaldab nappi kokkuvõtet valitsevast olukorrast: „... rahvaluule korjandusi saabunud ainult paaril esimesel kuul, sest sõja puhkemine katkestas igasuguse kontakti korrespondentide ja asutuse vahel, ning pole see praegugi stabiliseerunud“ (EFAM, ERA RS). Rahvameditsiinilist materjali selles ülevaates eraldi ei mainita.

2.4. Kokkuvõtvalt rahvameditsiini kogumisest ja uurimisest enne Teist maailmasõda

20. sajandil alguse saanud institutsionaalse eesti folkloristika juured on 19. sajandil toimunud eneseteadvuse tõusus, talupoegade majandusliku olukorra suhtelises edenemises, hariduse olulisuse mõistmises ja kättesaadavuse paranemises. Püüe olla teistest parem ja kultuursem viis ühest küljest oma juurte eitamiseni, samas kui ärkamisaja vooludes rõhutati omamaisust, oma kultuuri ja iseolemist.

Pikka aega traditsiooniliselt domineerinud rahvameditsiini kõrval hakkas 19. sajandil senisest hoogsamalt arenema eesti teaduslik meditsiin, mille keskuseks oli Tartu Ülikool. Siin ja mujal Venemaal ning Euroopas tegid oma avastuste ja tööga ilma näiteks K. E. von Baer ja P. Karell. Eestlaste kultuurielu etteotsa jõudsid samuti meedikud F. R. Faehlmann ja F. R. Kreutzwald, kes olid enamasti rahvapärast arstikunsti taunival seisukohal. Nii soovitasid näiteks P. E. Wilde, von Baer ja F. R. Kreutzwald abivajajatel ennemini pöörduda koolitatud arsti kui kahtlase posija juurde, kel ei ole meditsiinilist väljaõpet. Ehkki mitmed neist tundsid hästi kohalikku rahvameditsiini, ei pööratud erilist tähelepanu rahvameditsiini asetusele usundilises kontekstis, vaid lähtuti meditsiinilistest seisukohtadest.

Populaarsetes talurahvakalendrites avaldatud rahvapärase ja teadusliku meditsiini segamaterjali kõrval ilmus üha enam koolimeditsiini seisukohalt tõsiseltvõetavaid tervishoidu käsitlevaid raamatuid (19. sajandil nt F. R. Kreutz-

waldilt), pisut hiljem ajakirju (hinnatumaid oli „Tervis”). 20. sajandil tõusis üha enam eestikeelse arstkonna osakaal meedikute seas, ajapikku toimusid mitmed kultuurilised ja ühiskondlikud muutused, mis mõjutasid inimeste igapäevast tervisekäitumist, kasutusele võeti üha uusi ravimeid, ilmus uuemat, laiemale lugejaskonnale mõeldud tervishoiu- ja hügieenialast kirjandust. Inimeste usaldus rahvaravitsejate vastu ning neilt abi otsimine ei lakanud, kuid kahanes märgatavalt Eesti Vabariigi perioodi lõpuks.

Eesti Rahvaluule Arhiivi loomise üks tugisambaid on Jakob Hurda kogu, mis toetub 19. sajandi lõpul alanud laiaulatuslikule vanavara talletamise kampaaniale. Hurda küsitluskava sisaldas ka rahvameditsiini käsitlevaid küsimusi, põhirõhuga etnootaanikal. Esimese spetsiifiliselt sisuka ja eri aspekte käsitleva küsitluskava koostas veterinaar Johannes Kool, kes „Eesti Kirjanduse” kaudu ärgitas eeskätt loomaarste, kuid ka loomapidajaid ja muidu tähelepanelikke kaaskodanikke loomade rahvapäraseid arstimisviise koguma. Seejuures püüdis J. Kool loomade ravitsemisele lisaks saada teavet seni põhjalikult kogumata inimeste haiguste ja terviseprobleemide kohta.

Esimesed folkloristide–etnograafide koostatud küsitluskavad eesti rahvameditsiini kogumiseks ilmusid, kui loodi vastavad akadeemilised institutsioonid. 1919. aastal rajatud Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool ning 1927. asutatud Eesti Rahvaluule Arhiiv andsid folkloristlikele uurimustele uue aluse ning varasemast erineva, mittemeditsiinilise vaatenurga. Folkloristlike institutsioonide, rahvaluule õppetooli ja arhiivi loomine 20. sajandi esimesel veerandil oli oluline samm teadlaste väljaõppel, pärimuse kvaliteetsel kogumisel, säilitamisel ja uurimisel. Ühtlasi on sel ajal loodud printsiibid, mis omakorda lähtusid Jakob Hurda printsiipidest, aluseks tänini kestvale folklooriuurimisele. Ilmselt ajastuomasest eestilikkuse taotlusest tulenevalt eelistati võõrkeelse termini asemel pigem eestikeelset uurimisala määratlust „rahvaluule”.

20. sajandi eesti arstidest on ühe viidatuima ülevaate rahvameditsiinilisest andmestikust laste- ja naistehaiguste ning sünnituse kohta andnud Jüri Grünthal. Tuginedes M. J. Eiseni kogule, vanemale kirjandusele ja enda kogutud andmetele on ta pärimuslikku materjali kirjeldades üsnagi neutraalsel positsioonil. Esimene tsiteerituim kultuuriuurija kirjutatud eesti rahvameditsiini analüüsiv artikkel sellest ajast pärines siiski soome etnograafilt Ilmari Manninenilt, kes tõi esile rahvameditsiini põhilisi toimimisjooni soome-ugri usundilises süsteemis.

Eesti folkloristika institutsionaliseerumine ei toonud rahvameditsiini uurimises endaga siiski kaasa erilist õitseagega ega plahvatuslikku arengut. Pigem oli rahvameditsiinilise materjali esiletõusu silmas pidades enne arhiivi rajamist ning isegi Ilmari Mannineni ja Jüri Grünthali artikleid tähelepanuväärseim hoopiski Voldemar Sumbergi koostatud, EÜSi Arstiteaduse Osakonna toimetatud ja 1921. aastal Eesti Rahva Muuseumi väljaannete seerias avaldatud sünnitustemaatikale, surnute, erinevate haiguste ravile ning ravitsejatele kesken-
dunud küsitluskava. Ravitsejaid käsitlevate küsimuste kõrval osutati seejuures haigete suhtumisele tava-arsti, mida teistes küsitluskavades enamasti ei tehtud. Niisamuti pöörati Eesti Tervishoiu Muuseumi (V. Sumbergi osalusel koostatud) küsitluskavas tähelepanu arstimises tarvitavatele esemetele ning ravitsejate

tegelikele teadmistele inimkehast, aspekt, mis samuti puudus folkloristide küsitluskavades.

Enamik sel perioodil publitseeritud küsitluskavasid on avaldatud „Rahvapärimate Selgitaja” seerias. Lisaks on küsitluskavasid säilinud Eesti folkloristika ajaloo materjalide hulgas. Küsitluskavade korduvateks teemadeks on rahvapärane arstimise ja haiguste terminoloogia, erinevate haiguste ravi käsitlevad küsimused, mis enamasti on esitatud lakoonilises stiilis (haigus – kuidas raviti?). Samuti kordusid küsimused sünnituse, raseduse ja ravitsejate kohta, mitmel puhul tõsis rahvameditsiin esile nt rahvahuuori all. Üksikutel juhtudel pöörati küsitluskavade koostamisel tähelepanu ravitsemises kasutatavatele esemetele, teadmistele anatoomias ning koolitatud arsti usaldamisele. Trükkis avaldatud küsitluskavasid täiendasid enamasti koostajatepoolsed põhjalikud juhised kogujatele.

Käsitletavale perioodile iseloomuliku tendentsina tuleb lisaks meedikute huvile toonitada kasvavat folkloristide–etnograafide tähelepanu rahvameditsiini kogumise ja uurimise vastu. Teemale ja materjalile või vähemasti võimalikele kogujatele on erialadest sõltuvalt lähenetud mõnevõrra teistsugustelt alustelt. Folkloristid vaatlevad ja küsitlevad inimesi usundilise maailma sünkreetilisest kompleksist lähtudes. Arstid ja veterinaarid on vastajatena ennekõike silmas pidanud kolleege ning neid pädevamateks nimetades küsitluskavade ülesketsetes ka esmalt nende poole pöördunud.

Eesti Vabariigi aegsete uurijate peaülesanne oli käsikirjalise materjali korrastamine ja pärimuse lisakogumine. Jooksvate tööde kõrvalt toimusid edukalt folkloristide endi välitööd ning suhtlus korrespondentide võrguga. Rahvaveterinaaria-alast pärimusmaterjali silmas pidades oli oluliseks jätkuks Johannes Kooli algatusele Akadeemilise Loomaarstiteadusliku Seltsi stipendiaatide kogumistöö; vastav kogu liideti rahvaluule arhiiviga 1930. aastate keskel. Igapäevaste ülesannetena tegeleti arhiivis laekuva ja olemasoleva rahvameditsiinilise materjali kartoteeki kopeerimise ja süstematiseerimisega. Käsikirjalise materjali kogumise kõrval ergutati korrespondente jäädvustama olulisi isikuid, esemeid ja kohti (ülesvõtted, joonistused) ning avaldati sellekohaseid juhendeid. Küllalt suurt tähelepanu pöörati pärimuse terminoloogiale, kontekstile, taustale ja kõrvalliinidele.

ERA tööd iseloomustas Eesti Vabariigi perioodil frontaalne kogumine, mis jättis veidi vähem ruumi uurijate erihuvidele, kuid aitas kindlasti kaasa laiahaardelisele materjali tundmisele ja mõistmisele. Oskar Looritsale pühendatud järelehüüdes on Ivar Paulson maininud toonaste ERA töötajate raskusi süvauurimuste avaldamisel (Paulson 1964: 380–381). Rahvameditsiinilist andmestikku silmas pidades tuleb tõdeda, et kuigi jooksvalt vastavaid teateid koguti ning teiste folkloorsete huvisuundade kõrval oli tegu mõõdukalt aktuaalse teemaga, siis põhjalikumate ülevaadeteni sel ajal ei jõutud. Oma osa praktilise rahvameditsiini uurimise katkemises oli Teisel maailmasõjal ning nõukogude ajal kehtestatud uutel prioriteetidel. Ometi võib peatükis käsitletud paarikümnet aastat nimetada rahvameditsiini uurimise üsna korralikuks ettevalmistusetapiks Eesti folkloristikas.

3. SÕJA-AASTAD JA NÕUKOGUDE PERIOOD

3.1. 1940.–1980. aastad

Käesolev peatükk on jagatud ajaliselt kaheks, esiteks ajavahemik Teisest maailmasõjast 1980. aastateni ja teiseks 1980. aastad. Aluse selliseks perioodiseeringuks on andnud fakt, et eesti rahvameditsiini hakati suunatumalt ja järjepidevamalt uurima alles 1970. aastate lõpust.

Sõda ja uus võim määrasid eesti folkloristide töörütmi uute reeglite järgi. Sissejuhatuseks käsitletavasse perioodi on siinkohal paslik anda lühike ülevaade toonasest olukorrast. Pärast nõukogude võimu kehtestamist Eestis 1940. aastal jaotati senine Eesti Rahva Muuseum Riiklikuks Etnograafia Muuseumiks ja Riiklikuks Kirjandusmuuseumiks. Viimase koosseisu moodustamise aluseks olid Eesti Arhiivraamatukogu (1909), Eesti Bibliograafia Asutis (1921), Eesti Rahvaluule Arhiiv (1927) ja Eesti Kultuurilooline Arhiiv (1929). Endisele asukohale Aia tn 42/44 jäädes jagunes nüüdne Riiklik Kirjandusmuuseum samuti neljaks osakonnaks, mis nimetati ümber 1) arhiivraamatukoguks, 2) bibliograafiaosakonnaks, 3) rahvaluuleosakonnaks ja 4) käsikirjade osakonnaks. 1941. aastal alanud muuseumi töö sisulised ümberkorraldused katkestas Saksa okupatsioon. 1942. aastal liideti rahvaluuleosakond ülikooli filosoofiateaduskonnaga nimetuse all Tartu Ülikooli Eesti Rahvaluule Arhiiv. Juhataja kohusetäitjaks määrati Gustav Ränk ja juhataja abiks Richard Viidalepp. Ülejäänud kolm osakonda liideti ülikooli raamatukoguga. 9. septembril 1942 võttis Saksa välisandarmeeria Aia tn 42 maja üle ning kogud evakueeriti eri maakondadesse (Haberman 1949: 5–6; Viidalepp 1969: 169).

Kogude evakueerimisest meenutab R. Viidalepp, et esialgu koliti need Geoloogia Instituudi auditoriumisse Aia tn 46, kus piiratud ulatuses jätkati tööd. Sõjategevuse lähenedes otsustati kogud linnast välja viia, materjal pakiti, signeeriti ja nummerdati. Osa materjali viidi esiotsa Aru mõisa Elva lähistel, kõige tähtsamad käsikirjalised originaalkogud, vanad kogud, fonogrammid ja heliplaadid, osa registreid ja koopiaid õnnestus läbi raskuste toimetada Pilstverre, kuhu viidi ka Eesti Keele Arhiivi ning Eesti Rahva Muuseumi evakueeritud kogud. Lustiverre viidi ERA raamatukogu, raamatuladu, koopiaid ja mööblit. Hiljem viidi kogud Liivile Läänemaal ning 1944. aastal re-evakueeriti need läbi Tallinna Tartusse tagasi. Tartus hoiti kogusid esialgu ülikooli peahoone keldris, kuhu neid ka algselt paigutada taheti. Läänemaalt toodud kogud olid esimesed, mis „oma koju” tagasi jõudsid, ülejäänud toodi tagasi 1945. aasta kevadel ning avati peagi ka õppetöös kasutamiseks (Viidalepp 1969: 169–184).

Ülo Tedre hinnangul (Tedre 1997: 201) oli 1940. aastate esimesel poolel teadlaste kaotus tuntav, nii oli Walter Anderson läinud Saksamaale, Oskar Loorits põgenenud Rootsi, Elmar Päss asunud elama Tallinna ning August Annist ja Rudolf Põldmäe olid vangistatud. 1947. aastal loodi Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi (KKI) rahvaluule sektor. 1952. aastal viidi kõik Teaduste Akadeemia instituudid Tallinna. Selliste ümberkorralduste

tulemusel eraldati osa uurijad materjalidest ning uurimine takerdus. Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas töötasid Richard Viidalepp (asus 1947. aastal tööle KKI rahvaluulesektorisse), Herbert Tampere, Olli (Olga) Jõgever, Salme Lõhmus, Selma Lätt, Erna Normann. Vastloodud rahvaluulesektorit juhtis Tartu Riikliku Ülikooli (TRÜ) dotsent Eduard Laugaste, lisaks töötasid sektoris Richard Viidalepp, Udo Mägi, Amanda Traat ja Ülo Tedre (Tampere 1971: 196; Tedre 1997: 201–203; Oras 2008: 58–60). Kõigil neil ümberkorraldustel oli pärssiv mõju ennekõike sõjaaegsele ja vahetult sõjajärgsele arhiivi- ja uurimistöole. Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluulesektori ülesandeks oli ennekõike uurimine, lisaks käidi kogumismatkadel. Nõukogude aja lõpul tõusis instituudi üheks uurimisteemaks ka rahvameditsiin. Arhiivi ehk toonase Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna peamisteks ülesanneteks oli uurijate–teadlaste teenindamine, kogumine ja suurväljaannete ettevalmistus.

Erinevate institutsioonide rahvaluuleuurijate arv tasapisi suurenes, koos seisud täienesid toonases TRÜ eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedris õppinud noorte folkloristidega. Rahvaluule kateedris käsitleti Eduard Laugaste andmetel 1946. ja mõnel järgneval aastal rahvaluuleseminarides loodust, kosmilisi nähtusi ja rahvameditsiini²². Neil aastail kirjutati üliõpilastöid päikesest, kuust, haavadest ja looma- ning lastehaigustest, konsultantideks vastava eriala esindajad (professor Valter Hiie (stomatoloog), dotsent Heinrich Petlem (kirurg), astronoomiaprofessor Taavet Rootsmäe) (Laugaste 1980: 398).

Nüüdsetest väliseesti uurijaist pööras rahvameditsiinile muu usundilise materjali seas tähelepanu endiselt Oskar Loorits, arutledes erinevatel teemadel (ravitsejad, haigused) oma teoses „Eesti rahvausundi peajooned” (*Grundzüge des estnischen Volksglaubens*, 1949–1960). Rahvameditsiini on usundilises kontekstis põgusalt käsitletud teinegi pagulane, usundiurija Ivar Paulson (1997, esmatrikk 1966). Teemat puudutas ka Gustav Ränk (alates 1944. aastast eksiilis), kes on näiteks vaadelnud kultusekiviisid haiguste kontekstis.

Nõukogude folkloristika eesmärkideks võiks nimetada poetilise folkloori (mille alla kuuluvad ka loitsud), tööliklassi pärimuse, revolutsiooniliste teemade, aga ka sõjalaulude kogumist (Haberman 1949: 18; Viidalepp 1969: 169–184). Alates 1940. aastate lõpust korraldasid nii RKM rahvaluule osakonna kui ka KKI rahvaluulesektori töötajad pikema kestvusega välitöid. Algselt olid kogumisretked ühised, mis tekitas probleeme materjali hilisemal arhiveerimisel. 1950. aastate algul lisandus nõue koguda kaasaegset, kolhoosifolkloori, samuti eeldati teadlaste osalemist folkloori loomisel. 1950. aastate lõpp tõi kaasa mõningase varasemate kohustuste lõdvenduse ning paralleelselt koguti nii tänapäevasemat kui ka arhailisemat folkloori. Klassikaliste folkloorižanrite taandumist on seostatud poliitika ja majanduslike tingimuste muutustega, oma rolli vanema pärimuskihistuse salvestamisel ja kogumistöö edenemises mängis uuenenud salvestustehnika (Oras 2008: 60–68).

²² Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetooli lõputööde kataloogi põhjal on esimene nõukogude ajal eesti rahvameditsiinist kirjutatud üliõpilasuuring Salme Kuusiku seminaritöö „Hambaravi eesti rahvameditsiinis” aastast 1948.

Foto 5. Konservatooriumi üliõpilane Helgi Sirmais ja folklorist Olli Jõgever Tagavere küla arstikivi juures Melanie Truuvertilt rahvaluulet kogumas. Neljas isik teadmata. ERA, foto 2678. Foto: Selma Lätt, 1956.

Välitöödega paralleelselt jätkus suhtlus enne sõda rajatud kaastööliste võrgustikuga, loomulikult leiti ka uusi vabatahtlikke. 1948. aastal (taas)laiendati korrespondentide võrku, anti välja brošüür “Kogumistöö juhendaja rahvaluule alal” nr 1, mis saadeti koolidesse, rahvamajadele, kultuuri-inspektoritele ja kommunistlike noorte organisatsioonide esindajatele uute korrespondentide leidmiseks. 1949. aastaks oli osakonnal kokku 127 aktiivset korrespondenti (Haberman 1949: 18, 20). Kirjasaatjaid juhendati rahvaluule osakonnas (endine ERA) kordamööda, osalt „Rahvapärimeste koguja” veergudel, aga ka isikliku korrespondentsi vahendusel.

Nõukogude aja algusest puuduvad põhjalikumad käsitlused eesti rahvameditsiinist, kuigi jõudumööda seda materjali koguti²³. Rahvameditsiini sisaldavate saadetiste laekumise kohta lähemaid andmeid sõjajärgsete aastate ülevaadetes toodud ei ole. 1949. aastast pärit statistika kohaselt koosnes kategooria „usund ja kombestik” ühtekokku 283 018 ühikust (Haberman 1949: 17). 1940. aastate keskpaigast alates ning 1950. aastatel laekus Riikliku Kirjandus-

²³ Vestluses autoriga (29.09.2008) on Ellen Liiv meenutanud, et rahvameditsiini ei loetud sel ajal oluliseks teemaks, kuid vastavat materjali koguda ei keelatud. Samas vestluses on Rein Saukas maininud, et ülikooliõpingute jooksul toimunud kogumisetkedele anti kaasa ka Mihkel Kase ja Kaljo Villako koostatud (1959) rahvameditsiiniline küsitluskava, mis on üks käesoleva töö allikmaterjale.

muuseumi (RKM) üldregistrite kohaselt rahvameditsiini väiksemates kogustes (vahel üksikud punktid, teinekord mõnikümmend punkti), kuid pidevalt. Kõidete lähem uurimine annaks vastuse küsimusele, kas kirjasaatjad on kasutanud oma informantide küsitlemisel ja isiklikke pärimusteateid kirja pannes varasemaid küsitluskavu või on materjal üles kirjutatud nii, kuidas kellelgi õnnestus. Selge on, et rahvameditsiini leidub nii mitmete kaastööliste kui ka folkloristide (nt Selma Läht, Arvo Krikmann jt) kogutud materjalides. Valdavalt saadeti sel ajal nõiasõnu, teateid ravitsejatest, ussi väljaajamisest ja ussihammustuse ravist, mitmete haiguste (langetõbi, roos, katk, hall, maa-alused, painaja jt) ravitsemisviise, ravitsemisega seotud kohapärimust, mõnevõrra vähem rahvaveterinaariat.

1960. aastate algul nendib Herbert Tampere uutes korrespondentidele suunatud juhistes, et usundilisi andmeid ei ole piisavalt: „... rahvalikud ravimisviisid, arvamused astronoomiliste ja meteoroloogiliste nähtuste, looma- ja taimeriigi ning eluta looduse kohta, rahva tõekspidamised usust ja ühiskondlikust elust. Kõike niisugust materjali tuleb koguda silmas pidades selle ajaloolist arenemist, näidates, missugusest ajast ja rahvakihist üks kui teine komme ja arvamus pärineb ning kuidas see on aja jooksul muutunud”. Ühtlasi juhib ta tähelepanu kogumise sisulisele poolele ning rahvapärasele terminoloogiale, rõhutades, et kommete kirjeldused võib üles kirjutada kirjakeelselt, kuid tähtpäevade, tegelaste, haiguste, arstirohtude kohta käivad nimed tuleb üles märkida kohalikus keelepruugis (Tampere 1961: 7, 8). Eesti rahvausundi uurijate ja vastavate uurimuste vähesusele on samal aastakümnel osutanud ka August Annist (1966: 457, 467), ergutades ühtlasi folkloriste ja etnolooge tekkinud olukorda parandama, kuid märkimisväärseid muutusi sellest üleskutsesest ei tulnud (vt Valk 2008: 20).

Siiski tegeleti üldisemalt usundi ja kombestiku ning loitsude korraldamisega. Muuseumi teadussekretär Kalju Haan on 1960. aastate keskel asutuse sisulisest tööst ülevaadet andes märkinud, et Erna Normann, Ellen Liiv ja Ingrid Rüütel võtsid osa Balti liiduvabariikide teaduste akadeemiade keele ja kirjanduse instituutide folkloristide ühistööst instruksiooni „Rahvaluulematerjalide arhiivilise säilitamise ja süstematiseerimise metoodiline juhend” (*Методическая записка по архивному хранению и систематизации фольклорных материалов*, 1964) koostamisel. Nimelt kirjutasid uurijad selle tarbeks peatükid „Sissetulnud materjalide registreerimine ja inventeerimine”, „Väikevormide süstematiseerimine” ning „Rahva uskumuste, kommete ja loitsude süstematiseerimine” (Haan 1966: 185). 1965. aastal süstematiseeriti töö- ja looduslaulude tüpoloogilise korraldamise huvides sama aineala ka loitsude kartoteegis (umbes 2500 kaarti) (Haan 1969: 209).

Samast ajavahemikust pärineb Erna Normanni ülevaade loitsude kogumisest ja korraldamisest usundi ja kombestiku, sealhulgas rahvameditsiini kontekstis. Ta tõdeb, et paljud rahvaluuleliigid on tihedalt seotud uskumuste ja kommetega. Ilma vastava tausta tundmiseta ei suudeta mõista ei laule, jutte ega teisi rahvaluulepalasid. Uskumused ja kombes näitavad tema hinnangul rahva maailmavaate arengut ja maailma mõistmist aegadel, mil tundmatuid nähtusi seletati

fantaasia abil. Eesti rahvakommetest ja uskumustest oli 1960. aastate keskpaigaks eelnevate aastakümnete jooksul kogunenud üle 250 000 üleskirjutuse, mis olid korraldatud vastavatesse kartoteekidesse. Loitsudest kõneldes rõhutab E. Normann sõnade kasutamise eesmärgina püüet mõjutada loodust inimese kasuks, tagada edu majanduslikus ja igapäevases elus, ravitsemises, kohtuskäimisel, talurahva vahekorras kurja mõisnikuga ning inimestevaheliste suhete kujundamisel vastavalt loitsija soovidele kas heas või halvas suunas. Valdav enamik nõidussõnadest on siiski seotud rahvameditsiiniga. Kaartkoopiad korraldati vastavatesse kartoteegikastidesse loitsude kasutusvaldkonna järgi (Normann 1967: 69).

Foto 6. Gustav Vilbaste näitab folklorist Hilja Kokamäele saksasaani valmistamist keskmise teelehe (*Plantago media*) vartest. ERA, foto 7333. Foto: Mall Proodel, 1965.

1965. aastal Kadriinas toimunud rahvaluulekogujate kokkutulekul tutvustas botaanik ja publitsist Gustav Vilbaste osalejatele rahvabotaanikat, selgitas rahvapäraste taimenimede kogumise vajalikkust ning juhendas kokkutulnuid rahvabotaanikat puudutava materjali kogumisel (Proodel 1968: 88). Gustav Vilbaste kogus elu jooksul ise ning ka isiklike korrespondentide abiga arvestatava hulga mitmesugust etnobotaanilist materjali. Üks tema suuremahulisimaid töid, „Eesti NSV ravimtaimed”, koostöös Oskar Koogi ja

Johannes Tammeoruga, ilmus 1960.–1970. aastatel kolmes trükis, lisaks avaldas ta mitmeid artikleid taimenimede ja -pärimuse teemal. Etnobotaanilise materjali talletamise juures tuleb arvestada ka G. Vilbaste erinevatel kümnenditel koostatud ja avaldatud trükiste mõjutusi vastustele. On üsna tõenäoline, et osa kogutud ja G. Vilbastele saadetud materjalist on kirja pandud kui trükisõna kaudu kinnistunud, mitte enam kui isiklikel kogemustel põhinev teadmine. 1967. ja 1968. aastal lisati RKM-i rahvaluule arhiivi Gustav Vilbaste pärandatud rahvabotaanika käsikirjad (Kõiva 1971: 213; Kõiva 1971a: 221). G. Vilbaste kogus on üle 40 kausta ja köite, mis sisaldavad keelelist, etnobotaanilist, folkloorset, ajaloolist, kultuuriloolist materjali ja rohket kirjavahetust kaastöolistega, samuti käsikirju, nende hulgas käsikiri „Eesti taimenimed”, mis avaldati 1993. aastal (Vilbaste 1993). Gustav Vilbaste üks viimaseid üleskutseid rahvapäraste botaaniliste nimede kogumiseks avaldati 1968. aastal (Vilbaste 1968: 52–58), tekstide avaldamise pika protsessi tõttu ilmus artikkel postuumelt.

Foto 7. Gustav Vilbaste käsikirjaline kogu rahvaluule osakonnas (ERA). ERA, foto 13266. Foto: A. Mikk, 1982.

Richard Viidalepp on 1960. aastate lõpus kaastöolistele pildistamise osas juhatusi jagades rõhutanud vajadust jäädvustada looduslikke muistenditega seotud objekte – (ohvri)puid, (ohvri)kive, mägesid, erinevaid allikaid, kummituskohti, hiiekohti jne. Samuti toonitab ta, et objekt peab pildil hästi näha olema, võimalusel tuleb pildistada mitmest küljest ja distantsilt (Viidalepp 1968: 27).

Helilindistuste juhendis on Otilie Kõiva rahvalaulude juures nimetanud vajadust lindistada loitse ja arstimissõnu: tule-, ussi-, kõhu-, valu-, nikastuse- ja roosisõnu jne (Kõiva 1970: 19). Otilie Kõiva suunas kogujaid esitustavade, sealjuures loitsude kirjapanemisele, innustades kirjeldama kogu tegevust, mis saadab sõnade lugemist – ilme, hääletoon, liigutused, samas mõõndes, et kõike on kogumisel raske tabada. Nõidussõnadesse uskujad ei taha neid üldjuhul esitada, kes aga sõnadesse ei usu, neid tavaliselt ka ei tea. Nii on uurijal tulnud tõdeda, et sõnadega ravimise kohta saadakse andmeid tavaliselt kunagistelt patsientidelt või ravijate tuttavatelt (Kõiva 1972: 10).

Mall Hiimäe on mõndagi positiivset nentunud rahvauskumuste ja nende praktilise kasutamise kohta, mis võrreldes perekondlike või kalendritähtpäevadega olid üsna hästi säilinud. Nii on ta Rakvere ja Harju rajoonis toimunud kogumisretke tulemusi vaadates näitena toonud kogumismatkal kirja pandud andmeid kurja silma mõjust loomadele, ussisõnade tundmisest ja posimisega arstimisest. Samuti olid laialt tuntud taimedega seotud uskumused ja ennustused (Hiimäe 1972: 43). Ekspeditsioonil osales botaanika eriala praktika raames ka TRÜ üliõpilane Aime Lindre.

Kogumisega paralleelselt korraldati jõudumööda varem talletatud materjale. 1968. aastal korraldati uskumuste ja kombekirjelduste koopiaid, samuti täiendati rahvabotaanika kartoteeki. Materjale aitasid toona kopeerida Tartu Üliõpilaste Looduskaitseringi liikmed Mall Hiimäe juhendamisel, materjale süstematiseeris A. Lindre, kes kirjutab kartoteegiandmete põhjal ka diplomitöö. 1969. aastal kopeeriti ja süstematiseeriti 3916 kaarti (Räim 1974: 182). 1970. aasta lõpuks oli nii jõutud uskumuste ja kommete kartoteegis süstematiseerida 7084 kaarti rahvabotaanika materjalidega. Kartoteek koosnes selleks hetkeks 11 000 kaardist, kuhu Mall Hiimäe oli A. Lindre ja TRÜ praktikandi Eha Viluoja abiga liitnud varasemad rahvabotaanika kaardid ja rahvameditsiini kartoteegist dubleeritud kaardid (Räim 1974a: 195). Teiste materjalide seas kollatsioneeriti 1976. aastal Jakob Hurda kogust juurde kopeeritud 370 loitsu (Liiv 1984: 146). Paar aastat hiljem, 1978. aastal süstematiseeriti administratiivallikate andmeil ka Sommeri kogu loitsud (Olesk, Veidemann 1986: 133). Tegelikult täiendas ja jätkas loitsukartoteeki 1980. aastate alguses Mare Kõiva Keele ja Kirjanduse Instituudist, kopeerimisel olid abiks Marin Laak, Taive Särg ja Katrin Raid²⁴.

Rahvameditsiini seisukohalt toimus nõukogude ajal mitmeid üksteist mõjutavaid paradoksaalseid arenguid. Peamiselt juurutati uut meditsiinisüsteemi vana keelustades (vt Korb 2006: 92), kuid eneseabi oli loomupärane osa haiguste ravis. Väitekirja autori lähedaste meenutuste kohaselt tarvitati sel ajal nt külmetushaiguste korral taimeteesid, nahahaiguste ravimiseks soolvett, liigesprobleeme leevendati sipelgahappega ning väiksemaid löikehaavasid puuvaiguga. Endiselt toodi metsast–aasalt ravimtaimi, kasutati koduseid taimseid ja loomseid saaduseid. Ka sünnituste puhul aidati (eriti maapiirkondades)

²⁴ Väitekirja kirjutamise ajal on segadusi tekitanud allikate läbivaatamise käigus ilmnunud lahknevused administratiivses aruandluses esitatud tegevuse ja tulemuste ning reaalselt tehtud töö ja selle tegijate vahel.

esimese valikuna pigem üksteist, haiglasse pöördumine muutus valdavaks ajapikku. Rahvaarstide senist kõrget staatust mõjutas riiklikult korraldatud tasuta meditsiiniabi ja mitmed uudsed vaktsiinid. Samas tõstsid sõja-aastad ja sellele järgnenud keerulised aastakümned taas ausse rahvaravitsejad, ennustajad ja selgeltnägijad. Meditsiiniliste avastuste baasil tekkis optimism raskete haigustega võitlemise ja nende alistamise suhtes, teisalt suurenes aga keemia tarvitamine, seda ka muudes valdkondades nagu põllumajandus. Liigne mürkide tarvitamine on omakorda tõenäoliselt olnud mitmete haiguste ja allergiate põhjuseks, mis ajendas taaskord abi otsima rahvaarstidelt (Kõiva 1995: 178–179).

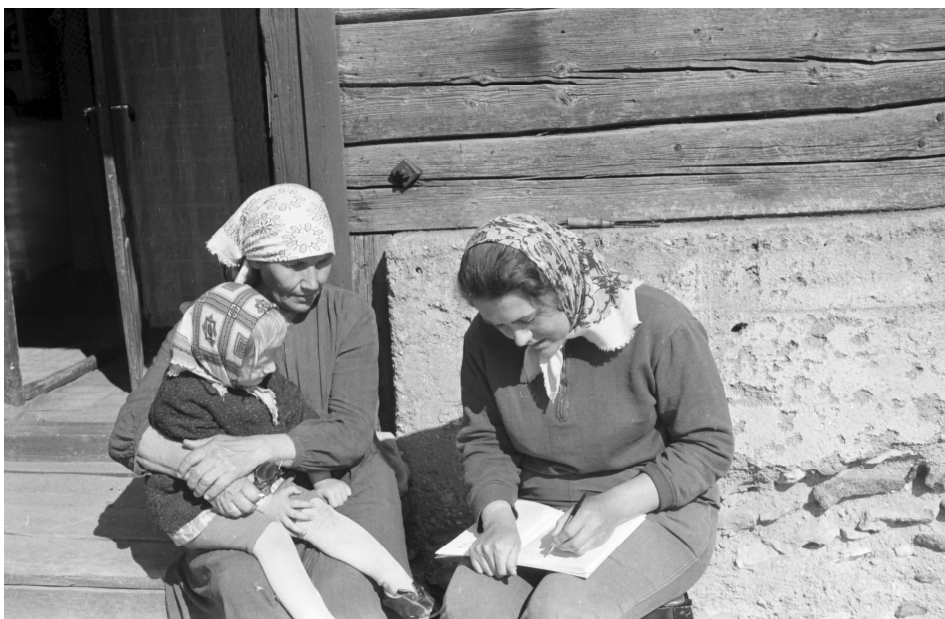

Foto 8. Bioloogiaüliõpilane Aime Lindre (paremal) küsitleb rahvabotaanikat Vetiku külas (ekspeditsioon Rakvere rajooni). ERA, foto 8834. Foto: Mall Proodel, 1969.

Rahvameditsiini kogumist ja uurimist sel ajaperioodil saadavad mitmed paradoksid. Ühest küljest talletasid folkloristid kogumisretkedel rahvameditsiini muude teemade seas pidevalt edasi. Lõpeks on rahvameditsiin olemuselt ja ka ideoloogiliselt ohutu materjal. Teisalt oli aga usundi uurimine sel ajal mõnevõrra taunitud ning rahvameditsiini praktiseerimine ja ravitsejatele abi otsimine keelatud, mis kindlasti raskendas vastava andmestiku kättesaamist. Kolmandaks, usundiuurimise tõrjutusest hoolimata osutati avalikult vastavate uurimuste puudumisele ja materjalilünkadele, korraldati loitsukartoteeki ja katku-muistendeid. Viimase puhul oli tegu ka rahvaluulekateedri huviga, katku-muistendite nimestiku koostas toonane ülikooli laborant Anita Rõõm.

Töö- ja ajamahukad ülesanded, nagu poeetilise folkloori suurväljaannete ja uurimuste koostamine, samuti kartoteegi korrastamine ja kopeerimine võisid oluliselt mõjutada seda, et rahvameditsiinile pöörati süvendatumalt tähelepanu alles hiljem. Sest ehkki pidevalt tegeleti frontaalse kogumisega, ei jõutud sama laialdaselt analüüsida kõiki teemasid, sh pühenduda rahvameditsiini uurimisele. Veel üheks rahvapärase ravitsemispärimuse käsitlemise probleemiks on valdkonna interdistsiplinaarsus, mistõttu sobib teema uurimiseks nii meedikutele, botaanikutele, folkloristidele–etnoloogidele, psühholoogidele, semiootikutele jt, seega võiks üheks uurimist takistavaks teguriks lugeda ka otsustamatust, kes ja millise eriala raames peaks rahvameditsiini uurima.

Võib siiski öelda, et kuigi rahvausund oli kogumisteemana ametlikult taga plaanil, kogusid erinevate institutsioonide folkloristid ja tudengid kaastööliste abil pidevalt usundilist materjali, sh ka rahvameditsiini. Mõõnaperioodi järel tekkis taas huvi rahvameditsiinilise andmestiku vastu ning esimene tõsisem katse organiseeritult ja põhjalikumalt eesti rahvameditsiini koguda tehti 1950. aastate lõpus. Olulise initsiatiivse jõuna tuleb mainida kahe arsti, Mihkel Kase (1903–1968) ja Kaljo Villako (1919–2001) kogumisalगतust 1959. aastast.

3.2. Küsitluskavad nõukogude perioodil

1950. aastate teisel poolel tutvus tollal Tartu Riikliku Ülikooli neuroloogia ja sisehaiguste propedeutika kateedri assistent Kaljo Villako kolleeg Mihkel Kasega, kes töötas asumiselt naasmise järel taas hügieeni kateedris assistendina, 1958. aastast kateedri juhatajana. Omavahelistes jutuajamistes tegi Villako ettepaneku koostada ja avaldada küsitluskava rahvameditsiini andmete kogumiseks. Mihkel Kask ise oli nooremas eas rahvameditsiini kogunud ning seega „probleemiga tuttav”. Küsitluskava pandi kokku koostöös Kirjandusmuuseumi folkloristide Herbert Tampere ja Erna Normanniga ning avaldati 1959. aastal „Nõukogude Eesti Tervishoius” (Kask, Villako 1959), ühtlasi saadeti kava arhiivi kaastöölistele.

Nagu Kaljo Villako oma mälestustes märgib, ootas ta lapsemeelselt meedikute suurt huvi ja kaastööd, kuid arhiivi jõudis „ühe või kahe meditsiiniõde napp töövaev”. K. Villako ise kogus rahvameditsiinilist materjali oma suveretkedel üle Eesti. 1960. aastal ühines ta rahvaluule tudengite kogumismatkaga Saaremaal, kogudes nt nõiasõnu ja erinevaid arstimisviise. Kaljo Villako arvates koosneb rahvapärane arstimine kahest osast. Üks osa põhineb uskumustel ja kuulub õigupoolest puhtalt rahvaluule hulka. Teiseks on kogunenud rahva mällu põlvkondade vältel saadud kogemused, millest arstid on leidnud tõhusaid ravimeid. Samas nendib ta memuaarides kahetsusega, et rahvameditsiin võistleb ikka veel koolimeditsiiniga, käibel on palju ebausku ning rahvas usaldab „küla-moori” rohkem kui koolitatud arste. Põhjuseks pidas ta arstide endi halba tööd, tõdedes samas tunnustavalt, et eesti rahvameditsiinis on antibiootikume, nt hallitust, põletike vastu tarvitatud ammu enne, kui Alexander Fleming avastas penitsilliini (Villako 2001: 214–222). K. Villako memuaaridest ning ühiselt

koostatud küsitluskava saatetekstist kumab läbi arstide pigem negatiivne suhtumine rahvameditsiini, eriti selle usundilisse taustsüsteemi (vrd 1. ptk), paremal juhul jäetakse usundiline pool lihtsalt kõrvale. Koolitatud meedikuna ei jälginud ka Kaljo Villako niivõrd usundilist tausta, kuivõrd teadusmeditsiiniiselt praktiliselt põhjendatud ja rakendatavaid aspekte.

Koostatud küsimustik on üks suurimaid ja põhjalikemaid eesti rahvameditsiini käsitlevaid küsitluskavasid 20. sajandi jooksul, ehkki on programmiliselt suunatud pigem medikutele kui tavakogujatele. Mõlema meditsiini-doktori arvates olid selleks hetkeks olemasolevad andmed rahvameditsiiniist puudulikud ja osalt väheväärtuslikud. Puudujääkide põhjusteks oli nende hinnangul ennekõike meditsiinitöötajate ükskõikne suhtumine nii rahvameditsiini kui ka meditsiiniajalosse. Mihkel Kask ja Kaljo Villako arvasid ehk liialt ühekülgsest, et rahvameditsiini peaksid korjama meedikud, kes väljaõppe tõttu saavad materjalist paremini aru. Samas tuli kogumismetoodika laenata folkloristidelt ja etnograafidelt, kellel oli erialane väljaõpe ja praktilised kogemused.

Foto 9. 1959. aasta rahvameditsiini kogumise üks algatajaid meedik Kaljo Villako (1955). TÜ arhiiv, n 11-k, s 4150, l 3.

Foto 10. Rahvameditsiinile palju tähelepanu pööranud meedik Mihkel Kask (1956). TÜ arhiiv, n 18/1-k, s 97, l 2.

Küsitluskava, mis Kaljo Villakol oli põhiosas juba valmis ja mida täiendas Mihkel Kask, oligi sõnastuse järgi otsustades suunatud pigem arstidele kui tavakorrespondentidele – mõisted „vitiliigo”, „nisanibude inversioon” ja „klimakteerium” võisid tavavastajale jääda kaugeks. Seda enam on tunnustatav, et valdav osa vastustest laekus arhiivi korrespondentide kaudu, kellest enamikul vaevalt et oli meditsiinilist haridust või teadmisi meditsiinilistest terminitest. Samas esineb erinevate teemapunktide all üsna palju rahvapäraseid nimetusi, mis ühest küljest olid ilmselt mõeldud arstidele küsitlemisel abiks informantidega ühise keele leidmiseks, kuid teisalt aitasid mittemeedikutest küsitlejatel ja vastajatel kindlasti lihtsamini loenditega suhestuda.

Küsitluskava puhul tuleb pidevalt silmas pidada sedagi, et küsimusi esitavad meedikud – küsimuste koostamisel ning materjali analüüsil lähtutakse oluliselt teistsugustelt alustelt kui näiteks folkloristikas. Kui küsitluskava saatetekstis tõdetakse, et pole teada, miks 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul tekkis palju isehakanud „arste” (Kase ja Villako jutumärgid), siis puhtinimlikust seisukohast lähtudes võib vastuseks olla kiiresti muutuvad ühiskondlikud tingimused (linnastumine), uued haigused ja haiguspuhangud (inimeste tihedus nt vabrikutes ja elamispiinal), osa (linna)elanike vaesus ja seeläbi raskused arstile maksmisel, mis tingivad vajaduse saada abi ruttu, lähedalt ja võimalikult odavalt. Unustada ei saa ka harjumust ja inimlikku mugavust. Kui on võimalik saada tuttavate või lähedaste tunnustatud usutavat ravi omas ümbruskonnas, ei

ole tarvis hakata otsima kõrgeltharitud arsti teenuseid võõraste protseduuride ja mõistete keskkonnas.

Siinkohal on ära toodud materjali uurimiseks püstitatud põhipunktid ja kaugemad eesmärgid:

„1. mitmekülgselt valgustada eestlaste ja naaberrahvaste omavahelisi suhteid;

2. dateerida rahvameditsiini arenguetappe;

3. selgitada, missugused empiirilised rahvameditsiini meetodid on eestlaste omad, missugused on laenatud ja missuguseid empiirilisi rahvameditsiini meetodeid on vaja uurida eksperimentaalselt;

4. selgitada, kuidas arenev arstiteadus mõjutab empiirilist rahvameditsiini;

5. kindlaks teha, kes tegelesid möödunud aegadel haigete raviga ning rahvameditsiini ravimeetoditega;

6. missuguseid rahvameditsiinis esinevaid oskussõnu võiks kasutusele võtta arstiteadusliku oskussõnastiku rikastamiseks” (seisuga 1950.–1960. aastad) (Kask, Villako 1959: 52–53).

Üleskute autorid ise olevat küsitluskava katseliselt rakendanud ja saanud mõne päevaga üle kolmesaja mitmesuguse ravitsemismeetodi (Kask, Villako 1959: 54), kuid edasiste tulemuste või järelduste kohta täpsemad andmed puuduvad. Suuremahuline materjal on kahtlusteta uurimisväärne ning pakub eelduspäraselt huvitava sisse- ja ülevaate 20. sajandi keskpaiku veel kasutuses olnud varasemast pärimuskihist, näidates eeldatavalt ka muutuste ja hoiakute arenguhooni.

1975. aastal mainis Ants Viires Leningradis toimunud üleliidulise rahvameditsiini kongressi ülevaates, et mainitud küsitluskava tulemustest ei ole midagi kuulda olnud. A. Viires tõdeb, et kuigi 1920. aastatel oli rahvameditsiini uurimine „tõsiselt päevakorral”, ei ole 1930. aastatest peale vastava uurimistööga eriti tegeletud, välja arvatud meedikud ja farmakoloogid. Ka nendib ta, et kuigi rahvameditsiinilist materjali on arhiivis külluses, ei ole folkloristid teemast huvitatud ning ka kongressil esindasid Eestit hoopiski etnograafid Tamara Habicht ja Ants Viires ise. Samas ei jätnud ta ülevaates mainimata, et kongressil esinejatest moodustasidki valdava enamuse loodus- ja rakendus-teadlased, mis peegeldab ühtlasi rahvameditsiini uurimist Nõukogude Liidus sellel ajahetkel. Lõpetuseks avaldas Ants Viires lootust, et kongress märgib uut etappi rahvameditsiini uurimises ja järgmistel konverentsidel võiks (toonast) Eesti NSVd esindada juba spetsialiseerunud rahvameditsiini uurijad (Viires 1975: 380–382). Viimast siiski ei toimunud ning tuleb tõdeda, et ka etnograafide puhul ei ole tagantjärele hinnates võimalik osutada aktiivsele huvile, mistõttu rahvameditsiini uurimine jäi endiselt pinnapealseks.

Et kolleegide minimaalne reageering üleskutele koguda rahvameditsiini valmistas Kaljo Villakole pettumuse, kipub jääma mulje, et folkloristide abil üsna põhjaliku küsitluskava koostanud meedikud kaotasid ka ise huvi edasise teemaga tegelemise vastu. Võib-olla oli see nii põhjusel, et vastajad olid üli-suures enamuses mitte-medikud ning vastuseid ei peetud ehk piisavalt adekvaatseks. Arstide osalust andmestiku kogumises on ka eeldatavasti takistanud

väga mitmesugused põhjused, näiteks üldisem või isiklik tauniv hoiak rahvameditsiini kui sellisesse ning vastava andmestiku talletamise mõttekusse; ehk ka eetilised küsimused. Ja kuigi arstidel on/oli olemas meditsiiniline väljaõpe, ei ole neil tingimata kogumispraktikat, sügavamaid teadmisi folkloorist ja usundist, mis aitaks selgelt ja üheselt mõista rahvapäraseid tõekspidamisi. Kindlasti on küsimus ka ettevõtlikkuses, sest alati on olnud arste, kes rahvameditsiini vastu on huvi tundnud ja oma põhitöö kõrvalt sellega tegelenud. Kuivõrd edukas oli tegelikult kahe arsti initsiatiivil loodud küsimustik, näitavad „Rahvapärimate kogujates” avaldatud aastaaruanded ning arhiivi üldregistrite sissekanded. Juba 1960. aastal tõsteti esile üle 10 arhiivi kaastöölise rahvameditsiini sisaldava saadetise ning vastuseid saadeti veel järgmiselgi kümnendil.

Kaljo Villako ja Mihkel Kase kolmeteistkümneks teemaks jaotatud küsitluskava (lisa 18) sisuline osa on enamasti pikemate kommentaarideta, lakooniline haigusseisundite või probleemide loend. Vaid üksikutes kohtades on lisatud täpsustavaid märkusi, eriti käib see viimase, kolmeteistkümnenda teema kohta. Küsitluskava esimese punkti all käsitleti üldisi küsimusi: loobumine rahvapärasest ravimisest; mida hetkel teadaolevalt kasutati; suhtumine haigesse, arsti, ämmaemandasse, „tarka” või ravijasse erinevatel aegadel, ravijale tasumine; haiguste äratundmine ja tekkepõhjus; põetamine, ravimine ja ravivõtted (loomade elundid, taimed jne); nakatumine haigestunud loomade kaudu; teadmised kehaosade kohta (sooned, süda, juuksed, veri jne); surma ja surnutega seonduv.

Teiseks teemaks olid sisehaigused, koosnedes väga erinevate haiguste ja nende rahvapäraste nimetuste loetelust. Siin nimetati palavikku, liigestevaevuseid, lendvat, luupainajat, nari, pisti; hingeldamist ja kopsuprobleeme; turseid; seedehäireid (kõrvetised, gaasid jm); venitusi; soolenugilisi, valusid roojamisel ja kusemisel; verevaesust; suhkruhaigust; aga ka rasvumist, kõhnumist jne. Kolmandaks olid kirurgilised haigused, siin esitati pikem nimekiri haavadest, sidumisest, erinevatest hammustustest, murdudest; samuti väärarenditest, „vihast”, kasvajast, „vähist” jne. Eraldi on palutud koguda ussisõnu.

Neljandaks esitati nakkushaiguste nimekiri, mis koosnes mõnest üldküsimusest (nakkushaiguste põhjused ja levik, haigete isoleerimine) ja lühikesest haiguste loendist, kus sarlakite, leetrite, suguhaiguste, marutõve jm kõrval mainiti ka halltõbe ja katku. Viienda jaotuse all olid silmahaigused, lühikeses lõigus küsiti tervendava vee kasutamise ja allikate kohta ning nimetati mitmeid probleeme (kõõrdsilmsus, kae, odraiva), aga ka vähikivi kasutamist. Kuuenda lühikese loendi moodustasid kõrva-nina-kurguhaigused, sealhulgas mainiti head laulhäält, kähisemist, kurt-tummust, nohu, rahvapärase nimetusena on märgitud „kahepoolseid”. Seitsmes ja kõige lühem teema olid hamba-haigused. Siin on mainitud hammaste eest hoolitsemist, piimahammaste väljatõmbamist, tarkusehammast, hambavalu ning hamba väljatõmbamise viise. Kaheksanda punkti all küsiti, kuidas suhtuti vaimu- ja närvihaigetesse ja mil viisil nende eest hoolitseti, paluti kirjeldada vahet nõrgamõistusliku ja rumala inimese vahel, samuti on nimetatud näiteks kogelemist, joomahullust, unenägusid, unepuudust ning kuutõbe.

Üheksas teema, lastehaigused, koosnes üldküsimustest, nagu vastsündinu ja imiku eest hoolitsemine, toitmine ja võõrutamine ning erinevate looma- või muude rahvapäraste „vigade” loetelust. Muuhulgas on siin punktis märgitud allakusemine ka täiskasvanute puhul. Kümnendaks vaadati rasedust ja sünnituskombestikku, esitati selleteemalisi üld- ja täpsustavaid küsimusi, nagu lastetu abielu, raseda naise töötamine, sünnitamine ja sünnitusabi ning sellega seostuvad tavad. Lisaks mainiti enneaegset sünnitust, aborti, rasedusest hoidumist, päramisi ja nendega toimimist. Üheteistkümnenda punkti all olid naiste- ja lasteteema jätkuna naistehaigused – siin nimetati muuhulgas armumaagiat, aga ka erinevaid kehalisi vaevusi (munasarjapõletik, voolus, kihelus, suguelundite anomaaliad). Tähelepanu pöörati ka rindadele ning üleminekuperioodi probleemidele.

Kaheteistkümnendaks teemaks olid nahahaigused, mis on antud küsimustiku üks pikimaid rubriike. Alustuseks küsiti, kas mõne nahahaiguse puhul on oletatud nende nakkavust. Paluti kirjeldada pidalitõbe, roosi, erinevaid vistrikke, paiseid. Eraldi real on kirjas „maalsed”. Samuti küsiti päevituse ja sellega seostuvate arvamuste kohta; mainitud on vitiliigo (pigmendita nahahaigused), albinism ja kalanahksus, erinevad ilümärgid ja tedretäpid. Nahahaiguste all nimetati ka kortse ja iluvigaseid, juuste ja küünte eest hoolitsemist, samuti külmumist ja higistamist. Kolmeteistkümnendaks teemaks olid inimese- ja elamusöödikud, siin esitati pikk nimekiri putukatest-loomakestest (täid, prusakad, lutikad, koid, kärbsed, sääsed, puugid, sipelgad, hiired-rotid jne), nende liikidest ning nendega seotud probleemidest (siginemine, tõrje, vältimine).

Rahvameditsiini puudutati veel mitmes sel ajal koostatud ja „Rahvapärimuste kogujates” avaldatud küsitluskavas. Erna Normann on 1961. aastal vanasõnu käsitlevas küsitluskavas pärinud muuhulgas vanasõnu tervise ja haiguste ning arstide kohta (Normann 1961: 37, lisa 19). Ellen Liiv on 1962. aastal veekogude kohta käivate kohamuistendite küsimuste hulka lisanud punkti, kas järveveet on kasutatud ravivahendina, täpsustavaid märkusi sealjuures ei ole (Liiv 1962: 24, lisa 20). Samas „Rahvapärimuste koguja” kolmandas numbris avaldas Erna Normann küsitluskava lausumissõnade kohta, milles sisaldub küsimus rahvaveterinaaria vallast, nimelt hobuste, veiste ja lammaste haiguste korral loetud sõnade kohta. Samuti on kirjasaatjatel palutud üles kirjutada mõisapeksuga seotud valusõnad. Küsimustele on lisatud lühike kogumisjuhend (Normann 1962: 35–38, lisa 21). Kolmandana on samas numbris avaldatud Jüri Linnuse seppi ja sepatööd käsitlev küsitluskava, mis sisaldab küsimust, kas sepikojas on haigusi ravitud, milliseid ja kuidas (Linnus 1962: 41, lisa 22).

Haigusi käsitlevatele rahvanaljanditele on tähelepanu pööranud Arvo Krikmann, seda rahvanaljandite küsitlusseeria esimeses osas. Kuuenda punkti all on teemadeks tervisehäired, vanadus ja surm, haigused ja kehalised vead. Arvo Krikmanni nendingu kohaselt ei ole tänapäeva inimestele eriti vastuvõetav naerda haiguste või kehaliste puuduste üle. Sellistes naljandites ei olegi pearõhk asetatud vigadele endile, vaid haigused ja puuded on vahend koomiliste situatsioonide ning sõnakoomika saavutamiseks. Muuhulgas esineb naljandeid, kus pilkamisel jääb võitjaks just veaga isik. Tervist ja haigusi puudutavates

naljandites on tegelastel mõni füüsiliselt silmatorkav kehaosa (nt nina), nad võivad olla küürakad, pimedad, kokutajad, kurdid, puujalaga jne (Krikmann 1965: 54–55, lisa 23). Haiguste üle nalja viskamine viitab laiemalt teatava pinge maandamise vajadusele.

Regina Praakli koostatud küsitluskavas söömisega seotud rahvakommetest ja uskumustest sisaldab mõningaid punkte, mis jäävad ka rahvameditsiini valdkonda. Näiteks on küsitud, mida sõid lapsed, haiged, paranejad, sünnitajad ja vanad inimesed; oodati ka kommentaare söömise ajal haigustest rääkimise keelamise kohta (Praakli 1967: 50, 54, lisa 24). Taas kord on ravimist puudutav materjal lisatud naljandite küsitlusse Arvo Krikmanni 1968. aastal avaldatud kolmandas rahvanaljandite küsitluskavas. Seekord olid teemaks naljandid sakste ja mõisaloomade arstimisest ning jutud tervisega seonduvatest kihlvedudest heinaniitmise ajal (nt kui niitjaile pannakse toidu sisse kõhulahtistit) (Krikmann 1968: 40, lisa 24). Mall Proodel (Hiimäe) on 1970. aastal avaldanud küsitluskava metsloomi puudutavatest uskumustest. Nimestikus on kirjas nahkhiir, kelle puhul on küsitud seoseid alkoholismi raviga, samuti on küsimus, kas nahkhiire verrega on habemekasvu kinni pandud (Proodel 1970: 51, lisa 26).

Eha Alliku koostatud surmaennete küsitluskava sisaldab mõningaid küsimusi, mis otsapidi jäävad rahvameditsiini valdkonda. Küsimustik sisaldab matmis-kombestiku küsimuste kõrval mitmete märkide järgi haigele surma ennustamist (nt ennustamine soolaga, surnuga kokkupuutunud esemed, linnud ennustavad surma jmt), haige käitumise ja välimuse jälgimist (Allik 1972: 27–35, lisa 27). Nagu eespoolgi mainitud, on haigused ja surm üksteisega paratamatult tihedalt seotud. Sügavamaid seoseid rahvameditsiiniga antud küsimustik siiski ei paku, sihiks on olnud koguda just surmaendeid. Nii näiteks puuduvad antud juhul küsimused ravitsemisest surnu või surnuga kokku puutunud esemetega.

1980. aastatel koostasid mitmed uurijad (Mare Kõiva, Mall Hiimäe, Ain Raal) küsitluskavasid rahvameditsiini kogumiseks, mis on tänaselgi päeval kättesaadavad folkloristide kodulehel (www.folklore.ee). Ühtse esituse huvides on neid analüüsitud koos teiste samas leitavate nüüdisaegsete küsitluskavadega. 1980. aastatel toimunud ühiskondlikud ja teaduslikud muutused ja neist tingitud teistsugused küsitluskavad on loomuldasa 1990. aastate ning tänapäevaste arengute osa, seetõttu on kahe aastakümne vahele piiri tõmbamine mõneti keerule ja tinglik, sõltudes pigem poliitilistest kui uurimissuundade muutustest.

3.2.1. Küsitluskavade võrdlus

Rahvameditsiiniliste (aga ka teiste teemade) küsitluskavade koostamisel on lähtunud varem kogutud andmestikust, st kaartkataloogis leitavatest teadetest, mida 20. sajandi keskpaigaks oli kogunenud piisavalt palju, et osutada puudujääkidele seni talletatud andmetes. Küsitluskavad, eriti spetsiaalse suunilusega, peavad ideaaljuhul olema võimalikult laiahaardelised ning esile tõstma vastava teema eri aspekte.

Sel ajal avaldatud eriteemaliste küsitluskavade taustal on märgatav, et rahvameditiin on enamasti olnud teiste kogutavate suundade varjus. Meditsiindoktorite Mihkel Kase ja Kaljo Villako koostatud küsitluskava on nõukogude aja kontekstis kuni 1980. aastateni kõige silmapaistvam ning ainus spetsiifiline rahvapärasele ravitsemisele pühendatud küsitluskava. Kõiki rahvameditiinilisi küsitluskavasid võrreldes torkab silma, et selle aja küsitlustes, ka suurimas neist, ei ole küsimusi etnobotaanika kohta. Kase ja Villako küsitluskava on siiski üsna mitmekülgne, koondades esmakordselt endasse erinevaid tervislikke probleeme ja alateemasid. Antud küsitluskava ülesehituses on lähtutud koolimeditiini nomenklatuurist, kuid sisus on toetutud rahvapärimusele. Teades varasemate küsitluskavade sisu, võib arvata, et meedikute küsitluskava silma- ja kõrvahaiguste napivõitu punkt on tingitud Herbert Tampere 1940. aastal avaldatud vastavast küsitluskavast. Arvestades aga, et sõja tõttu laekus arhiivi oluliselt vähem andmeid, ning toetudes üldregistile, kust nähtub sõjaaegsete ja -järgsete silma- ja kõrvahaiguste teemaliste vastuste suhteline vähesus, oleks olnud eelduspärane, et seda teemat käsitletakse 1959. aastal mõnevõrra põhjalikumalt.

Käsitletava küsitluskava puhul on siiski märkimisväärne, et tähelepanu on taas kord pööratud rahva suhtumisele arstidesse ja ämmaemandatesse. Viimane taoline viide pärineb aastast 1921 (vt Sumberg 1921). Oluliseks tuleb pidada ka küsimusi kehaosade funktsioonide kohta, sellele aspektile viidati teatavasti 1920. aastate Eesti Tervishoiu Muuseumi rahva-arstimise korjanduse üleskutses, kuid tookord päriti ennekõike ravitsejate teadmiste järele. Korduvateks teemadeks, mida on esile tõstetud ka varasemates küsitlustes, on usundilise taustaga haigused, sünnitamine, laste- ja naistehaigused, surmakultuuriga seonduv, samuti nahahaigused.

Mitmete Eesti Vabariigi ja nõukogude ajast pärit küsitluskavade vahele on võimalik tõmmata ühendusi. Ennekõike oli hilisemas järgus tarvidus värskema, tänapäevasema küsitluskava järele, kuid küsimuste sisu vaadeldes torkab siiski silma lähtumine vanemast pärimusest, usundist ja kommetest. Eha Alliku (kes oli arhiivipraktikal ning koostas hiljem vastavasisulise diplomitöö) matusekommete küsitluskavaga seostub aastakümneid varem Amanda Raadla koostatud küsimustik (Raadla 1939, lisa 15). Üldjuhul on siin aga küsimused sarnased ja traditsioonipõhised: haigele surma või tervenemise ennustamine, haige käitumise jälgimine jm.

Seoseid on ka Rudolf Põldmäe ja Arvo Krikmanni naljandeid käsitlevate küsitluste vahel. Põhiliselt on teemad, mille üle naerdakse, jäänud samaks – erinevad eksimused ravi või arstimise osas, imelikud haigused, kehalistest vigadest põhjustatud koomilised situatsioonid. Nendega haakub veel Richard Viidalepa pulmanaljade teema. Rahvameditiini ja klassikalise arstiabiga seoses huumori ilmumine tõstab esile muidu eluliselt tõsiseid probleeme käsitleva teema iroonilise ja koomilisema poole, täpsemalt öeldes rahvaliku naeruteraapia ja psühholoogilise eneseabi, kus probleemi või kurblooliste situatsioonide üle naerdes vallandub ja väheneb muredest tekkinud pinge. Samas on arstimine pulmanaljade osana veidi erandlikus kontekstis.

Naljandite teemat vaadeldes võib ka järeldada, et kuna arsti elukutset ei ümbritse müstilisus, vaid ametlik steriilne ja igapäevane keskkond, on ta pilgetele ja ironiale rohkem avatud. Mõistetamatut või seletamatut on seevastu tunduvalt keerulisem pilgata. Ehkki pilkeid võib leida ka ravitsejate kohta, jääb neist pigem mulje kui müstelistest inimestest (tahes-tahtmata ümbritseb neid selline foon), kelle juurde lisaks hädadele viib ka uudishimu ning pilge oleks seega suunatud abiotsija enda vastu. Pilkamist võib soodustada isiklik suhtumine kas ravitsejate või arsti pakutavasse abisse.

Loomade rollile rahvameditsiinis on kahel eri ajastul veidi tähelepanu pööranud nii Richard Viidalepp (1936) rahvaluulekogujatele mõeldud küsitluskavas kodu- ja metsloomade kohta käiva pärimuse alateemas (nimetatud on siinkohal hunt ning vainukõie harutamine, teised küsimused olid rahva-veterinaaria vallast), kui ka Mall Hiemäe küsitluskavas loomade kohta käivatest uskumustest (antud juhul oli otsene küsimus nahkhiire vere kasutamise kohta inimeste haiguste ravis). Teateid loomade elundite kasutamisest inimeste ravis on küsinud ka Mihkel Kask ja Kaljo Villako. Korduvaks teemaks, millega rahvameditsiin seostub, saab lugeda veel kohamuistendeid (vrd Viidalepp 1939a), kuid seekord on Ellen Liivi tähelepanu all olnud ainult järvevee kasutamine rahvameditsiinis (1962).

Uued teemad, kus leidub rahvameditsiini puutuvaid küsimusi, on vanasõnad ja sepatöö ning söömiskombed. Samuti ei ole töö autor varasemast ajast leidnud spetsiifilist loitse puuduvat küsitluskava, käsitletaval, nõukogude perioodil on Erna Normanni vastavasse küsitluskavasse (1962) lisatud punktid rahva-veterinaaria kohta. Küll on teada, et kirjasaatjad kogusid ja saatsid sel ajal üsna palju loitse. Toona aga ei kogutud sihipäraselt veel näiteks ravitsejate kohta käibivaid narratiive. Teised sel ajal avaldatud küsitluskavad puudutavad jutu-uurimisi, rahvalaule ja -muusikat, rahvamänge ja -tantse, lühivorme, rahvakalendrit, rahvaastronoomiat, lastepärimust, erinevaid töövaldkondi (marja-korjamine, sepatöö), kombestikku (tervitamine, tänamine, söömine), mitmesugust muud usundilist materjali (surmaended, erinevad olendid, sanditamine), kaasaegset traditsiooni, sõja-aegset pärimust jne.

3.2.2. Korrespondentide vastused

Sõjajärgsetel ning 1950. aastatel laekus rahvameditsiini puudutavaid andmeid ebaregulaarselt, suuremaid vastuseid ja kogumisi esineb harvem, valdavalt on tegu lühivastuste või väiksemamahuliste saadetistega. 1960. aasta pärimusmaterjali laekumise kohta on märgitud, et poolaasta jooksul on materjale saatnud 39 korrespondenti. Materjali hulgas domineerivad vastused Mihkel Kase ja Kaljo Villako küsitluskavale²⁵. 1960. aasta teise poole kohta on

²⁵ Üksikasjalisem info laekunud materjalide ja kaastööliste kohta on leitav järgmiste viidete alt: Jürken 1961: 69–71; Kõiva 1961: 102–105; Lätt 1962: 51–56; Lätt 1965:

märgitud, et saadetud materjal sisaldab üleskirjutusi kõigist rahvaluule põhiliikidest – juttudest, lauludest ja lühivormidest (vanasõnad, kõnekäänud, mõistatused), peale selle on rohkesti rahvameditsiini. Korjandusi saabus kokku 33 korrespondendilt, arvestamata kollektiivsetest korjandustest osavõtjaid (Kõiva 1961: 102–105).

Foto 11. Muu folkloori seas palju rahvameditsiinilist materjali kogunud korrespondendid Marta Mäesalu (vasakul) ja Emilie Poom Märjamaal. ERA, foto 4891. Foto R. Hansen, 1960.

1961. aastal on Selma Lätt aastaülevaadet tehes märkinud, et küsitluskavad, mis suures enamuses lähtuvad uurijate teoksil olevatest töödest (valdavalt ühiskondliku sisuga riimiline rahvalaul, aga ka kohamuistendid, rahvameditsiin, vanasõnad ja kõnekäänud), on korjandusi ka sisuliselt suunanud. Aktiivseimatest rahvameditsiini kogujatest on Endel Mets Kiviõlist Villako-Kase rahvameditsiini küsitluskavale andnud üsnagi põhjaliku vastuse, kirjeldades viies vihikus haigusnähtusid ja nende rahvapäraseid ravimisviise. Samuti on ta saatnud muistendeid, vanasõnu ja rahvakombeid. Ootuspärast meedikute vastajaskonda arvestades tuleb märkida, et arstiteaduse (täpsemalt hügieeni kateedri) üliõpilane Eda Aer kogus Muhus ja Saaremaal samuti rahvameditsiinilist materjali²⁶ (Lätt 1962: 51–56; Tampere 1962: 60). Järjepidevalt ja pikaajaliselt kogusid peamiselt

89–95; Lätt 1967: 73–75; Lätt 1968: 78–80; Lätt 1968a: 81–82; Liiv 1970: 65–68; Liiv 1970a: 69–71; Hiimäe 1972a: 53–56.

²⁶ Saadetud vastus (köide RKM II 111) on üks väheseid, kus keskenduti ainult rahvameditsiinilise andmestiku kogumisele.

Ida-Virumaal (teiste pärimusliikide kõrval) rahvameditsiini ka Meeri Kaasik ja Gustav Kallasto. 1962.–1963. aasta materjalides oli ülevaate koostanud Selma Lätti jaoks ühiskondliku sisuga rahvaluule, muistendite ning vanasõnade kõrval rahvameditsiini üllatavalt rohkesti andmeid (Lätt 1965: 89–95).

1964. aasta kohta on tõdetud, et muude teemade hulgas saadeti endiselt edukalt rahvakombeid ja usundilist materjali rahvakalendri, elu tähtpäevade, mütoloogia ja eriti rahvameditsiini kohta. 1964. aasta suvel toimus ka folkloristide rahvaluulekogumise ekspeditsioon Pärnu rajooni Audru ja Tõstamaa piirkonda. Kogumisretkelt saadi andmeid rahva töökalendrist, perekondlikest tähtpäevadest, rahvameditsiini ja kollektiivsetest töövormidest (Lätt 1967: 73–75). 1965. aastal saadeti arhiivile korjandusi sadade vanasõnade ja kõnekäändudega, lisaks kohamuistendeid, pajatusi, kalendrikombeid, rahvalaule, andmeid rahvameditsiini kohta jm. Meedikute koduloohuvilised Ilse ja Lemming Rootsmäe kogusid vihikutäie kirjeldusi rahvameditsiini kohta, olles seega ühed vähestest arstidest, kes järgisid kolleegide (M. Kask ja K. Villako) üleskutset²⁷ (Lätt 1968: 78–80). 1966. aastal on tõdetud, et saadetistes on ka haruldasi žanre, nagu muinasjutud, tervikliku teksti ja viisiga regivärsid, nõidusõnad jm (Lätt 1968a: 81–82). Mitmel puhul on ülevaadetes märgitud ka arhiivile laekunud erinevaid narratiive, nt pajatusi rahvaravitsejatest.

Foto 12. Rahvaluule osakonna töötajate ja korrespondentide kokkutulek Kadriinas 26. ja 27. juunil 1965. Korrespondendid Meeri Kaasik ja Gustav Kallasto Kiviõlist kogusid olulisel määral rahvameditsiini materjali. ERA, foto 7411. Foto: R. Hansen, 1965.

²⁷ Kogumine viidi läbi 1959. ja 1964. aastal, andmestik on leitav köites RKM II 207.

1969. aastal on teiste seas Rosalie Ottesson saatnud Krasnojarski krai eestlaste seas käibivaid rahvajutte, rahvalaule, mängu ja tantse, laste hüpitusi, liisklugemisi. Väärtuslikuks on loetud tema saadetud uskumused ja rahvameditsiini kirjapanekud (roosi arstimine, paha silm, ravi nõiasõnade abil jne). Johannes Olev Sotšist, kes on märgitud selle aasta üheks virgemaks kaastöötajaks, on andnud põhjaliku ülevaate kohalike taimede kasutamisest toiduks, ravimiseks ning lisanud herbaarnäiteid (Hiiemäe 1972a: 53–56). Antud vastused olid aktsiooni piires geograafiliselt kõige kaugemad. 1969. aastal saabunud vastused, mis sisaldavad rahvabotaanika teateid, võivad olla otseselt seotud G. Vilbaste postuumselt avaldatud üleskutsega (Vilbaste 1968).

Rahvameditsiini kõrval kogusid ja saatsid kaastöölised 1960. aastatel arhiivile olustik kirjeldusi, ajaloolisi andmeid, mitmesuguseid laule, sh regi-värsilisi, lühivorme, mängu, uskumusi ja kombeid (nt pulmad, varrud, kalendrikombed), muistendeid, jutte, naljandeid ning kaasaegsemat materjali. Rahvameditsiini andmestikuga vastuseid täiendati mõnel juhul herbaariumilehtedega. Ülevaadete kirjutajad on mitmel korral esile tõstnud, kui arhiivile saadeti haruldaseks muutuvaid arstimis- ja nõidussõnu või saabus teateid rahvaarstidest ja rahvabotaanikast. Enamikel juhtudel on saatjate nimede juures lühidalt märgitud, et saadetistes on rahvameditsiinilisi andmeid või kirjeldusi rahvapärasest arstimisest, teinekord kirjeldatakse aga ka vastuste sisu.

Kogumisaruannete põhjal võib öelda, et juba esimesel kümnendil pärast küsitluskava avaldamist saadeti arhiivile märkimisväärne hulk rahvameditsiini sisaldavaid vastuseid, neist mõned väga mahukad. Kõige aktiivsemalt saadeti ja saadi vastuseid vahetult küsitluskava avaldamisele järgnenud aastatel. Eriti suur hulk vastuseid saabus kõige esimesel, 1960. aastal, vähesel määral tegelikult juba 1959. aastal. Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna üldregistrite põhjal vastuste laekumist jälgides võib väita, et rahvameditsiiniline materjal jääb siiski teiste kogutud teemade varju. Ennekõike torkab hoopis silma kindlate kogujate pidevalt saadetud rahvameditsiiniline andmestik. Oli neidki vastajaid, kes keskendusid püsivalt just Kase-Villako küsitluskava täitmisele ja rahvameditsiini kogumisele. Registrites leiduvatest märkustest nähtub, et kaastööliste laiemalt ette võetud kogumiste puhul on aluseks olnud mainitud küsitluskava, seejuures ei ole alati vastatud kõigile kolmeteistkümnele punktile, vaid esindatud on eeldatavalt informandi teadmistest lähtuvad teemad. Üksikute või väiksemamahuliste vastuste puhul võib tegu olla pigem juhusliku korjega, kuid küsitluskava mõju ei saa kindlasti välistada. Registri sissekannete kohaselt koguti üsna palju nõidussõnu ning pärimust rahvaarstide kohta. Ka rahvabotaanikast on arvestatavalt vastuseid, oluliselt vähem on rahvaveterinaarset pärimust. Mõnevõrra on talletatud pajatusi kohalikest arstidest või ämmaemandatest. Kase-Villako küsitluskava põhjal korjatud materjal on siiani valdavalt digiteerimata ja analüüsivõimatu, osaliselt on digiteeritud nõiasõnad.

Aktiivseimad rahvameditsiini kogujad olid Marta Mäesalu, Endel Mets, Mary/Meeri Kaasik, Emilie Poom, Mihkel Priimets, Linda Palu, Johannes Palm, Ervine Kasemets, vanematest saatjatest veel Olga Hildebrand. Mitmed vastuste saatjatest on arhiivi pikaajased ja aktiivsed kaastöölised. Lisaks kaugematele

piirkondadele, nagu Sotši või Krasnojarski krai, on agaramad olnud Lõuna-Eesti, eriti aga Kagu-Eesti korrespondendid (vrd sama piirkonna aktiivsust ennesõjaaegsel perioodil). Samas on oma panuse andnud ka Lääne-Eesti ning Ida-Eesti, siinjuures eriti Kirde-Eesti kaastöölised. Saatjate poolest hõredamaks, nagu Eesti Vabariigi perioodigi puhul, jääb Põhja-Eesti piirkond. Konkreetsemaid kohti vaadates torkavad silma Rakveres tegutsenud korrespondendid, kuid mitmeid vastuseid tuli ka Tallinnast, Tartust ja Tartu ümbrusest, Suure-Jaanist, Häädemeestelt ja Märjamaalt. Samaaegselt kogusid korralistel välitöödel rahvameditsiini ka folkloristid, eriti Mall Proodel (Hiimäe), mõnevõrra Selma Lätt, Erna Tampere, Arvo Krikmann, Lilia Briedis rahvaluule osakonnast; samuti Udo Mägi, Ülo Tedre, Richard Viidalepp ja Pille Kippar KKI rahvaluulesektorist.

Foto 13. Rahvaluulekoguja Linda Palu Rakverest, kes muu folkloori hulgas talletas palju rahvameditsiinilisi teateid (1971). ERA, foto 9853.

Ellen Liiv on 1971. aastal Viljandi rajoonis toimunud folkloristide kogumisetke ülevaates märkinud, et kogumistöö käigus saadi arhiivile ka nt rahvarstina tuntud Serva Ellu nõiasõnade kogu (Liiv 1974: 42). Korrespondentide saadetistest on rahvameditsiin eraldi välja toodud vähestel juhtudel²⁸. Piirkondadest olid ka 1970. aastatel üsna võrdselt aktiivsed nii Lääne- kui Lõuna-Eesti korrespondendid, kuid saatekohtade arv on üsna piiratud (Tartu, Elva,

²⁸ Lähemat teavet 1970. aastate esimesel poolel laekunud rahvameditsiiniliste vastuste kohta vt Rüütel 1972: 60–74; Kõiva 1974: 49–51; Salve 1974: 54; Rüütel, Salve 1974: 60–83; Hiimäe 1976: 62–68; Salve 1976: 71–72; Hiimäe, Salve 1976a: 121.

Helme, Mustla, Riidaja, Suure-Jaani, Koonga ja Muhu). Põhja- ja Ida-Eestist saadetud materjal oli sedakorda väiksem varasemast.

Korrespondentidelt laekunud materjalide kommentaarid ja registrite andmed näitavad, et üsna palju on sel ajaperioodil arhiivile saadetud loitse, mis võib viidata loitsude tabulisuse taandumisele. Samuti on arhiivikorraldusliku töö poolelt palju tegeletud loitsudega, mis oma usundilisest taustast hoolimata on küllaltki poeetiline materjal ning sobis selle tõttu toonastesse uurimistingimustesse. Korrespondentide materjalide ülevaadetes on rahvameditsiin leidnud äramärkimist juhtudel, kui kogutud materjal on väga suur või kui ühe või teise korrespondendi vastus on olnud piisavalt mahukas. Sel puhul on tavaliselt lähemalt osutatud ka saadetise sisule. Saadetiste aruandlust jälgides võib järeldada, et 1970. aastatel oli rahvameditsiini sisaldavate vastuste hulk oluliselt väiksem kui eelneval kümnendil. Arhiivi üldregistrite järgi võib siiski öelda, et rahvameditsiinilisi materjale sisaldanud saadetiste hulk oli oluliselt suurem kui administratiivsetest ülevaadetest järeldada võiks. Sisuliselt on saadetud materjal sel perioodil jäänud endiseks (kindlad haigused, teated rahvaarstidest jm). Kindlasti tuleb kirjasaatjate kõrval rõhutada ka folkloristide endi pidevalt välitöödel kogutut.

Üldistuseks käsitletava perioodi kohta võib öelda, et sõltuvalt oma töö spetsiifikast ja ettekirjutustest on folkloristid küsinud informantidelt peamiselt nt jutupärimust või laule, aga ka teisi teemasid. Kirjasaatjad seevastu on keskendunud kindlatele teemadele ning konkreetselt rahvameditsiiniliste andmete saatminegi on sõltunud kogujate isiklikust huvist. Rahvameditsiini, nõiasõnade ja rahvabotaanika kõrval koguti ja saadeti 1970. aastatel arhiivi regivärsse, rahvalaule, andmeid rahvapillitraditsiooni kohta, rahvamänge, pajatusi, muistendeid, uskumusi, kombeid, lühivorme, naljandeid, olustikulist ja ajaloolist materjali ning kultuuriloolisi ja isikuloolisi andmeid.

Vaadeldes uurijate hinnanguid ja kommentaare kirjasaatjate saadetistele järeldub, et varem ette tulnud määrangute „rahvapäraste arstimisviiside” ja „rahva-arstimise” asemel oli sajandi keskpaigaks kinnistunud „rahvameditsiini” termin. 1962.–1963. aasta rahvameditsiini sisaldavate saadetiste koguhulka vaadates on Selma Lätt avaldanud imestust niivõrd rohkete andmete üle. Lähemate kommentaaride puudumisel jääb selgusetuks, kas üllatuse põhjustas fakt, et inimesed 1959. aastal avaldatud rahvameditsiini kogumise üleskutsele ikka veel vastasid, või tulenes see tõdemusest, et rahvameditsiinilist materjali oli palju käibel. Mõeldes sügavamalt ühiskondlikule olukorrale, kus endiselt toimis, nüüd küll kolhooside ja sovhooside süsteemis, talumajapidamine ja põllumajandus, olid endiselt käepärast võtta looduslikud ja loomsed abivahendid, mida traditsiooniliselt on rahvameditsiinis kasutatud. Lisaks ei usaldatud autori enda lähedaste mälestuste kohaselt arstiabi alati täielikult, pigem aidati külas üksteist hädas või otsiti salaja abi ravitsejatelt. Nii ei ole midagi üllatlikku ei rahvameditsiinilise pärimuse käibel olemises ega paljude teemassepuutuvate vastuste saatmises arhiivile.

Ehkki Kaljo Villako ja Mihkel Kase küsitluskavale vastuste saabumise kõrgaeg jäi 1960. aastate algusse, vähenes rahvameditsiini sisaldavate andmete

aktiivne laekumine alles 1970. aastate keskpaigaks. Esialgsel hinnangul on sellise tendentsi põhjuseks loomulik kogumisinerts või vaibumine, traditsioonilise pärimusteadmise, millele ennekõike tähelepanu pöörati, vaikne taandumine ning kogumiskeskonna ühiskondlikku tausta arvestades hakkasid tasapisi levima mujalt tulnud alternatiivmeditsiini voolud. Kokkuvõttes koguti aktsiooni käigus märkimisväärne hulk rahvameditsiinilist materjali. Mihkel Kase ja Kaljo Villako küsitluskava sisulist poolt arvestades on raske loota, et vastustes leiduks märkeid uuema materjalikihi kohta, sest küsimused on koostatud varasemat aega ja traditsioonilisi teadmisi arvestades. Ei saa siiski välistada, et väga mahukas vastustekogum üht-teist uut sisaldab. Kaastööliste aktiivse tegevuse vaibumisest hoolimata rahvameditsiini kogumine 1970. aastatel siiski ei katkenud. Kogumist jätkasid mitmed korrespondendid, loomulikult ka folkloristid ja rahvaluuletudengid.

Rahvaluule arhiivi folkloristid on kogumisel järginud üldjuhul Mihkel Kase ja Kaljo Villako küsitluskava, Keele ja Kirjanduse Instituudi toleleagseid folkloristid kogusid rahvameditsiini vähem ja vabas vormis, ehkki on teatud teemad (näiteks putukate tõrje), mille kohta on küsitud reeglipärasemalt. Instituudis, nagu arhiiviski, oli rahvameditsiin suhteliselt kõrvaline teema kuni 1980. aastateni. Materjali jälgimise muudab keeruliseks lõpetamata KKI kogude register, nii on osa laekumise andmestikku puudulik. Usundilist materjali on kogutud ka Tartu Riikliku Ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri (EKRRK) välitööpraktikatel, kuid vastavad registrid on usundiliste teemade osas üsna segased ja pealiskaudsed ja siingi puudub osa registrist. EKRRK registrete kvaliteeti on teinigi kord mõjutanud seda praktika käigus koostanud tudeng ja tema juhendaja, kes ei ole pannud suurt rõhku andmete täpsele väljatoomisele, nagu KKI või RKM-i registrites tavaks. Siiski on võimalik öelda, et usundilist materjali on tudengite välitööpraktikate raames kogutud omajagu (ehkki oluliselt vähem kui nt laule või jutuzanre) ning siingi võib ennekõike täheldada juhendajate erihuvi – näiteks 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses M. Kõivupuu juhendatud kogumisretkedel on põhiosas talletatud just usundilist, eriti rahvameditsiinilist andmestikku. Pisteline üldsisustike kontroll näitab, et 1970. ja 1980. aastatel laekus rahvameditsiini erinevates kogustes, kuid pidevalt nii folkloristide välitööde kui ka kirjasaatjate kogutu kaudu, ehkki kogumisaruannetes rahvameditsiini enam ei mainita. Nii tuleb taas tõdeda lahknevust või puudulikkust infot administratiivsete andmete ning realselt tehtu osas.

3.3. 1980.–1990. aastad

On üldteada, et nõukogude ajal oli rahvapärane ravitsemine ametlikult taunitud, ehkki seda võimalust tegelikkuses kasutati. Rahvaarstidele anti vabad käed alles 1980. aastate alguses tollase NLKP peasekretäri Leonid Brežnevi käsuga, pärast peasekretäri surma hakati taolist ravitsemist taas taunima (Kõivupuu 2000: 55, 172). Ametlikest keeldudest hoolimata sõideti ravitsejate juurde nii ükski pere kui suurte seltskondadega (Kõiva 2007: 86). Loodusravi võtteid kasutasid siiski

ka Spordimeditsiini ja Ravikehakultuuri Selts ning neid propageerisid mõned ärksamad arstid (Paju 2007: 29). Aili Paju oli üks neist meedikuid, kes pidevalt ja aktiivselt uuris rahvameditsiini, ennekõike taimravi ning otsis rahvalike teadmiste kasutegureid ja sobituvust teadusliku meditsiiniga²⁹. Ravimtaimede tähtsusele meditsiinis ning meedikute taastekkinud huvile rahvapärase taimravi vastu 1980. aastate algul on osutanud veel meditsiinikandidaat Harri Jänes (1981: 25). Taimravi on meedia vahendusel pikka aega ja aktiivselt tutvustanud ka näiteks proviisor Kaljo Mandre. Uurimuse kohaselt kasutati Eestis nõukogude perioodil vaid umbes neljandikku rahvameditsiinis tuntud ravimtaimetest, iseseisvuse taastamise järgselt on ametlikult lubatud ravimtaimede hulk võrreldes rahvameditsiinis kasutatud taimede hulgaga kasvanud poole võrra (Raal, Sõukand 2005: 259, 263).

1970.–1980. aastatel avalikkuse suurenenud huvi rahvameditsiini vastu oli Mare Kõiva arvates seotud ühiskonna psühholoogilise surutisega, mille tingis totalitaarne režiim ning jutud väikerahvaste hääbumisest. 1970. aastate Nõukogude Liidus karmistus ühelt poolt riigivõimu kontroll ühiskonna üle, samas püsis soosiv suhtumine müstikasse, mida süvendas Leonid Brežnevi sensitiivide-lembus. Alternatiivmeditsiinist otsiti tuge ja lohutust ning võimalust elada teistmoodi. Suurenes alternatiivmeditsiini meetodite – vegetaarlus, dieedid, akupunktuur, jooga, budistlikud praktikad, õige toitumine ja hingamine jne – populaarsus. Levis põrandaalune kirjandus, mis sai avaldamisvõimaluse alles pärast iseseisvuse taastamisest. 1980. aastatel mindi Eestist õppima Venemaa alternatiivmeditsiini koolituskeskustesse. Siis ja ka 1990. aastatel toimusid mitmed imearstide avalikud esinemised ja alternatiivmeditsiinikursused. Täiendõppekeskustes toimusid parapsühholoogia ja esoteerilise arstimise loengud, muuhulgas said imearstidest kadunud inimeste otsijad, revolutsiooni tegid mitmed imeravimid, nagu aktiveeritud vesi ning AU-8. Väidetavalt jagati rahvaravitsejatele ametilube. Selle loa olemasolu on kinnitanud nii Laine Roht (Kaika Laine) kui Aleksander Heintalu (Vigala Sass). Traditsiooniline eesti pärimus oli 1980. aastateks mõnevõrra säilinud lapselaste, naabrite, patsientide, kolmandate isikute (mälestuste) kaudu. Süvendatud huvi rahvameditsiini vastu tekkis Mare Kõiva hinnangul siis, kui osa järjepidevast traditsioonist oli jõudnud kaduda või katkeda, tekkinud uus oli segu vanadest teadmistest, alternatiivmeditsiini suundadest ja teiste rahvaste pärimusest. Täielikku tagasipöördumist varasema rahvameditsiini juurde loomulikult ei toimunud, siiski muutusid üldised hoiakud, alternatiivmeditsiini suhtuti pooldavalt (vt Kõiva 1995: 181–183; Kõiva 2007: 80).

Üheks uurimist ja analüüse raskendavaks asjaoluks ongi tänapäevase rahvameditsiini silmatorkav erinevus varasemast pärimusest, ehkki osa traditsioonilisi ravitsemisteadmisi on endiselt käibel. Nii on ühest küljest võimalik

²⁹ Siinkohal väärrib näiteks märkimist A. Paju artiklisari populaarteaduslikus ajakirjas „Horisont” (vt Paju 1983–1983c, Paju 1984), kus ta tutvustas ja selgitas varasemaid arusaamu tervishoiust, rahvapäraseid ravivõtteid nii Eestis kui mujal, samuti teadusmeditsiini ja rahvameditsiini kokkupuutepunkte.

rahvameditsiini kirjeldada pidevalt kulgeva eri aegu ühendava joonena, kuid teisalt tuleb nentida ka katkestusi ja märkida uute suundade alguspunkte.

1980. aastate puhul tuleb silmas pidada veel toonast vastuolulist alkoholi-poliitikat ja karskete eluviiside propageerimist, püüti avardada vaba aja veetmise võimalusi, laiendati narkoloogiliste raviasutuste võrku. Pärastsõjaaegne alkoholipoliitika Nõukogude Liidus oli üsna liberaalne ning vägijookide tarbimine aastakümnete jooksul ainult kasvas, kuni 1985.–1987. aasta kam-paania tarbimist osaliselt vähendas. Ühtlasi vähenes suitsiidide arv (Arusaar-Tamming 2007: 35–58). Kindlasti mõjutas seesugune poliitika rahva käitumist ka rahvameditsiini ja alternatiivravi silmas pidades, kuid selle täpset mõju on raske hinnata.

Foto 14. Saaremaal Karja khk-s Männisalu talus on Vigala Sassil (vasakul) külas Mare Kõiva, ajakirjanik Tiina Siimets ja EPA üliõpilane Aare Kasemets. Mare Kõiva erakogu. Foto: Indrek Ude, 1987.

Viimane nõukogude aja kümnend on aeg, mil võib rääkida sihipärasest (eesti) rahvameditsiini kogumisest, uurimisest ja analüüsimisest. Siinamaani iseloomustas rahvameditsiiniga tegelemist valdavalt kogumine erinevatel teemadel (nt silma-kõrvahaigused, mitmed rahvapärase etioloogiaga haigused) ning osaline uurimine (loitsud, rahvabotaanika). Folkloristide ja etnograafide seas kerkisid esile teadlased, kes edendasid oluliselt rahvameditsiini uurimist, nagu Andra Veidemann, Mare Kõiva, veidi hiljem Marju Kõivupuu, pannes nii aluse praegusele aktiivsele teadustegevusele Eestis. Ühtlasi tõusid rahvaluule arhiivi kõrval esile teised folkloristlikud institutsioonid, nii esindas Mare Kõiva Keele ja Kirjanduse Instituuti, Marju Kõivupuu oli pikalt tegev TÜ eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedris. Siiski puudus ühtne rahvameditsiini uurimise strateegia ning peamiselt sõltus rahvameditsiini uurimine just üksikuurijate ettevõtlikkusest.

Tegeledes aspirantuuri ajal loitsudega, keskendus Mare Kõiva 1980. aastatel rahvaarstide mitmekülgsel jäädvustamisele ja koostas vastavasisulise sedelkartoteegi. Ta käsitles põhjalikult ka loitsude temaatikat, tegeles loitsude kopeerimise, süstemaatika ja tüpoloogiaga (liigituse aluste loomisega oli ERAs varem tegeleenud Herbert Tampere), lisades kokkuvõttes uusi alajaotusi ja tekste 1/3 jagu senisest mahust. 1990. aastal kaitses Mare Kõiva väitekirja „Eesti loitsud. Klassifikatsioon ja žanrilised iseärasused” (*Эстонские заговоры. Классификация и жанровые особенности*) (Hiimäe 2002: 286; Kõiva 1997: 101–102, 113–114). Marju Kõivupuu kogus ja analüüsis muu hulgas põhjalikult Lõuna-Eesti perekondlike rahvaravitsejate, nn Suride kohta käivat pärimust. Nii Marju Kõivupuul kui Mare Kõival on erialasele haridusele lisaks teadusliku meditsiini alane algõpe. Andra Veidemann tegeles toona nii rahvameditsiiniliste aspektidega üldisemalt kui ka nahahaigustega. Keele ja Kirjanduse Instituudis alustas etnootaani uurimist Külli Tamkivi. Koostöös folkloristidega näitasid rahvameditsiini uurimise vastu huvi üles ka proviisorid, näiteks Ain Raal (vt ka Raal 1988; Tuisk *et al* 1992), kes tegeleb teemaga tänapäevani. Nõukogude aja lõpus, seisuga 1. jaanuar 1987 on uskumuste ja kommete hulgaks hinnatud 356 145 ühikut (Saukas 1987: 200). Rahvameditsiini ei ole selles statistikas siiski eraldi mainitud.

3.4. Kokkuvõtvalt rahvameditsiini kogumisest ja uurimisest nõukogude perioodil

Sõjale järgnenud aastaid ja aastakümneid iseloomustas ja mõjutas hirm oma saatuse pärast ning valitseva korra ees. Enne Teist maailmasõda vähenes ravitsejate abi kasutamine Eestis, kuid sõjajärgsed rasked ajad mõjutasid inimesi taas nende poole pöörduma. Teisalt pärssisid rahvapärase arstiabi kasutamist ametlikud keelud ravitsejate tegevusele. Koolimeditsiin pidi muutuma valdavaks, tasuta arstiabi oli osa nõukogude ideoloogiast. Samas lisandus kohalikku arstkonda ka mitte-eestikeelset meditsiinipersonali, mis takistas arstide/õdede ja patsientide omavahelist suhtlust. Huvi püsimist oma kultuuri ja vanema pärimuskihi vastu võib tõlgendada kui ajastuomast pärimuslikku eskapismi, mis aitas toime tulla ühiskondliku pingega, jääda vaimselt ellu ning säilitada eneseteadvust. Rahvameditsiini jätkuv kasutamine on osa taolisest käitumisjoonisest.

Nõukogude ajal valitsenud riiklikku rahvameditsiini ja ravitsejaid taunivat hoiakut arvestades ei olnud ilmselt folkloristidelgi alati kerge vastavat kaasaja materjali arhiivi koguda. Samas on eelduspärane, et paljusid väiksemaid haigusi raviti endiselt kodus, tuginedes vanematelt põlvkondadelt saadud teadmistele. Veel püsisid nii traditsiooniline taluelu kui ka taluperenaiste teadmised – pidevalt kodus tarvitatav esmane ravi aitas põlvkondadeüleselt säilitada eesti rahvameditsiinilist pärimust; samamoodi säilis ka rahvaveterinaaria alane teadmistekogum. Sellistel puhkudel ei tekkinudki tingimata vajadust koolitatud arstidelt abi otsida.

Perioodi paljude vastuokuste varjus ärgitati mitmel juhul usundilise materjali taunimisest hoolimata vastavat materjali ikkagi koguma ja arhiivile saatma. Nii näiteks on Herbert Tampere loetlenud 1960. aastatel puudujääke arhiivis säilitatavas usundilises materjalis. Täitmist vajavate lünkade hulka luges Tampere ka rahvapärased ravitsemissvõtted. Samuti on ta rõhutanud, nagu seda tehti eelmiselgi käsitletud perioodil, usundilise terminoloogia ja võttestiku taustandmete olulisust. Teiselt poolt õhutas August Annist samal kümnendil kolleege usundilisi teemasid rohkem uurima.

Võrreldes varasemate perioodidega, mil eesti rahvameditsiini uurimisega on tegeletud, tundub, et arvatavalt teadusliku meditsiini arengu ja tähtsuse tõusu mõjul jahtus sel ajal suurema hulga meedikute huvi teema vastu. Teisalt tuleb arvestada, et tegelikku huvi ei julgetud ehk alati välja näidata. Seega jäi rahvameditsiinis käibel olevate ravivõtete, -vahendite, ravitsejate ja haigete tegevus põhiliselt etnograafide ja folkloristide töömaaks. Erandi erinevate distsipliinide uurijate seas moodustasid kaks arsti, Mihkel Kask ja Kaljo Villako, kes tõstatasid küsimuse eesti oma ning laenuisest rahvameditsiini võttestikust, arvestades rahvameditsiini olulisust meditsiiniajaloo, Eesti geograafilist positsiooni ning mõjutusi naaberrahvaste kultuuridest ja religioonist. Nende eestvõttel valmis koostöös folkloristidega põhjalik küsitluskava. Kaljo Villako on kogumiskampaaniat hinnates siiski nentunud, et vastupidiselt oodatud suurele kolleegide huvile laekus arhiivi üksikute meditsiinitöötajate ja -tudengite vastuseid.

Selge on, et küsitluskava koostajad ise jälgisid materjali laekumist ja saatjaid vähemalt mõnda aega, siis aga loobusid edasisest teemaga tegelemisest, kui nende kogumise sügavam põhimõte – rahvameditsiini peavad koguma arstid kui meditsiini asjatundjad – ei teostunud. Võib siiski vaid oletada, et pettumus kolleegide leiges suhtumises ning soovimatus muuta oma lähenemisenurka takistas kahe arsti edasist rahvameditsiini alast uurimistööd, mis oleks olnud meditsiinilise pärimuse esmakordne süvauurimuslik meditsiiniajalooline käsitus. Mihkel Kase ja Kaljo Villako algatatu tähendust ajalooliselt ja realselt hinnates tuleb tõdeda, et nende küsitluskava vastuste sügavama tähelepanuta ja analüüsimata jätmise tõttu laiutab eesti rahvameditsiini uurimises tegelikult suur tühik. Oluline oli selle küsitluskava puhul aga koostöö arstide ja folkloristide vahel. Kui eeldada, et 20. sajandi keskel hakkas eesti pärimuslik ravitsemissvõttestik teed andma alternatiivsetele suundadele ning kohati käibelt taanduma, on tegu massiivse andmestiku talletamisega ühes ajalõigis, mis kannab endas varasemaid tõekspidamisi, arvatavalt ajalisi muutusi ja võib-olla ka ajastut iseloomustavat suhtumist.

Taimravi andmete ja rahvapäraste taimenimedede kogumisel tegi pidevat aktiivset populaarteaduslikku ja teaduslikku tööd Gustav Vilbaste. Rahvabotaanika kogumise kõrval uuriti ja korrastati nõukogude perioodil rahvameditsiinilistest teemadest kõige rohkem loitse. On siiski selge, et nõidussõnu ei ole tarvitatud ainult ravimiseks, vaid need hõlmavad mitmesuguseid usundilisi ja kombestikulisi valdkondi, milles on peetud vajalikuks loitsimise abil kindlustada kaitset ja tõrjet. Teades nõukogude ajal kehtinud taunivat hoiakut

religiooni ja usundi suhtes on vastuoksuslik, et teema, millega nii usinalt tegeleti, sisaldab endas religioosseid elemente (kolmainsuse nimetamine, ristimärgid loitsutekstides ja nende kuulumine arstimisrituaali juurde). Samas võimaldavad loitsud end vaadelda ja analüüsida ka tekstilisest ja lingvistilisest vaatepunktist, mis oli tole aja ideoloogiat arvestades igati aktsepteeritav. RKM-i üldregistreid jälgides võib öelda, et sellealast materjali saabus arhiivile pidevalt ning arvestatavas koguses.

Korrespondentide saadetisi hinnates on võimalik käsitletava perioodi osas lähtuda enamjaolt Mihkel Kase ja Kaljo Villako küsitluskavale saabunud vastustest, mida tõsteti esile „Rahvapärimate koguja” numbrites. Võrreldes varasema käsitletud perioodiga võib järeldada, et rahvameditsiini uurimine oli enamiku nõukogude ajast teiste käsitletavate ja uuritavate teemade kõrval endiselt tagaplaanil. Suurimaks „välgatuseks” rahvameditsiini kogumisel oligi 1959. aastal algatatud aktsioon, samas kui enne Teist maailmasõda ilmus mitmeid spetsiifiliselt rahvameditsiinile pühendatud küsitlusi, olgu folkloristide või meedikute omi. Teisalt siiski jätkati andmete kogumist, kogutud materjali kopeerimist ja korrastamist. Laias laastus võib järeldada, et rahvameditsiiniline pärimus oli nõukogude folkloristikas pigem n-ö pildil teiste küsitluskavade osisena.

Omas ajas juba reeglipärasusena tunduva paradoksina tuleb osutada ka sellele, et hoolimata massiivselt ja pikaajaliselt kogutud rahvameditsiinilisest materjalist (võttes siinkohal arvesse nii 19. sajandil Jakob Hurda algatusel kui ka 20. sajandi kolmanda veerandini kogutut), ei õnnestunud rahvameditsiini väljaspool Eestit kajastada mitte folkloristidel, vaid hoopis etnograafidel. Nii esindasid 1975. aastal Leningradis toimunud üleliidulisel rahvameditsiini kongressil eesti rahvameditsiini uurijaid Ants Viires ja Tamara Habicht. Samas tuleb vaieldamatult arvesse võtta, et tol ajal oli probleeme konverentsidel osalemise õiguse saamisega. Kuna 1960. aastatel kutsuti ka folkloriste üles koguma- uurima usundialast materjali, võib kitsalt rahvameditsiini silmas pidades järeldada, et folkloristikasiseselt ei toimunud eesti rahvameditsiini uurimist silmas pidades kümnekonna aasta jooksul eriti palju. Siiski koguti materjali pidevalt välitöödel ning toimus üks avalik rahvameditsiini kogumiskampania.

On selge, et möödaminnes ja jutujätkuks küsitlemine ei ole andnud piisaval hulgal kvaliteetset rahvameditsiinilist materjali, palju on kontekstita teavet. Kuni 1980. aastateni jäi puudu pidevast eesmärgipärasest rahvameditsiini teadete kogumisest. Samuti oli Mihkel Kase ja Kaljo Villako küsitluskava vaid üks folkloorne küsitluskava paljude seas. Ehkki välitöödel küsiti andmeid rahvapärase ravitsemise kohta, tõuseb esile temaatiline piiratus – enamasti on küsitud tüüpsemaid või neist spontaanselt räägitud, nt kindlastest haigustest (roos, lendva, läbivalt on kogutud loitse). Teisalt on võimalik jälgida, millised saatjad või folkloristid on olnud huvitatud rahvameditsiini üleskirjutamisest. Harjumuslik rõhuasetus nn päästeaktsioonile on arvatavasti üks põhjuseid, miks jäi tähelepanuta laiem ja kaasaegsem andmestik.

Üldiselt on tõdetud, et ulatuslikke ja üldisemaid probleeme lahkavaid kirjutisi avaldasid teadlased nõukogude ajal vähe, küll ilmus aeg-ajalt uurimusi

üksikute haiguste või haigusegruppide kohta (Kõiva 1992: 33). 1970. aastate lõpp ja 1980. aastate algus tõi rahvameditsiini uurimisse väga konkreetseid muutused. Arvestades ajutiselt rahvaravitsejatele antud tegevuslubade olemasolu, elavnes nii alternatiivse ravi avalik kasutamine kui ka folkloristide huvi teema vastu. Alates 1980. aastatest tõuseb rahvameditsiin esile tänu mitmete uurijate tööle ja interdistsiplinaarsele koostööle (Mare Kõiva, Andra Veidemann, Marju Kõivupuu, Mall Hiimäe, Aili Paju, Ain Raal).

Kohalik traditsiooniline pärimus oli jõudnud mitmetel põhjustel nõrgeneda, oma mõju avaldasid linnastumine, elustiili jätkuv muutus, tehnika areng, teadusavastused ning ka tasapisi avanevad uued ja huvitavad alternatiivravi võimalused. See kõik mõjutas varasemast erineva alternatiivmeditsiinilise pärimuse teket. Teiseses teadlaste suhtumine alternatiiv- ja rahvameditsiini ning kogumisel ja uurimisel arvestati muutunud oludega.

Nõukogude periood oli vastuoksuste aeg, kus ametlikult oli paljugi keelatud ning keeldudest üleastumise eest karistamist kardeti. Samas püüsid teadmised ja oskused erinevaid igapäevaselt ette tulevaid haigusi ravida endiselt mälus ja käibel. Nii nagu varasematelgi kümnenditel, koguti nüüdki folkloristide välitööde raames ja vabatahtlike kaastööliste abiga hulgaliselt rahvameditsiini puudutavaid andmeid. Nii tudengite kui ka teadlaste suuremate uurimusteni jõuti aga tasapisi. Olulise muutuse tõi endaga kaasa iseseisva Eesti riigi taastamine ning programmilisem lähenemine rahvameditsiini andmestiku kogumisele ja uurimisele.

4. 20. SAJANDI LÕPUST TÄNAPÄEVANI

4.1. Folkloristika uuenenud kontekstis

1990. aastatel aset leidnud iseseisvumine ning eneseteadvuse tõus tõstis taas ausse omamaise tooraine ja toodangu, seda ka taim- ja loodusravi osas. Omal maal kasvatatud taimed, valmistatud toit või toiduaine on üldiste hinnangute kohaselt hea tervise aluseks. Nii võitsid suure populaarsuse loodusravi tutvustavad ning kohalikku käsitööd ja toodangut reklaamivad messid ja laadad. Siia alla kuulub vahepeal mõõnaperioodi üle elanud ja uuesti turule naasnud Eesti talutoodang. Huvi kasvu erinevate alternatiivravi suundade vastu mõjutas varasem nõukogudeaegne keeld alternatiivmeditsiiniga tegeleda ning iseseisvumise järgselt tekkinud kasutus- ja tarbimisvõimaluste paljusus.

Eesti folkloristika institutsioonilist külge mõjutas 1990. aastatel Eesti Teaduste Akadeemia reformimine, mille käigus senikehtinud struktuur lammutati. 1990. aastate lõpul algatas Arvo Krikmann arutelu pikaajalise, kuid seni teostamata idee üle – Eesti Keele Instituudi folkloristide tulekust Eesti Kirjandusmuuseumi alluvusse. Nii soovis EKI folkloristika sektor (nüüd Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond) alates 2000. aastast suunduda Eesti Kirjandusmuuseumi alluvusse, sama tegi etnomusikoloogia sektor (nüüd Eesti Kirjandusmuuseumi etnomusikoloogia osakond), kes soovis struktuuri muutudes jääda iseseisvaks üksuseks (Aru 1996: 233; 1999: 80). Omaette üksustena töötavad ka Eesti Kultuurilooline Arhiiv ja Arhiivraamatukogu. Taasiseseisvunud riigi kontekstis on edukalt jätkanud tööd Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool. Struktuuriüksuste reformimise käigus sai õppetoolist 2008. aastal eesti ja võrdleva rahvaluule osakond kultuuriteaduste ja kunstide instituudi koosseisus Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna alluvuses. Seeläbi on tagatud noorte, kraadiõppe läbinud folkloristide järelkasv.

1990. aastateks muutus ka üldine arusaam folkloristikast, mida nähti ja käsitleti senisest laiemalt. Uus lähenemine tõstatas omajagu küsimusi ja probleeme, sest materjali oli keerulisem kompaktselt haarata. Suurenes tähelepanu spetsiifilisematele teemadele ja folkloori uutele levikuvormidele. Muutusid ka materjali säilitamise viisid ja vahendid, võimalikuks said digitaalsed lahendused (Hiimäe 2002: 280–293).

Uus lähenemine rahvaluulele nõudis omakorda selle mõiste ümberdefineerimist. Rahvaluule mõiste kujunemisest Eestis on põhjaliku ülevaate andnud Tiiu Jaago. Lahates eri ajaperioodidel käibel olnud folkloori kitsamaid ja laiemaid tunnuseid ning varasemaid definitsioone, jõudis ta teadus-kultuurilise vertikaalse telje (eesti rahvaluule, kultuuriajaloo ja teadusajaloo areng) ning horisontaalse telje (rahvusvahelised teaduskontaktid) ühildamise kaudu kaasaegse (eesti) rahvaluule mõisteni: „Rahvaluule ehk folkloor on kultuuriliselt kokkukuuluva rühma sünkreetiline pärimus, milles on koos teadmised, kogemused ja esteetika. Rahvaluule kujuneb, püsib ja levib kommunikatsiooni-protsessis ning talle on omane pidev muutumine”. Rahvaluule on seega kultuuriliste ja filosoofiliste kihtide kontekstisidus sulam, mille arengu käigus

loovutatakse osa kirjaeelse ühiskonna funktsioonidest kirjalikule kultuurile. Sellega kaasnevalt eraldub mõni osa folkloorist ning omavahel vastanduvad varem kokkukuulunud nähtused, muuhulgas näiteks rahvameditsiin ja koolimeditsiin (Jaago 1999: 70, 84). Rahvameditsiini definitsioonidest ja nende arengust on antud ülevaade vastavates alapeatükkides (1.2 ja 1.3).

Eesti Rahvaluule Arhiivi eripäraks nendel aastatel oli kogumistöö suur osakaal. Folkloori paremat talletamist soodustasid digitaalsed salvestusvõimalused. Mõjutatuna rahvusvahelisest folkloristikast kahanes võrdlev-ajaloolise uurimismeetodi osakaal, esile tõusis kultuurantropoloogiline, mis nõudis uut meetodikat materjali kogumisel. Alustati elektrooniliste andmebaaside loomise ja arhiivimaterjalide, sh rahvameditsiini sisaldavate teadete ja tekstide sisestamist arvutisse. Kaartkataloogi täiendamine lõpetati 1992. aastal seoses üleminekuga arvutipõhisele tööle. 1990. aastateks oli rahvameditsiini kartoteeki kopeeritud ca 17 600 haiguste järgi süstematiseeritud kaarti. Kaartide korrastamisel on pigem lähtunud rahvapärastest nimetustest (nt lendva) ning sümptomikirjeldustest (nt seestvalu) kui teaduslikest määratlustest. Rahvameditsiinilist materjali sisaldavad endas arvestataval määral ka rahvabotaanika ning nõidusõnade kartoteek (vt Korb 1990; 1998: 134).

Foto 15. Marju Kõivupuu (paremal) rahvameditsiini- ja laulupärimuse tundja Emma Bergmanniga Võrumaal Rõuge khk-s Taga-Lükka külas. Marju Kõivupuu erakogu. Foto: Ülo Valk, 1996.

Lisaks võib rahvameditsiinilist materjali leida rahvakalendri kartoteegist käitumisjuhendite, tervisetootluse ja kriitiliste aegade alateemade alt, aga ka usundiliste muistendite, loomakasvatuse, naljandite ja lühivormide kartoteekidest. Kartoteegi heaks küljeks võib lugeda teksti kohest kättesaadavust ja proportsioonilist ülevaatlikkust teemast, puuduseks aga käsikirjast kopeerimisel tekkinud vigu tekstis. Käsikirjalise tulmeraamatu asemel on nüüdseks kasutusel elektrooniline tulmeraamat vajalike märkuslahtritega, mis ideaalis peaks aitama leida otsitavat pärimuslikku materjali, ehk selleni viivat viidet.

Kui kuni 20. sajandi lõpukümnenditeni võib ennekõike kõnelda rahvameditsiini kogumisloost, siis sajandi lõpul toimunud muutused ühiskonnas ja teaduses võimaldavad juba oluliselt selgemalt käsitleda rahvameditsiini uurimise lugu. Rahvameditsiini uurimine folkloristikas oli 1980. aastate lõpuks saanud tugevama aluse kui seni. Ennekõike Andra Veidemanni, Mare Kõiva ja Marju Kõivupuu eestvõttel ja koostöös teiste erialade uurijatega tugevnes meditsiini-folkloristika positsioon sajandi lõpuks Eesti teadusmaastikul oluliselt. Rahvameditsiini uurijaid on siiani valdavalt koondanud Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond.

4.2. Küsitluskavad viimastel aastakümnetel

Tänapäeva küsitluskavad on eesti folkloristikas üldjuhul kombeks esitada nii paber kandjal kui ka selleks otsarbeks loodud veebilehekülgedel. See võimaldab vastajatel valida endale sobivam või harjumuspärasem vastamisviis ning võimaldab koguda folkloori erinevatelt sihtgruppideelt – mitte kõik ei ole sõbrad paberi ja pliiatsi, teised aga arvutiga. Rahvameditsiini puudutavaid küsimusi leidub Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna ja Eesti Rahvaluule Arhiivi kodulehekülgedel üksikute märgete ning eraldi teemadena kas osadena küsitluskampaaniatest või liigitatuna erinevate teemade alla. Mitmed Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna ning Eesti Folkloori Instituudi küsitluskavad on autorile olnud kättesaadavad ja kasutatavad dokumendifailidena. Ka on folkloristide kodulehel (www.folklore.ee) küsitluskavu, mis on koostatud juba 1980. aastatel, ent on sisult aktuaalsed veel tänapäeval³⁰.

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna kodulehel asuvad küsitluskavad püüavad hõlmata vastajaid ja materjali aastatest 1950–2005. Põhiosa küsitluskavadest on kokku pandud ETF grandid 5117 „Tänapäeva folkloori teooria: protsessid, müüdid, hoiakud; globaliseerumine versus lokaalsus” (2002–2005) raames. Küsitluskavade eripäraks antud veebilehel on võimalus vastata küsimustikele *online*-formaadis. Interflora ja Eesti Kirjandusmuuseumi ühisprojektina kogumisvõistluseks valminud küsitluskavast „Lilled minu elus” (<http://www.folklore.ee/rl/fo/valitoo/kystl5.php>, lisa 33), on täpsemalt juttu

³⁰ Küsitluskavad on doktoritöö lisades esitatud veebilehel paiknemise järjekorras.

allpool³¹. 2002. aastal Reet Hiimäe koostatud küsitluskava „Hirmud” eesmärgiks on olnud välja selgitada, millised hirmud on eestlasi saatnud 20. sajandil (<http://www.folklore.ee/rl/fo/valitoo/kystl2.php>, lisa 34). Rahvameditsiini puudutab siin küsimus juttude kohta, mida räägitakse haiguste, näiteks aidsi tahtlikust levitamisest, ning antraksist. Andres Kuperjanovi küsitluskavas kosmosepärimusest „Mida tead tähistaevast” (<http://www.folklore.ee/rl/fo/valitoo/kystl3.php>, lisa 35) on esitatud küsimus, kas ja kuidas mõjub inimese tervisele Päike.

Üks suuremaid tänapäevaseid folkloristlikke küsitluskavasid meditsiinilise pärimuse kogumiseks on „Apteekidega seotud rahvapärимused ja hoiakud” (<http://www.folklore.ee/apteek/kysitlus/kysitl1.php>, lisa 36), mis on peamiselt suunatud tavalisele apteegikülastajale. Seegi küsitluskava on koostatud, jälgimaks muutusi aastail 1950–2003 ning täiendamaks senist vähest ametipärимuse kogumist. Lisaks ei ole teada, milliseid ravimeid või ravimtaimi apteegist osta eelistati, kuidas toimis sotsiaalne võrgustik ning milliseid uskumusi seostatakse apteekri ametiga. Vastajatel on palutud lisada lugudele lähemast ja kaugemast minevikust ka üldistusi ning aja jooksul toimunud muutuste kirjeldusi.

Küsitlus jaguneb kahte ossa: vabalt vastatavad küsimused ja ankeet. Esimeses pooles on tähelepanu pööratud ostja/patsiendi suhtlusele apteekriga ja viimase positsioonile; ravimtaimede kasutamisele; ravimite rahvapäraste nimede teadmisele; anekdootidele–ütlemistele apteekrite kohta. Küsitluskava teises pooles on „jah/ei” vastuste või valikvastustena palutud märkida, kelle poole pööratakse haiguste korral või kust leitakse informatsiooni haiguste kohta; kas ennast ravitakse ka ise; kas ollakse kasutanud alternatiivmeditsiini; kui tihti käiakse apteegis; kas ja kuidas järgitakse ja usaldatakse apteekrit saadavat või kasutamish juhenditest loetavat lisainformatsiooni.

Küsitluskava „Küsitlusleht apteekritele: Apteekidega seotud rahvapärимused ja hoiakud” (<http://www.folklore.ee/apteek/kysitlus/kysitl2.php>, lisa 37) on koostanud farmaatsiaüliõpilane Külli Laur lõputöö kirjutamiseks teemal „Apteegialane folkloor Eestis minevikus ja tänapäeval” (kaitstud 2004. aastal Tartu Ülikooli Farmaatsia Instituudis). Küsimused on suunatud apteekritele, kattes seega teise poole apteegipärимuse kogumisest. Küsitluse koostaja ergutab võimalikke tagasihoidlikult vastajaid kas või osaliselt teema üle arutlema, samuti esitama praktilist lisamaterjali, mida küsimustikus ei ole. Üldiselt hinnates on tegemist eelmise küsitluskava esimese osa ümberpööratud vormiga.

Peale isikuandmete on apteekritel palutud kirjeldada apteekri kui sellise positsiooni ümbruskonnas, läbikäimist rahvaga ning teadmisi eelkäijatest ametivendadest. Märkida on palutud enimostetavad ravimid ja ravimtaimed ning nende kasutamine, uskumused ja tagasiside ravimite kohta, ostjate mainitud pärимuslikke teadmisi, samuti apteekrite kohta räägitavaid anekdoote, ütlusi või kõnekäande. Küsitluskava pöörab tänuväärsele tähelepanu apteekrit

³¹ Eri folkloristlike institutsioonide kodulehekülgedel asumise ja sellest tulenevalt kahe erineva veebiaadressi tõttu on lilledlugusid käsitlev küsitluskava lisades viidatud kahekordselt.

abi otsima tulnute muudele probleemidele ja küsimustele, millel ei pruugi olla mingit seost konkreetse ostusooviga. Samuti on teada tahetud, kas ostjad paluvad apteekripoolset nõu ja mille kohta. Väitekirja autori enda kogemused suhtlusel apteekritega on näidanud, et tänapäeva ühiskonnas on apteekrite kanda väga mitmesugune roll – arsti, apteekri, psühholoogi ning ostja–apteekri isikliku tutvuse korral isegi laenuandjana kalli ravimi ostul.

Eesti Rahvaluule Arhiivi kodulehel (lisad 38–50, kõikide küsitluste veebiaadress on <http://www.folklore.ee/rl/era/kysitus/index.html>), on samuti üleval hulk küsitluskavasid, mis kas osaliselt või täielikult käsitlevad rahvameditsiini. Sellelgi leheküljel on üleval lillede tähenduse, kinkimise, saatmise ja kingiks saamise pärimuse kogumiseks kokku pandud küsitluskava „Lillelood” (lisa 38), koostajaks Anu Korb. Kampania viidi läbi 2006. aastal koostöös Interflora ja Eesti Kirjandusmuuseumiga, ning sellele tuli rohkelt vastuseid (Västrik 2007: 438). Küsitluses soovitakse muude lilledega seotud kombestikku käsitlevate küsimuste seas teada saada, kas vastaja arvates võib lillel olla ravijõud. Samuti küsitakse, kas konkreetsetest lilledest võib hädade puhul abi olla ning kas on olemas lilli, mis võivad haigusi esile kutsuda või kroonilisi haigusi süvendada.

Järgmine suurem ning otseselt tervise ja haiguste kohta käibivat pärimust puudutav küsitluskava on „Minu vähihaigus” (lisa 39), koostajaks Helsingi Ülikooli doktorant Piret Paal (2006). Küsimustik keskendub vähihaigete patsientide kogemuste, tunnete ja haigusega toimetuleku mehhanismidele ning on koostatud Eesti ja Soome vähipatsientide juttude kogumiseks, et kirjutada võrdlev doktoriväitekirj. Kaassõnas on P. Paal tõdenud, et vähi näol on ikka veel tegemist nii haiges kui tema lähedastes hirmu ja ebakindlust põhjustava haigusega, kus tervenemise üheks osaks on oma kogemuste jagamine. Kogumise eesmärgina on ta nimetanud vähi haigestunute isiklike kogemuste ja tunnete talletamist.

Kirjutajatele on Piret Paal orientiiriks seadnud järgmised teemad: haiget ümbritsevate inimeste suhtumine vähihaigesse; haige enda suhtumise muutumine; haiguse põhjustatud kriisile lahenduste ja toe otsimine; kogemused haiglas inimese ja patsiendina, toetus haigla personalilt; nõuanded haigusega toimetulekuks pereliikmetelt, sõpradelt või teistelt; muu ravi kasutamine lisaks arsti soovitatule jne. Küsimused on äärmiselt tundlikku teemat arvestades koostatud üsna neutraalselt, võimaldades vastajal tahtmise korral süveneda oma kogemustesse ning nii mõndagi endast välja kirjutada. Uurimuse ühe vahekokkuvõtte – ülevaate Soome vähihaigete kasutatavatest alternatiivsetest ravivõtetest andis Piret Paal meditsiiniantropoloogia seminaril *Medica IV* 2007. aastal (vt Paal 2007).

„Eluringi” (2001–2002) küsitluskavas (lisa 40) puudutavad rahvameditsiinilist materjali esiteks sünnikombestikule pühendatud küsimused. Siin on küsitud sünnikombestikku puudutavate teadmiste edasiandmise kohta (kust ja kellelt), rasedusega seonduvaid uskumusi ja kogemusi, sünnituse detaile, lapse tuleviku ennustamist teatavate märkide järgi, haiglas sünnitamise kogemusi, lahendusi–õpetusi sünnitusjärgsetele probleemidele ja lapse hooldamiseks.

Teiseks on „Eluringi” küsitluskavas tänapäevaste initsiatsiooniriituste all küsitud kroonilisi haigeid ühendava võrgustiku kommete ja riituste kohta. Viimasel juhul on tegu üsna uue ja põneva uurimisteedega, nii näiteks on Saksamaal juba läbi viidud uurimusi erinevate krooniliste haigete ja nende perede suhtlusvõrgustikest (vt Welz *et al* 2005).

Küsimustikus „Tudengifolkloor” (1993, lisa 41) on muu hulgas palutud meenutada anekdoote erinevatest ametimeestest, näidete loetelus on ka arstid. 1992. aastal korraldatud koolipärimuse kogumisvõistluse küsitluskavas (lisa 42) puudutavad mitmed küsimused rahvameditsiini. Uskumuste teema all on näiteks küsitud enda haigeks tegemise nippe ja soola söömise mõju kohta. Ravimine on küsitluskavas eraldi kaheksanda punktina. Siin esitati küsimusi luksumise põhjuste ja luksumise lõpetamise vahendite kohta (vesi, toit, ehmatamine). Küsiti soolatüügaste ja vistrike erinevaid ravivahendeid koos näidetega ning muuhulgas taheti teada ka seda, kas soolatüügast on võimalik lõigata või põletada. Esineb ka küsimusi enda ilusaks muutmise kohta (teatud veega näo pesemine, juuste hooldus). Küsimuste puhul on arvesse võetud laste eeldatavad mured, mis võivad olla pilkeobjektiks omaealiste seas (luksumine, vistrikud) ja nende probleemidega toimetulek. Ühtlasi testib küsitlus vanema pärimuse käibimist laste seas ning siirdumist vanematelt põlvkondadelt noorematele. Eelduspäraselt on mitmedki õpetused saadud endast pisut vanematelt lastelt või üle võetud täiskasvanuid jälgides, nagu pärimusega tihti juhtub. Vanavanematelt saadud traditsiooniliste teadmiste juures (koostajakse Inga Nuume) on rahvameditsiini puudutava küsimusena kirjas, mida vanavanemad tavatsesid öelda, kui lapselaps haiget sai.

Küsitlusteema „Usund ja kombestik” all on eraldi punktina välja toodud „Uskumused koerast” (koostatud 1980. aastatel, lisa 43), kus rahvameditsiini juurde kuuluvad küsimused koera haiguste ja ravi, kohitsemise, marutõve ja koera (keele) arstimisvõime kohta teatud haiguste puhul ning koera pilkamise ja narrimisega seotud keelud, mis võisid endaga kaasa tuua kehalisi vigasid (lõhkised huuled jm). Sama teema alt võib leida usundilisi kogemusi (lisa 44) puudutava küsimustiku, mille on kokku pannud Mare Kõiva. Siin on imede kategooria all küsitud pendli ja nõiavitsa kasutamise kohta, kokkupuuteid imearstide ja tervendajatega, kuuldusi või kogemusi imepärasest tervenemisest, sündmuste ettetajumisest ning teadete saamisest lähedastelt, hädasolijatelt või surijatelt.

Mare Kõiva on lisaks kokku seadnud suurema küsitluskava „Rahvaarstid” (koostatud 1980. aastatel, lisa 45). Küsitluskava üldmulje viitab eesmärgile saada nii varasemat kui uuemat pärimust. Ühtlasi püüavad küsimused ja eeldatavad vastused hõlmata kõike, mis vähimalgi määral jääb saatusemaagia piiridesse, ennekõike põhjusel, et rahvaarsti tegevusvaldkond on laiem kui ainult ravitsemine. Nii on päritud erinevate ennustamisvõtete (käevaatamine, kaardid, taldriku keerutamine, kohviga ennustamine jne) situatsioone ja tulemusi, samuti palutud kirjeldada kaugdiagnoosimist, varguste avastamist. Ainuüksi küsimustest nähtub tegelikult ravitseja kui tasakaalutuse korrastaja ja korra hoidja positsioon ühiskonnas.

Mare Kõiva on palunud vastajatelt teateid pendliga arstijate, hüpnotisööride, kupupanijate, üksiktõbede ravijate, konkreetsete imearstide (Kaika Laine, Viga-la Sass jt), aga ka ämmaemandate kohta. Abiks vastajale on toodud pikem nimekiri detailidest, mida ravitseja kohta kirja panna (päritolu, isiksus, lood tema kohta, muud anded, ravivahendid ja -võtted, patsiendid, võimete omandamine, vahekord patsientide ja kogukonnaga). Lisaks on palutud üles märkida kogemusi idameditsiiniga ravimisest ja astroloogia (horoskoopide) kasutamisest. Konteksti täiendamiseks olid oodatud fotod rahvaarstist, tema elukohast, ravimis- või ennustamisprotseduuridest. Samuti küsiti vastajatelt isiklike mälestusi rahvaravitsejatest, ennustajatega kohtumisest, vaimude väljakutsumisest, loitse, kaitsekirju ning muid käsikirjalisi materjale. Ehkki kava oli pigem suunatud patsientidele–haigetele, olid küsitluskava eeldatavate vastajateks oodatud ka arstid.

Foto 16. Ain Raal droogide muuseumis Tartu Ülikooli endises keemiahooones (Jakobi 2). Ain Raali erakogu. Foto: Ain Raal, 2005.

Teise suure rahvameditsiini käsitleva küsitluskava „Ravimtaimed” (koostatud 1980. aastatel) (lisa 46) koostas farmakognost Ain Raal, kaasabi osutasid sealjuures Mare Kõiva ja Mall Hiemäe. Ain Raal on küsitluskava eessõnas rõhutanud, et ravimtaimede kasutamist puudutav pärimus kajastab praktilist haiguste ravimist, erineb sellega muudest rahvaluule liikidest, nagu rahvalaul, lühivormid, naljandid jne. Ain Raali arvates on rahvameditsiini kui ühe peamise mittepoliitilise faktori põhirolliks läbi aegade olnud rahva alalhoid füüsilis-füsioloogilises mõttes, millest tuleneb ka vastava pärimuse teaduslik-meditsiiniline väärtus. Teadusliku meditsiini roll on kontrollida, et ravimtaimed oleksid võrdsed või tugevama toimega kui riiklikku registrisse kantud ravimid

ning kahjulike kõrvaltoimeteta, kättesaadava toorainega, odavad ja vajaksid minimaalset tehnoloogilist töötlemist. Samuti tõdeb küsitluskava koostaja, et rahvameditsiin (ennekõike on siin silmas peetud taimravi) elab koos rahva ja tema mälu edasi, mistõttu ei ole hilja lakoonilist arhiivimaterjali uemate andmetega täiendada. Raviks kasutatavate taimede efektiivsuse teaduslik tõestus vajab võimalikult põhjalikku andmestikku, seetõttu oli ravimtaimi puudutav küsitluskava jagatud kolme ossa. Küsitluskava eesmärk oli välja selgitada küsitletavate teadmised ja kogemused ravimtaimede osas, kõige populaarsemad ravimtaimed ja kuidas neid täpselt kasutatakse, saada andmeid teaduslikus meditsiinis mittekasutatavate taimede kohta ning leida alus ametlikult kasutatavate taimede kasutusala laiendamiseks. Küsitluse esimene osa keskendus ravimtaime konkreetsetele kasutusvormidele, teine ja kolmas osa käsitlesid ravimtaimede tundmist ja nende kasutamist etteöeldud haiguste korral. Taimede kirjeldusel loeti oluliseks vastaja enda kogemused.

Võrreldes teiste küsitlustega on siinne keeleliselt lakooniline küsitluskava koostatud testi vormis ning eeldab vastaja häid teadmisi botaanikast ja sellekohasest terminoloogiast (nt perekond, liik), kuid ei tõsta eriti esile taimravi usundilist tausta, millele „teadmine” tihtipeale tuginebki. Küsitluskava on üles ehitatud selliselt, et vastuste põhjal oleks võimalik koostada selgelt hõlmatavat statistikat; kogutava informatsiooni väärtust tuleb mitmel puhul hinnata kümnepallisüsteemis. Küsitluskava teistsugust koostamiskonteksti arvestades võimaldab see folkloristidel vaadata ravimtaimede kasutamist rahvapärimes oma erialast erinevast vaatenurgast. Antud küsitluse suunitlust ja eesmärke silmas pidades oli rahvameditsiini vähene uurimine nõukogude ajal kahetsusväärne. Siiani ei saa aga alahinnata meditsiinilise haridusega uurijate panust rahvameditsiini uurimisse ja kogumisse.

Foto 17. Folklorist Mall Hiimäe, kes on avaldanud mitmeid rahvameditsiini aspekte käsitlevaid artikleid, oma kirjutuslaua taga. ERA, DF 1063. Foto: Kanni Labi, 2006.

Haiguste ja tervise probleemistikku käsitles pikemalt veel Mall Hiiemäe 1986. aastal pimedate ja kurtide folkloori kogumiseks koostatud küsitluskava „Surdo” (lisa 47), mida võib pidada jätkuks Herbert Tampere 1940. aastal koostatud silma- ja kõrvahaiguste küsitluskavale ning M. Kase ja K. Villako koostatud küsitluse ühele väiksemale alapunktile (vt lisad 22 ja 23). „Surdo” üldsisuks on kuulmise nõrgenemise, kurtuse, halva nägemise ja pimedaksjäämise rahvapärased põhjendused. M. Hiiemäe küsitluskava esimeses osas on esitatud loend probleemidest ja situatsioonikirjeldused, vastaja mõtte ärgituseks on toodud mitmeid näiteid. Vastajatelt oodati jutte pimedaks/kurdiks jäämisest erinevatel maagilistel põhjustel või toimingute läbi, olenevalt vanusest, silmade või kõrvade kujust ja asetusest, laste puhul keelust üleastumisel ühe või teise puude tekkimisega ähvardamine.

Teiseks küsitluskava osaks võib lugeda ravi kirjeldamist puudutavaid lõike. Seal paluti nimetada ja kirjeldada haiguste rahvapäraseid nimetusi, ajutisi kuulmis- ja nägemishäireid, ravimatuid haigusi. Vastajatel paluti meenutada, mida arstiti kodus, mida külaarsti juures, samuti eritingimusi ravi aja suhtes, toiduga ravi jne. Eraldi küsiti rahvapäraseid ütlushiinde ja võrdlusi terava ja halva kuulmise või nägemise kohta. Viimasena on nimetatud tõsi- ja naljalugusid nägemis- ja kuulmispuudega inimestest, absurdijutte ja rahvanaljandeid kurtidest ja pimedatest. Siinkohal on mainitud ka näiteks kurtuse ja nägemishäirete teesklemist sõjaväkke võtmisel. Mall Hiiemäe ühendas selles küsitluskavas traditsioonilise ravitsemise, rahvahuumori ja haiguste omakasupüüdliku ärakasutamise teemad. Sellisena on küsitlus heaks näiteks rahvameditsiini materjali mitmekülgsest, aga illustreerib ka vajadust küsitluskava mitmekülgsest koostada.

Nimetuse all „Muud teemad” on Eesti Rahvaluule Arhiivi kodulehel rahvameditsiini põgusalt mainitud kohajutte käsitlevas küsitluskavas (lisa 48). Siin on palutud kirjeldada, kas kusagil on haiguste korral käidud kivide, puude või allikate juurest abi otsimas, kas seda esineb ka kaasajal ning kuidas vastavat toimingut on läbi viidud. Meenutuseks, rahvameditsiinilise pärimuse sidumine kohajuttude küsitluskavadega oli küsimuste koostamise komponendiks juba varem käsitletud perioodidel.

Küsitluskava „Tänapäeva lood ja kuulujutud” (lisa 49) on 1998. aastal koostanud Eda Kalmre. Küsitluse eesmärgiks oli ärgitada inimesi saatma eri kontekstis kuulnud „tuttava tuttavaga” juhtunud lugusid. Eda Kalmre selgitusel on taolised lood seotud igapäevaelu koomiliste juhtumitega, samuti hirmude ja probleemidega ning vajadusega otsida seletust segadust tekitavatele kuuldustele, situatsioonidele ja üleloomulikele kogemustele. Küsitluse eesmärgiks oli koguda nii vanemat kui ka kaasaegsemat jutupärimust. Tervise ja haiguste teemasid hõlmavad küsimused ootamatutest ja kummalistest aidsi haigestumise juttudest, aidsi tekkekohtadest, siia juurde kuuluvad ka aidsiga nakatamise jutud ning jutud elundiröövidest (vrd ka Reet Hiiemäe küsimust aidsi ja antraksi nakatamise hirmude kohta). Küsitluskavas „Väikelaste mängitused” (lisa 50) on küsimus lapse lohutamise kohta haigetsaamisel, mida sel puhul loetakse või lauldakse ning millised on sõnalist osa saatvad liigutused, kui neid on. Samuti

on küsitud muid kavalusi lapse lohutamiseks ja valu ära võtmiseks. Neile küsimustele leiab paralleeli koolipärimuse küsitluskavadest – mida vana-vanemad haigetsaamise korral lausuvad.

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnas on grandiprojekti ETF 5117 raames koostatud veel mitmeid rahvameditsiinilisi küsitluskavu, mis ei ole veebikeskkonnas kättesaadavad (lisad 51–54). Küsitluskavadest on mitu erinevat versiooni ja neid on vastavalt vajadusele kohendatud, nii on käesoleva väitekirja tarbeks tehtud valik, eesmärgiga püüda välja tuua peamised küsimused. Eriti puudutab see pikemaid küsitluskavasid (lisad 52 ja 54), mille variante on kasutatud ligi 50 inimese intervjuerimiseks, neist 16 olid arstijad/alternatiivmedikud ning ülejäänud vastajad muude erialade esindajad. Tavaintervjuudele lisaks on olemas ka videoülesvõtted intervjueritavatest, mis põhinevad samadel küsitluskavadel; osa materjali on litereeritud. Väitekirja kirjutamise ajal kogutud materjali veel korrastati ja valmistati arhiivile üleandmiseks ette. Erinevalt näiteks varasematest küsitluskavadest (vt lisad 43–45) on lisade 52 ja 54 küsimused rohkem suunatud tänapäevasema, kontekstilise ja kompleksse rahvameditsiinilise pärimuse kogumisele. Suurt tähelepanu on pööratud erinevatele infoallikatele ja info omandamise viisidele.

4.2.1. Küsitluskavade võrdlus

Alates 1980. aastatest on küsitluskavad muutunud sisuliselt oluliselt avaramaks, mitmekesisemaks, kattes nii vahepeal traditsioonilise pärimuskihi talletamisel tekkinud valgeid laike. Varem lähtuti paljuski tüüphaigustest ja -teemadest (kindlad „vead”, roos, maa-alused jne), jättes kõrvale haige sotsiaalse keskkonna ja konteksti. Oma mõju uuele teaduslikule suundumusele avaldas ka oluliselt muutunud keskkond (linnastumine, kodukeemia, hügieen, arstiabi kättesaadavus ja meditsiini areng, sellest tulenevad võimalused ja probleemid), mis nõuab teistsugust küsitluskavade sisu. Ühtlasi annavad mitmed meedia-kanalid teistsuguseid lahendusi alternatiivsete ravivõimaluste uurimiseks, üha enam on tähelepanu alla tõusnud kirjanduse või raadio vahendusel omandatud teabe kasutamine praktikas, millele pöörati/pööratakse tähelepanu ka välitöödel ning hilisemates uurimustes. Suurenenud on distsipliinisene ja interdistsipliinaarne ühistöö, mis omakorda soodustab eriaspektiliste küsimuskavade koostamist, rahvameditsiini mitmekülgsemat kogumist ja uurimist.

Küsitluskavasid rahvameditsiinist on lisaks folkloristidele koostanud teiste distsipliinide esindajad, viimastel aastakümnetel nt Ain Raal. Varasemate mitte-folkloristidena on väitekirjas mainitud Johannes Kool, Voldemar Sumberg, Gustav Vilbaste, Mihkel Kask ning Kaljo Villako, kes kõik on teinud küsitluskavade koostamisel koostööd folkloristide või etnograafide/etnoloogidega.

Enamik küsitluskavasid on seotud konkreetseid uurijaid huvitavate uurimisteede või laiemate teadusprojektidega. Kõik käesolevas väitekirjas vaadeldud küsitluskavad näitavad oma ülesehituse ja sisu kaudu teemasid ning

probleempunkte, mida erinevatel aegadel on peetud tarvilikuks rahvameditsiinist koguda või esile tõsta. Nii iseseisva Eesti eelsel ja vabariigi ajal, nõukogude ajal kui ka taasiseseisvumisjärgselt koostatud küsitluskavad peegeldavad tagasivaates aktuaalseid teemasid (nn tüüphaigustelt on liigutud avaramate teemadeni, teisalt on lisandunud uued haigused ja nendega seotud hirmud), muutusi ühiskonnas (arstiabi, haridus, linnakeskkonna mõjud) ja teaduslikes vaatepunktides (kaduv – elav rahvameditsiin). Tänapäevased küsitluskavad püüavad lisaks säilinud traditsioonilisele pärimusele enam jälgida hetkel kehtivaid (ka kiiresti muutuvaid) huvisuundi, uudsenähtena on lisandunud statistilised ja valikvastustega küsitluskavad. Materjali kogumisel on arvestatud nii informantide teistsuguse elukeskkonnaga (linnades, ka välismaal elamine) ning meedia ja kirjasõna mõjul oluliselt täienenud meditsiiniteadmistega, mis omakorda kombineeruvad mälu püsivate rahvapäraste ravivõtetega. Muutused on toimunud ka kogumisviisis – kui varem vastati kirja teel, võib nüüdne korrespondent soovi korral saata vastuse elektroonilisel kujul, heli- või videokandjal.

Kohapärimuse kohta käivad küsimused, mis puudutavad osaliselt rahvameditsiini, on samuti olnud traditsioonilised. Erinevatel aegadel on palutud vastajatel kirjeldada kivide, puude, allikate jmt juures läbi viidavaid tervendamisprotseduure (nt Richard Viidalepp ja Ellen Liiv). Traditsiooniliseks teemaks võib lugeda ka silma- ja kõrvahaigusi, vastavaid küsimusi on küsitluskavadesse lülitatud või eraldi küsitletud kõigil kolmel käsitletud perioodil. Herbert Tampere küsitluskava (1940) silma- ja kõrvahaigustest on Mall Hiimäe omaga võrreldes spetsiifilisem, programmilisem ja olemuselt rangem. Mõlema koostaja eesmärgid on olnud aga mõnevõrra erinevad – Tampere on esitanud loendi erinevatest ravivõtetest koos näidetega, paludes vastajatel selgitada väga konkreetseid üksikasju ning oodates erinevate võtete, kohtade, asjade kirjeldusi. Hiimäe küsimused seevastu on esitatud vestelisemas stiilis, vähem esineb laiendusi ja kirjeldusi, pisidetaile ning pigem on ärgitatud vastajaid üles kirjutama jutte erinevate usundiliste tõekspidamiste ja situatsioonide kohta. Mihkel Kase ja Kaljo Villako pikas küsitluskavas (1959) olid silmade ja kõrvade ravi puudutavad küsimused kahe eelpool nimetatuga võrreldes õige napid, kuid võib öelda, et teema oli esindatud.

Sünnituskombestikku, laste- ja naistehaigusi on küsitluskavadele tuginedes puudutatud samuti kogu sajandi vältel. Nii on seda tehtud Eesti Rahva Muuseumi 1921. aasta küsitluskavas, mille koostas Voldemar Sumberg, samuti Mihkel Kase ja Kaljo Villako küsitluskavas eraldi teemapunktidenähtena, ning uuemal ajal „Eluringi” kampaania raames. Nende teemade püsiv aktuaalsus on mitmeski mõttes loogiline. Esiteks on laste haigused nende vanematele, eriti emadele, murettekitav probleem, millele aktiivselt lahendust otsitakse. Teiseks on naised vastavale pärimusele kõige ligemal ning on informantidena altimad nii vastama kui ka vajalikku infot vahetama. Samamoodi on naistehaigused tundlik, kuid rahvapäraseid ravimisnüansse edastatav ja vähemalt naiste seltskonnas mittetabuline teema.

Korduvad teemad küsitluskavades viitavad folkloristide/arstide võimalikele huvialadele, aga ka mugavusele ning nn tüüpkustitlusteemadele, mida on kogumisel kindel kasutada. Esilekerkivate alateemade hulka kuuluvad veel loomad (eriti koera roll ravitsemises), taimravi, samuti surmaga seotud uskumustekompleksi seosed haigustega. Veidi vähem on 20. sajandil ette tulnud küsimusi apteekrite, ämmaemandate, ravitsejate ja arstide kohta, ometi on neile ametitele või positsiooni kandjatele aeg-ajalt tähelepanu osutatud ning nii apteekrite kui ravitsejate rolli lähemaks uurimiseks on uuemal ajal koostatud eraldi küsitluskavasid. Apteekrid, arstid ja ämmaemandad on varasematel perioodidel olnud tähelepanu all pigem meedikute algatusel, nüüdsel ajal on vastav isiku- ja ametipärimus ka folkloristide huviväljas kui üks osa (rahva)-meditsiinilisest pärimusest. Vaid mõneti on tähelepanu pööratud informantide teadmistele inimkehast ja selle funktsioonidest. Haruldased on olnud ka küsimused lauluraamatu (lisa 9) või kirikuküünalde, armulaualeiva ja -veini kui arstimisvahendi kasutamise kohta (lisa 53).

Uuemate suundadena tänapäevases rahvameditsiini uurimises kerkivad küsitluskavade kaudu esile lilled seosed haiguste ja terviseaga, aga ka näiteks vähihaigete pärimus, mis näitab positiivsest küljest ühiskonna suhtumise muutumist rasketesse haigustesse ja nendest rääkimisse. Uuelaadsed jutuvaramu kohta käivad küsimused ja teemad näitavad samuti pärimuse sisu muutumist ajas. Nii kogutakse aktiivselt linnalegende, mille seas leidub hulgaliselt ka tänapäevaseid, haigustest ja terviseriskidest tulenevaid hirne kajastavaid jutte. Ühtlasi on huviorbiiti tõusnud haiguste mõju pereelule (nt puhkusereisidel käimine, igapäevaelu ümberkorraldused raskelt haige pereliikme eest hoolitsemiseks jm) ning mitmed esoteerilised teemad, mis haakuvad tervise ja haigustega.

Uudne sihtrühm, kelle poole varasematel kümnenditel ei ole ravimis-pärimuse kogumiseks pöördutud, on lapsed. Selle näiteks on 1992. aastal toimunud koolipärimuse kogumisvõistluse küsitluskava, mis sisaldas rahvameditsiinilisi küsimusi. Noori ja lapsi puudutava rahvameditsiinilise pärimuse võiks jagada kaheks: esiteks noorte seas käibel olevad teadmised haiguste ravist (mida noored kasutavad nt soolatüügaste kaotamisel), teiseks lastele suunatud haiguspärimus (kuidas võtta ära valu, lapse lohutamine). Üheks intrigeerivaks uurimisvaldkonnaks võiks olla meeste haigusi käsitlev pärimus, kuid tuleb mõõnda, et mehed ei ole enamasti alid terviseprobleemidest rääkima, saati siis folkloristidest küsitlejatele, kellest enamik on naissoost. Esile kerkis ka uurimisteema huumori ja rahvameditsiini vahelistest seostest. Senisest rohkem võiks analüüsida arstimise, arstide ning apteekrite, rahvaravitsejate ja ravitsemise kohta käivaid anekdoote–naljandeid läbi 20. sajandi ning huumorimaatikat tervise ja haiguste kohta käibivates tõdemustes üldse.

Küsitluskavade puhul torkab veel silma, et praegusel ajal pööratakse rohkem tähelepanu kombineeritult kasutatavatele ravivõtetele – kas ja kuidas kasutatakse (vana)vanematelt õpitud, ise loetut, alternatiivravi võtteid ning praktilist arstiabi. Nüüdisaja küsitluskavad on rohkem kirjeldavad kui varasemad ning vähemal määral lihtsalt loendid, suunatud tänapäevase pärimuse kogumisele,

kuid enamasti on arvestatud ka mitmete pärimuskihtide ja aegade põimumisega. Suutlikkus kohaneda teistsuguse pärimusainesega näitab teaduse (teadlaste) võimet olla avatud ja minna kaasa ajas muutuva materjaliga. Uuemates küsitluskavades on valdavalt püütud küsimusi esitada nii, et vastus ei oleks kontekstiu fakt, millisen rahvameditsiiniline materjal enamasti on talletatud. Rahvameditsiinile on tänapäeval pööratud mõnevõrra rohkem tähelepanu ka teise temaatikaga küsitluskavades, mis näitab, kuivõrd sobitub rahvameditsiin erinevate distsipliinide alla.

Kogumisretkede ja ka üksikküsitluste käigus spontaanselt tekkinud küsimuste korral ei pruugi aluseks olla kindel, selleks otstarbeks koostatud küsitluskava, vaid varasem intervjuerimiskogemus, erinevate küsitluskavade ja varem kogutud materjali tundmine. Seega ei ole ükski küsitluskava iseenesest rangelt järgitav määrustik, vaid küsijast–vastajast olenevalt hetkesituatsioonis kasutatav tugiraam. Mitmetest kõrvalteguritest oleneb, kas hoolikalt koostatud küsimustik või vaba vestlusvorm on see, mis tagab põhjalikuma ja inforohke või napi ning väheütleva vastuse. Kogumisel talletatud materjali saadab teinekord ka tõdemus, et ühel või teisel juhul, enamasti moraalsetel põhjustel, ei ole võimalik kogutud materjali arhiivile üle anda. Ennekõike puudutab see ravitsejate intervjuusid, mis sisaldavad tundlikku materjali (vt Paal 2007: 128).

Tänapäeval laekub materjal arhiivi endiselt nii korrespondentide saadetuna, folkloristide välitöödelt kui ka Tartu Ülikooli rahvaluule- ja teiste erialade tudengite kogumismatkadelt nii käsikirjaliselt kui ka heli-, video- ja digikandjatel. Praktilisi ravitsemisvõtteid ja tõekspidamisi kogutakse nii haigetelt kui nende pereliikmetelt, samuti talletatakse infot eriarstide, ravitsejate ning nende suhtluse kohta patsientidega. Teised tänapäevases folkloristikas käsitletavat uurimisteemad hõlmavad nii vanemaid kui ka uuemaid alasid, nagu kodu- ja diasporaa-eestlaste pärimus, narratiivuurimine, kohapärimus, huumor, lühivormid, pärimusmuusika, folkloor meedias, erinevate rahvaste usundid, kalendri- ja muu kombestik, laste- ja noortepärimus jpm.

4.3. Kokkuvõtvalt rahvameditsiini kogumisest ja uurimisest 20. sajandi lõpul ja tänapäeval

20. sajandil on rahvameditsiini kogumine ja uurimine läbi teinud mitmeid muutusi, lähtudes üldisest suhtumisest rahvameditsiini teadestesse ja selle uurimise olulisusse. Nagu käesolevas töös mitmel korral rõhutatud, on rahvameditsiini valdavalt peetud alamaks ja tähtsusetumaks kui akadeemilist meditsiini. Need vaatepunktid on, eriti meedikute puhul, lähtunud teadusliku meditsiini kategoriatest, mis aga jätab rahvameditsiini teabe- ja praktikavõrgu keerulise struktuuri analüüsi ühekülgselt.

Eestis, Põhjamaades ja Saksamaal, mis on olnud käesoleva väitekirja põhilised võrdluspiirkonnad, võib täheldada teatavat huvi rahvameditsiini vastu eriti 1920.–1930. aastatel, kui esimeste erialaste uurimustega tõusid esile etnograafid ja folkloristid. Enne seda oli rahvameditsiini uurimine ning seisukohad kõikjal

peamiselt meedikute dikteerida. Eestis avaldas folkloristlike institutsioonide rajamine rahvameditsiini uurimisele oma mõju, korrapärastades folkloori kogumist ja teaduslikku käsitlemist tervikuna. Toona koostati mitmeid küsitluskavasid, mis kas otseselt või kaudselt puudutasid rahvameditsiini (alateemasid), kuid märkimisväärseid uurimusi sellest perioodist ei ole.

Teise maailmasõja ajal oli folkloristlik uurimistegevus Eestis mõneks ajaks pärsitud ning senise kogumis- ja uurimistöö taastamist raskendas lisaks mitme tippfolkloristi ja -etnograafi lahkumisele sõja või repressioonide tõttu ka institutsioonide ümberkorraldamine. Lääneriikides saabus omamoodi tõusulaine rahvameditsiini uurimises 1960. aastatel. Selle algust tähistavad mitmed 1950. aastate lõpul ilmunud uurimused ning 1961. aastal toimunud sümposium Stockholmis, samuti mitmete maade uurijate avaldatud tööd 1960. aastatel. 1970. aastaid iseloomustab kasvav kriitika teadusliku meditsiini ning laiem huvi loodus- ja alternatiivravi vastu. Üha enam ilmus rahvameditsiini analüüsivaid uurimusi folkloristide sulest.

Teatavad vastukajad mainitud arengutele läänemaailmas toimusid suletud tingimustest hoolimata ka Eestis, kus rahvameditsiini tõstis korraks esiplaanile meedikute Mihkel Kase ja Kaljo Villako 1959. aastal ilmunud küsitluskava ja sellest tõugatuna laialdasem kogumine. Soliidsest vastustehulgast hoolimata hüppelist arengut rahvameditsiini uurimises ei toimunud, kuid endiselt kogusid rahvameditsiini edasi nii kirjasaatjad kui ka folkloristid. Sordiini all olev „liikumine” alternatiivravi valdkonnas märkis Eestiski üldsuse laiemat huvi rahvameditsiini, aga ka mujalt saabuvate ravitsemisvõtete vastu. Uurijad hakkasid varasematele ja uutele praktikatele enam tähelepanu pöörama 1970.–1980. aastatel. Rahvameditsiini kogumistööd on 20. sajandi jooksul toimunud pidevalt, seda alates Johannes Kooli rahvaveterinaaria alase ainetiku kogumise üleskutsest 1912. aastal (teoreetiliselt võib küsitluskavade seeriat alustada siiski Hurda üleskutsega 1888. aastast) tänapäevaste küsitluskavade ja uute teemade ni välja. Seni puudulik rahvameditsiini uurimine Eestis sai kindlamad jooned 1980. aastatel, mil teemaga hakati sihipäraselt tegelema.

Pärast riikliku iseseisvuse saavutamist paranesid oluliselt võimalused teadust edendada. Eesti folkloristika kontekstis tõusis uuesti esile seni varjus olnud rahvausundi uurimine, 1990. aastatest alates on kasvanud eesti rahvameditsiini uurijate hulk. Perioodi alguses avaldatud teadustöödest tuleb kindlasti mainida Andra Veidemanni käsitlust maa-alustest (1990). Teaduslikult tugeva aluse rahvameditsiini uurimisele andis sel ajal Mare Kõiva eespool viidatud dissertatsioon eesti loitsude klassifikatsioonist (Kõiva 1990). Lisaks on ta avaldanud uurimusi rahvaarstidest, nende patsientidest ja mitmetest teistest eesti rahvameditsiini aspektidest, sh *online*-meditsiinist. 1990. aastate esimesel poolel oli Eesti Televisiooni eetris sari „Teadja”, mille autor oli Mare Kõiva. Olulised on Marju Kõivupuu jätku-uurimused põlvkondliku järjepidevusega rahvaravitsejatest Suridest (magistritöö 1993, raamatuna avaldatud 2000), samuti maastikupärimuse osast rahvameditsiinis, aga ka haigusest kui staatusesümbolist (Torp-Kõivupuu 2007).

Mare Kõiva algatusel tegeleti 1990. aastatel sihipäraselt mütoloogiliste haiguste ainekuga, muistendiprojekti raames töötasid ning avaldasid hiljem uurimusi mitmed tudengid. Nii uuris Signe Susi lendva- ja rabandusepärimust, Reet Hiimäe tegeles katkumuistenditega ning kaitses sel teemal magistritöö „Eesti katkupärimus Lääne-Euroopa katkutraditsiooni piirimal” (1999)³². Halltõvega seotud pärimusega on tegelenud Piret Paal, kirjutades magistriväitekirja „Eesti ja Soome-Karjala halltõvepärimus. Arhiivitekstidel põhinev analüüs” (2004). Praegu analüüsib Piret Paal lisaks vähihaigete kogemuslugusid. Kristel Soomre (Kivari) tegeles eelmainitud projekti raames maa-aluste, aga ka kehaga seotud pärimusega, kaitses magistritöö „Maa-alused Eesti rahvapärimuses: inimkeha ja looduse piirjooni” (2008).

Pikka aega on taimede ja taimraviga tegelenud Renata Sõukand, kes võttis 1990. aastate lõpul üle Tartu Ülikooli bioloogiatudengi Toomas Sildvee rajatud elektroonilise etnobotanika andmebaasi HERBA koostamise, nüüdseks on seda täiendatud ja edasi arendatud (Sõukand 2007). Noorematest uurijatest on Reeli Reinaus analüüsinud Perekoolis toimuvat, kus muuhulgas käsitletakse ka rahvameditsiini ning terviseemasid üldse (lapseootel) naiste/emade igapäevasest vaatepunktist ning on kirjutanud selleteemalise magistritöö „Enesepresentatsioon virtuaalses kogukonnas sünnituslugude ja perekooli foorumi kommentaaride näitel” (2007).

Rahvameditsiinilise materjali digiteerimisega³³ Jakob Hurda kogudest (2000–2002), soolatüügaste võrdleva analüüsiga iiri ja eesti rahvameditsiinis („Soolatüügaste ravimisviisid eesti ja iiri rahvameditsiinis Jakob Hurda kogu ja Iiri Folkloori Arhiivi materjalide põhjal” (2004); ka Tupits 2003; Tupits 2006) ning rahvameditsiini kogumise ja uurimise ajaloo (nt Tupits 2008, Tupits 2008a) on tegelenud käesoleva väitekirja autor. Projektide raames erinevate tekstide – etnobotanika, loitsud, rahvaarstid, Jakob Hurda kogus leiduvad rahvameditsiinilised teated – digiteerimisest tekkinud hõlpsasti kättesaadav andmekogum on praegusel hetkel uurijaile mugavaim võimalus rahvameditsiini analüüsida, samas on valdav osa rahvameditsiinilisest materjalist digiteerimata.

Erinevatel aegadel on rahvameditsiiniga vähemal või rohkemal määral tegelenud veel mitmed autorid – tunnustatud mitmekülgse uurijana on Mall Hiimäe käsitlenud rahvameditsiinilisi aspekte eriti eluslooduse vaatevinklist (puud-taimed, vainuköis, maa-alused jt). Edith Salu tegeles raseduse, sünnituse ja emaduse probleemistikuga; sünnikombestikku analüüsis ka näiteks Marika Mikkor. Samuti on rahvameditsiini käsitlenud Anu Korb, Astrid Tuisk, Aivar Jürgenson jt.

Folkloristidele lisaks toimib elav koostöö erinevate erialade esindajatega (loodusteadlased, meedikud, semiootikud). Viimastel aastakümnetel on eesti uurijad liikunud rahvameditsiini folkloorikeskselt käsitlemiselt interdistsiplinaarsemale, mille näiteks on alates 2004. aastast korraldatav rahvusvaheline

³² Reet Hiimäe avaldas 1997. aastal tekstipublikatsiooni „Eesti katkupärimus. Mütoloogilised haigused I”.

³³ Digiteerimist toetas stipendiumiga Eesti Kultuurkapital.

meditsiiniantropoloogia seminarisari *Medica*. Seminar kutsuti ellu, loomaks teadusteülest foorumit rahvameditsiinist ja meditsiinist huvitatud teadlastele, leida ühiseid kokkupuutepunkte ning esitleda distsipliiniseseid uurimistulemusi. Seni olid rahvameditsiinist huvitatud folkloristid ja etnoloogid, meditsiiniajaloolased, etnofarmakoloogid, meedikud ja teised teadlased tegutsenud eraldi (Sõukand 2005a: 253).

Omavaheline suhtlus sise- ja väliskollegidega, infovahetus, sarnaste ja erinevate probleemikäsitluste läbiarutamine on teaduse arengu seisukohalt ülivajalik. Teises teaduskeskkonnas esilekerkivate küsimuste ja arengute nägemine laiendab muidu nii kergesti ahenevat uurijapilku ning hoiab kitsamaid eriteemasid siseriingis käsitledes mandumast. Erinevate lähenemisvõimaluste olemasolu näitab aga rahvameditsiini kui uurimisteema ammendamatumust ning uurimissuuna arenguvõimalusi. Nüüdisaja tingimustes on rahva- või laiemalt alternatiivravi võimalik uurida nii traditsioonilisi uurimismeetodeid kui ka tehnilisi lahendusi, nt veebikeskkond, kasutades. Oluliselt on laienenud teemade valik. Varasemast rohkem pööratakse tänapäevastes uurimustes tähelepanu sellele, mida alternatiivmeditsiin ja selle ravivõtted tähendavad kasutajaile endile.

Teadus- ja populaartasandil on 20. sajandi lõpukümnendil rahvameditsiini vastu tuntud elavat huvi. Eesti Vabariigi ja nõukogude aja kohta on Karin Ribenise koostatud rahvaluule bibliograafia andmete võrdluses näha, et mõiste „rahvameditsiin”³⁴ all on märgitud 89 kirjet aastate 1918–1993 ja 83 kirjet aastate 1993–2000 kohta (Ribenise 1998; 2002). Kirjete arvu kasv viitab paranenud võimalustele ja vajadusele rahvameditsiinist kirjutada, meenutades samas rahvameditsiini vähest uurimist nõukogude ajal, mille põhjustele on juba osutatud. Teisalt kasvas 1990. aastate alguses paranenud tingimustes üldine publikatsioonide arv plahvatuslikult. Folkloristikasiseselt on rahvameditsiinilisi aspekte kajastanud enim ajakiri „Mäetagused”, seda peamiselt temaatilistes erinumbrites (22, 34, 36, 39). Seejuures on käsitlemist leidnud tänapäevane ja varasemate sajandite pärimuslik või ajalooline materjal, nii eesti kui ka teiste rahvaste pärimusmeditsiini puutuv. Rahvameditsiini on kajastatud teisteski folkloristikaväljaannetes, nt „Sator”, ning laiema profiiliga (populaar)teaduslikes ajakirjades nagu „Akadeemia”, „Eesti Loodus” või „Horisont”. Pärimuslikku materjali võimaldavad laiemal huvilisteringil lähemalt vaadelda mitmed folkloristide serveris Haldjas leitavad elektroonilised andmebaasid, mis sisaldavad ka rahvameditsiinilist materjali, olles nii üleilmselt kättesaadav ja potentsiaalselt folkloori taaskasutamise allikas. Need andmebaasid on Lendvapärimus (<http://www.folklore.ee/lendva/>), Lõuna-Eesti pärimuse portaal ehk LEPP (<http://www.folklore.ee/lepp/>), Rehepapp ehk rahvausundi ja muistendite andmebaas (<http://www.folklore.ee/rehepapp/>) ning etnootaanika andmebaas HERBA (<http://www.folklore.ee/herba/>).

³⁴ Mõistete „ravimtaim”, „haigus” ja „tervendaja” viited kattuvad mõiste „rahvameditsiin” all toodud viidetega.

Foto 18. Meditsiinidoktor ja rahvameditsiini propageerija Aili Paju oma raamatukogust ravimtaimede raamatuid Maaülikoolile kinkimas. Aili Paju erakogu. Foto: Sirje Pärismaa, 2009.

Lisaks on viimastel aastakümnetel tunduvalt rikastunud laiale lugejaskonnale mõeldud rahvameditsiini käsitlevate ajakirjade ja raamatute hulk, mille sisu varieerub alternatiivsetest lahendustest tõsiteaduslikeni. Poelettidel väljapandut üldiselt hinnates võib tõdeda, et taimravi on siinjuures konkurentsilt populaarseim teema. Taimravi üheks taastekkinud populaarsuse põhjuseks on kaasaegsed meditsiiniuuringud, mille tulemusena on tunnustatud taimede (nt kummel, luuderohi jt) ravitoimet. Alternatiivmeditsiini raamatute avaldamisel on ilmselt olnud oluline rahva ostusoov ja huvi, samuti kasum kirjastustele, eeldatavalt ka praktiline kasu lugejaskonnale. Määrav on olnud veel näiteks meditsiinidoktori Aili Paju, proviisor Kaljo Mandre jt populaarteaduslik töö ning nõuanded raadio, ajakirjade ja raamatute vahendusel.

Ühiskonnas on praegusel ajal oluliselt mitmekesisistunud alternatiivsete meditsiiniavaldkondade õppimise ja kasutamise võimalused, kuid üht-teist on säilinud ka varasemast traditsioonist. Eesti rahvameditsiini kõige püsivam osa on ilmselt taimravi, aga ka soola kasutamine, ravi viinaga, samuti rasva ja teiste koduste abivahendite tarvitamine. Säilinud on mitmed usundilised hoiakud (arvestamine kuufaaside mõjuga, ravimine kaduneljapäeval vmt). Tänapäevalgi on populaarne ravitsejate abi kasutamine, mida võib samuti lugeda rahvameditsiinis hästi säilinud osaks, ehkki nüüdsed ravitsejad püüavad ajaga kaasa liikuda ning nende ravivõtted võivad teinekord olla kombineeritud erinevatest alternatiivmeditsiini praktikatest.

Rahvameditsiin seostub teda ümbritseva pärimusliku kontekstiga õige mitmeti – usundi ja kombestiku kaudu (matusekombed, ravimine kokkupuute kaudu surnute ja surnuaiaga; pühapaikade kaudu – kivid, puud, allikad arstimiskohana; (rahva)meditsiini valdkond ajendab ka huumorit (naljandid) ja kajastub lühivormides (vanasõnad haiguste, tervise, arstide kohta). Rahvameditsiini puhul on oluline selle seotus selliste distsipliinidega nagu farmakoloogia ning psühholoogia, samuti keeleteadusega (milliseid väljendeid kasutatakse haiguste, haigusseisundite, erinevate hädade kirjeldamisel). Rahvameditsiinilised alternatiivsed tõekspidamised ja populariseeritav tervisekäitumine on eri aegadel olnud omavahel tihedalt seotud.

Väitekirja autor on soovitanud ravimist ja haigusi puudutava pärimuse puhul edasi kasutada terminit „rahvameditsiin”, mis tähistab sünkreetilisi ja ajas muutuvaid, kohaspetsiifilisi või teiste rahvaste pärimusest ja koolimeditsiinist üle võetud ravipraktikaid. Sellega ei välistata siiski muid, täpsustavaid mõisteid, kui tegu on kitsama rahvameditsiini valdkonna või konkreetse lähenemisnurgaga. Ühe rahvameditsiini uuriva teadussuuna (suupärasema) nimetusena võiks tänapäeval kasutada Birgitte Rørbye pakutud ning esimeses peatükis viidatud „meditsiinifolkloristikat”, mille sisuks oleks igakülgne rahvameditsiini uurimine. Käesolevas väitekirjas on mõistet mõnevõrra ka kasutatud.

Foto 19. *Medica* IV konverentsist osavõtjad Võrumaal Kokel tervislikul jalutuskäigul. Foto: Andres Kuperjanov, 2007.

Praegusel ajal uuritavad suunad ning laiendamist vajavad uurimisteemad on üsna mitmekülgsed. Täpse statistilise ülevaate huvides oleks võimalik süvendatumalt analüüsida Eesti Rahvaluule Arhiivi üldregistrites sisalduvaid andmeid, mis annaks regioonide, informantide ja kogutud–saadetud pärimusele toetudes adekvaatse pildi rahvameditsiinilise pärimuse laekumisest ja sisust erinevatel perioodidel. Väitekirjas on vastava andmestikuga, selle suurt mahtu arvestades, tegeletud pisteliselt ja illustratiivselt, täiendamaks administratiivallikates talletatud. Sama oluline on uurida mitmeid siiani analüüsimata, eri ajavahemikel ja erinevatele küsitluskavadele laekunud vastuseid. Vastava uurimistöö juures tuleb ajas võrrelda ja jälgida nii informantide–kogujate arusaamade kui ka materjali muutumist korrespondentide silme läbi. Uuringusse tuleb kaasata ka uurijate kogumispäevikud. Kogumistel vahetult kirja pandu annab huvitava pildi erinevatel ajahetkedel ja kogumisretkedel kogetust ning aitab folkloristide pilgu läbi kajastada rahva suhtumist rahvameditsiini ja selle kohta info jagamise. Samamoodi võib keskenduda kindla kaastöölise või uurija tööle.

Kuna ravitseja positsioon on siiani eriaspektiline (nõuandja, selgeltnägija, ravitseja), on võimalik sellele erinevalt läheneda. Sama perspektiivikas on arstipatsiendi suhtluse uurimine. Jälgida tasub arste kui seni folkloristlikust uurimisest valdavalt kõrvale jäänud rühma, samuti akadeemilise meditsiini ringkondade pärimust, ühest küljest vaadeldes, mida räägitakse arstidest, kuid talletades sedagi, millist pärimust kannavad ja millesse usuvad meedikud ise. Meditsiiniajaloo uuringute vaatepunktist võiks lähemalt analüüsida arstide, ravitsejate ja/või nende patsientide memuaare. Väitekirjas on ühe allikmaterjalina kasutatud meditsiinidoktor Kaljo Villako mälestusteraamatut. Vaadelda tasub mitmeid alternatiivravi vorme ja nende kombineerimist traditsioonilise rahvameditsiini ning koolimeditsiini võtetega. Uurimist vajavad kindlasti hügieeni tähtsus erinevatel ajaetappidel, põetamine ja mitmed teised meditsiinilised valdkonnad, sh kaasaegse telemeditsiini mõju haigete elu-olule.

Oluline on jätkata uurimusi rasketest haigustest (vähk, aids). Nendest tundlikest teemadest on hakatud julgemalt ning avalikumalt rääkima suhteliselt hiljuti. Uurimist väärivad veel mitmed nakkus- ja pärilikud haigused. Vaadelda tuleks asjakohast arstiabi ning sellele lisanduvat alternatiivravi, haiguse või raviga kaasnevaid probleeme, haiguskogemusi, toetusgrupi ja ühiskonna hinnangut (tabud, eelarvamused) haiguste ning haigete kohta. Siin on võimalik analüüsida krooniliste haigete ühendusi ja nende suhtlusvõrgustikke rühmatöö ja internetifoorumite põhjal, samuti tänapäevase ametliku ja rahvapärase/alternatiivravi sidepunkte.

Foto 20. *Medica V* konverents Eesti Põllumajandusmuuseumis Ülenurmel 21.10. 2008.
Foto: Alar Madisson, Eesti Kirjandusmuuseum, 2008.

Kaasajal on Internet üks potentsiaalseid vahendeid rahvameditsiini uurimises. Virtuaalselt on võimalik pärimust koguda kindlatelt sihtgruppidele, kelle suhtlusvahend ja infoallikas on elektrooniline meedium. Teisalt jääb mõndagi ainult veebipõhiselt uurides vastamata ja kogumata. Küsitavuste kontrollimiseks tuleb edasi tegeleda ka tavalise välitööga ning läbi viia täpsustavaid intervjuusid. Veebi- ja tavaküsitlus on teineteist täiendavad kogumispraktikad. Näitena Internetist kui kaasaegsest uurimiskeskonnast ning meditsiini temaatika veebi kaudu uurimise võimalikkusest võib nimetada näiteks Mare Kõiva viimase aja vaatlusi arstide ja patsientide suhtlusest nõuandeportalide vahendusel. Võimalikud on ka uurimused erinevate foorumite lehekülgedel leiduvast, mis ennekõike peaks kajastama kommenteerijate vaateid alternatiiv- ja tavameditsiinile. Sama informatiivne on ajakajalise trükimeedia ja ringhäälingu jälgimine, kommentaarid terviseetemaalsetele uudis- ja kõmuartiklitele ning meediate käsitlevatele tele- ja raadiosaadetele. Oluline on seejuures silmas pidada kommentaaride võimalikku tendentslikkust või sisutühjust.

Eraldi uurimust väärivad Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonna juures rahvameditsiinist kirjutatud üliõpilas- ja kraaditööd. Üldtendentse vaadates on erinevatel perioodidel (st mitte ainult tänapäeval) kirjutatud ravijatest, loitsudest, kurjast silmast, lastehaigustest, hallist, lendvast, painajast, erinevatest haigusrühmadest (silmahaigused, hingamisteede haigused, naha- haigused), samuti taimravist ning üldistest aspektidest eesti rahvameditsiinis.

Rahvameditsiinilist materjali on eelduspäraselt puudutatud nendeski töödes, mis ei kajasta otseselt seda teemat, näiteks isiku- või jutupärimust analüüsivates töödes. Rahvameditsiini teemalised üliõpilastööd võimaldavad jälgida pärimuse käsitluste kujunemist 20. sajandi noorteadlaste vaatepunktist vastava ajastu ning muutuvate poliitiliste situatsioonide taustal.

Veel üht analüüsivõimalust pakub seni väheuuritud rahvameditsiini või laiemalt alternatiivmeditsiini ja akadeemilise meditsiini seisukohti eri aegadel kajastav perioodika. Otseselt alternatiivravi käsitlevatele populaarajakirjadele lisaks võimaldab mainitud teemaliin kaasata ametlikes meditsiinilistes väljaannetes avaldatud rahva- ja alternatiivravi käsitlevaid artikleid, milles väljendub varasemate aegade ja tänapäeva meedikute suhtumine alternatiivsetesse ravi võimalustesse. Teatavasti on meedikute endi hinnangud rahva- ja alternatiivmeditsiinile teinekord üsna erinevad. Mitme sajandi, eriti aga viimaste kümnendite jooksul avaldatud ajakirjad ning tervisetemaatikat kajastavate raamatute või avaldamata jäänud käsikirjade lähem vaatlus on meditsiiniajalooliselt samuti oluline uurimisteema.

Eelpool toodust nähtub rahvameditsiini valdkonna laiapõhjalisus, samuti see, kui palju erinevaid teemasid on vähe uuritud või endiselt uurimata. 20. sajandile tagasi vaadates võib järeldada, et ehkki rahvameditsiini kogumine ja uurimine on olnud sporaadiline ning teatud piirangute või takistustega, on teemaga ometigi tegeletud. Rahvameditsiinilise pärimuse kogujaid ja uurijaid on rohkemal või vähemal määral jätkunud igasse väitekirjas vaadeldud perioodi, eriti aga nüüdisaega. Seejuures ei ole rahvameditsiini uurinud ainult etnograafid ja folkloristid, vaid erialasest vaatenurgast lähtuvalt ka arstid, proviisorid ja teiste erialade esindajad. Silmas tuleb siiski pidada, et eriala (ja selle harude) arenguks on vajalik nii uurijate kriitiline mass kui ka soodsad teadustingimused.

Rahvameditsiin on viimastel aastakümnetel folkloristikas ja üldisemal teadusmaastikul omandanud järjest arvestatavama rolli. Rahvameditsiini kogumist ja uurimist Eestis 20. sajandil iseloomustab seega tõusev arengujoon, mis käesolevasse, 21. sajandisse jõudnuna annab põhjust loota mitmekihilise ja elulise teema edasist ja laienevat uurimist. Nüüdisaegsest rahvameditsiini uurimisest kokkuvõtet teha on küllaltki keeruline – objektiivseks analüüsiks on ajaline distants liialt väike, suur osa projekte aga alles täitmis- või kujundamisfaasis. Ajastule iseloomulikud arengujooned ilmnevad ning kinnistuvad (või ei kinnistu) teatavasti alles pikema perioodi jooksul. Mitmed üksteisest sõltumatult kulgevad või ka otseselt üksteisest mõjutatud arengud suunavad aktiivselt pärimuse kujunemist ning mõjutavad seega omakorda aktuaalset uurimistööd. Üldistuseks võib aga tõdeda, et tänapäevast uurimissituatsiooni iseloomustab ravitsemisvõtete ja -tõdemuste kontekstiline uurimine, erinevate meetodikate kasutamine, interdistsiplinaarne teadlaste koostöö ja eripalgeliste teaduslike vaatepunktide võrdväärsus.

5. KOKKUVÕTE

Käesolevas väitekirjas jälgiti rahvameditsiini mõiste kujunemise käiku ning eesti rahvameditsiini kogumise ja uurimise lugu 20. sajandi vältel. Väitekirja teema valikul oli ajendiks ennekõike mainitud perioodi hõlmava uurimisajaloo puudumine, samuti vajadus osutada seni uurimata või väheuuritud valdkondadele. Selgus, et rahvameditsiin, vastupidiselt algele eeldusele, on Eestis olnud korraline uurimisteema alles viimased 30 aastat. Varasem tegevus puudutab ennekõike kogumist ning materjalide korrastamist ja ainult mõningast uurimistööd. Ehkki administratiivsed allikad seda alati ei kajasta, on rahvameditsiini kogumisega tegeletud järjepidevalt, samaaegne uurimistöö on aga olnud osatine ning enamjaolt piirdunud üksikute teemadega. Kui kogumistööga on valdavalt tegeletud 1927. aastal rajatud Eesti Rahvaluule Arhiivis, siis uurimistöö kandus nõukogude aja lõpuks 1947. aastal moodustatud Keele ja Kirjanduse Instituuti. Täna sel päeval tegeletakse rahvapärasesse ravitsemiskompleksi kuuluvate teadmiste ja võtete kogumise ja uurimisega mitmetes, sh folkloristikavälistes institutsioonides.

Rahvameditsiini uurimist ja määratlusi raskendab oluliselt uuritava materjali sünkreetilisus, erinevad interdistsiplinaarsed lähenemisvõimalused ja muudki tegurid, näiteks kohalikud eripärad. Teadlased eelistavad enamasti võimalust suruda materjal hõlmatavatesse raamidesse, selline lähenemine on aga rahvameditsiini puhul keeruline. Seetõttu on vastava pärimusliku materjali näol tegemist nii ihulähedaselt praktilise kui ka teaduslikult intrigeeriva ainesega.

Väitekirja autor on rahvameditsiini vaadelnud kui muutuvat ja eri aegu siduvat teadmistekogumit, tõdedes, et rahvameditsiini analüüsides tuleb käsitletavale materjalile läheneda ajaspetsiifiliselt. Laiemaks huviobjektiks on rahvameditsiin kui osa rahvausundist ja folkloorist tervikuna. Rahvameditsiiniline pärimus oma praktilises kasutuses tähendab haiguse tõrjet või ravi sõltuvalt kehtivatest tõekspidamistest ning käepärastest või pakutavatest vahenditest. Analüüsi käigus ei saa rahvameditsiini eraldada oma loomulikust toimimiskeskonnast, so uskumuskompleksist ja ühiskondlik–kultuurilisest kontekstist.

Sellest tõdemusest on 20. sajandi keskpaigast alates lähtunud ka rahvameditsiini defineerimisel. Loobutud on rahvameditsiini nägemisest kaduvikulisena, akadeemilise meditsiini poolt hüljatud praktikaid kasutava ning teaduslikus mõttes nonsenssides koosneva ravitsemisvõtete kogumina. Nüüd lähenetakse tänapäevasele biomeditsiinile aluse andnud rahvapärasele ravitsemisele kui sünkreetilisele, ajas kohanduvale pärimusele, mille roll ühiskonnas on tervisekäitumise seisukohalt endiselt määrav. Paralleelselt „rahvameditsiiniga” käibel olevad eriaspektilised mõisted nagu „etno-”, „pärimus-”, „sotsiaalmeditsiin” jt viitavad juba spetsiifilistele uurimise lähtekohtadele või erinevatele teaduslikele vaatepunktidele.

Eesti rahvameditsiini kogumise ja uurimise lugu jälgides tuli tõdeda, et siinsed teadlased on rahvameditsiini püüdnud määratleda pigem viimastel aastakümnetel, mil rahvameditsiini praktiline uurimine hoogustus ning materjali kogumine ei domineerinud enam uurimise üle. Väitekirjas tsiteeritud kolm Eesti

uurijat, kes on rahvameditsiini defineerinud, on oma määratlustes osutanud ühele küljele rahvameditsiini komplekssest olemusest. Nii on Andra Veidemann toonud esile konteksti olulisuse rahvameditsiini mõistmisel, Marju Kõivupuu rõhutab sünkreetilisi jooni rahvameditsiini materjalides ning Renata Sõukand viitab üksikisiku pärimuse ja kollektiivse pärimuse vastastikusele mõjule.

Tänapäevases avatud folkloorikäsitluse kontekstis on väitekirja autor rahvameditsiini defineerinud kui sünkreetilist, ajas muutuvat ja kultuurilisest kontekstist sõltuvat kollektiivsemat või individuaalsemat, erinevaid teadmistekihte koondavat pärimust, mille rakenduslikuks eesmärgiks on ratsionaalsete ja/või mitteratsionaalsete võtetega tõrjuda tervist ohustavaid tegureid ning aidata terviseprobleemide korral. Rahvameditsiini tuleb seejuures käsitleda osana akadeemilise meditsiini suhtes alternatiivseks nimetatud tervise edendamise või parandamise praktikatest. Ühtlasi on rahvameditsiin akadeemilise meditsiiniga ajalooliselt seotud ja eksisteerib selle kõrval. Väitekirja autor ei välista teistsuguste mõistete nagu „etnomeditsiin” ja „pärimusmeditsiin” kasutamist, kui see aitab täpsustada ja selgitada uuritavat materjali ja teadlaste lähtekohti. Alternatiivmeditsiin viitab valdavalt laialdasele tervishoiumeetodite kogumile, mis ei ole ilmtingimata vastava maa pärimus ning ei ole ka osa ametlikust tervishoiusüsteemist. Akadeemiline ehk kooli- ehk teaduslik meditsiin põhineb aga ratsionaalsel mõtlemisel, kus teooriat on võimalik katseliselt tõestada.

Olles võrdlevalt vaatluse alla võtnud teadusliku meditsiini ja rahvameditsiini suhted Eestis ja Eestiga seotud lähiriikides, võib üldistatult öelda, et teadusliku meditsiini eemaldumine rahvapärasest ravist toimus igal pool üsna pikkamisi. Meditsiiniliste praktikate lahknemise murdepunktiks oli 19. sajand, mille jooksul teaduslikud avastused kiirendasid märkimisväärselt meditsiini arengut. Teadusmeditsiini areng jätkus 20. sajandil, oma tõuke andsid siinjuures sõjad, vajadus efektiivsemate diagnoosimis- ja ravimeetodite järele ning edusammud ravimitööstuses. Mitmed koolimeditsiinis varem tarvitatud ja pikkamisi hüljatud võtted jäid käibele rahvameditsiinis, kus muutused praktikates toimuvad oluliselt pikema aja jooksul.

Edusammud teaduses ei pakkunud siiski lõplikku rahulolu. Paralleelselt 1970. aastatel üles kerkinud kriitikaga (põhiliselt kõrgete ootuste täitmata jätmine) teadusliku meditsiini aadressil kasvas huvi rahvalike ravivõtete, erinevate alternatiivmeditsiini suundade, loodustoodete ja looduslähedase eluviisi vastu. Ühtlasi muutus teadusmaastikul oluliselt suhtumine rahvameditsiini kui kultuurinähtuse püsimisse. Nii kultuuriteadustes kui ka meditsiiniringkondades tõdeti, et alternatiivsed praktikad ei kao teaduslike avastuste rakendudes käibelt; need teisenevad ja täienevad vastavalt ühiskonnas toimuvatele muutustele. Sajandeid eri harudena kulgenud meditsiinilised vaatepunktid lähenesid 20. sajandi lõpuks teineteisele oluliselt, suuremaid korrektiive senistes arvamustes on siinjuures tehtud akadeemilise meditsiini poolel. Osa rahvameditsiinis käibel olnud ravivahendeid, eelkõige puudutab see taimravi, on muutunud täiendraviks koolimeditsiinis kasutatavale ravile. Siiski põhjustavad eriarvamusi teadusliku meditsiini seisukohalt tõestamata efektiivsusega või ilmselgelt kahjulikud ravimid ja ravitsemismeetodid. Alternatiiv-

meditsiini professionaliseerumine ja teenuste tarbimise suurenemine on andnud haigetele mitmekesisemad valikuvõimalused oma tervise parandamisel, tähendades samas tihedamat konkurentsi ja suuremaid valikuid alternatiivravi ja akadeemilise meditsiini vahel.

Rahvameditsiini on esimesena uurinud ja määratlenud valdavalt arstid, kes lähtusid sel juhul teaduslikust vaatepunktist, vastandades rahva seas käibivaid ravitsemissvõtteid koolimeditsiinis kasutatutele. Ravitsemisele viidati ja sellele läheneti peamiselt kui koolimeditsiinist alamale, laenuleisele ja ebausaldusväärsele tegevusele. Etnograafid ja folkloristid on rahvameditsiini uurimise algusaegadest kuni umbes 20. sajandi keskpaigani käsitlenud ravipärimust usundilistele praktikatele tugineva teadmistekogumina, lähtudes aga mõnda aega samuti oletusest, et rahvameditsiin on kaduma määratud koolimeditsiini allvorm. Nii ongi rahvameditsiini andmestikku loomuldasa vaadeldud teadusmeditsiini kategooriatest lähtudes.

20. sajandi keskel toimunud muutused ühiskonnas, prominentsed uurijad (Põhjamaades näiteks Carl-Herman Tillhagen, Lauri Honko, Austrias Elfriede Grabner) ja nende 1950. aastate lõpul/1960. aastatel ilmunud ning tähelepanu äratanud uurimistööd, samuti 1961. aastal Stockholmis korraldatud meditsiini-antropoloogia sümposium, tekitasid vajaduse otsida uusi teaduslikke lähenemisi rahvameditsiinile. Sellest ajast tuginetakse üha rohkem kaasaegsele pärimusele, vaadeldakse rahvameditsiini käibimise konteksti, laienuvad on uurimisväli. Mida lähemale sajandi lõpule, seda enam on rahvameditsiini analüüsides jälgitud laiemalt ühiskonna ja kitsamalt kohaliku konteksti tervikseoseid, vaadeldes arstide, ravitsejate ning haigete suhtlusõrgustikke ja neid mõjutavaid sügavamaid tegureid, tehnoloogia mõju patsientide käitumisele, mitmeid alternatiivravi liikumisi jne. Samuti on hakatud rohkem uurima arhiividesse kogutud materjale, arvestades ka kogumise ajahetke, konteksti ja muutunud teaduslikke lähenemisi.

Analüüsides rahvameditsiini uurimise ajalugu, koostes teoreetilistest arutlustest välja ettepanek kasutada rahvameditsiini uuriva distsipliini märkimiseks Birgitte Rørbye pakutud „meditsiinifolkloristikat”, mida siinses väitekirjas on mõneti ka kasutatud. Tänapäeval tähistaks meditsiinifolkloristika uuringuid nii traditsioonilisel viisil kui ka virtuaalses keskkonnas, selle raames analüüsitakse alternatiivravi harusid ning alternatiiv- ja koolimeditsiini kokkupuutepunkte. Meditsiinifolkloristika kui selline eeldab teadlastelt interdistsiplinaarset ja rahvusvahelist lähenemist rahvameditsiinile või teistele alternatiivravi suundadele, eri uurimisvõtete rakendamist vastavalt materjali sisule ning püstitatud uurimisülesannetele.

Tänapäeva rahvameditsiini iseloomustab teaduse ja ühiskonna mõjul muutunud sisu, ühteageu käibivad kohalikku päritolu traditsioonilised ning laenatud ja kombineeritud praktikad. Rahvameditsiiniline pärimusinfo on pidevalt aktiivses liikumises arhiivimaterjalide, käibeloleva suulise pärimuse, trükisõna ja veebikeskkonna kaudu. Rahvameditsiinilise pärimuse kandjaks on igaüks meist. Kõik me anname edasi üht osa teadmistest, kuidas hoiduda erinevatest haigustest ning kuidas ravida väiksemaid tervisehädasid. Isiklikku

pärimust mõjutavad lähikondlased, haridus, ja elu jooksul väljakujunenud tõekspidamised – otsus kasutada alternatiiv- või koolimeditsiini tehakse isikliku äranägemise järgi ja lähima suhtlusvõrgustiku mõjul. Oma rolli mängib ka harjumus.

Norra uurijad Bente Alver ja Torunn Selberg (Alver, Selberg 1987) tõstasid 1980. aastate lõpupoole küsimuse, miks rahvameditsiin on endiselt tähtis. Väitekirja autor jõudis erinevate seletusvõimaluste kaudu järeldusele, et ühest küljest mõjutab rahvameditsiini käibimist ametlik bürokraatia, teisalt avaldavad mõju põlvkondade üleselt säilinud teadmised terviseprobleemide lahendamiseks. Rahvameditsiin ja alternatiivravi üldisemalt on haigele üks võimalus akadeemilise meditsiini kõrval. Kui mingil põhjusel on ka pääs arstide juurde keeruline või koolimeditsiini ei usaldata, kasutatakse tervise parandamiseks ja abi otsimiseks muid teid ning võidakse pöörduda alternatiivravi pakkuja poole.

Teaduslikus meditsiinis on praeguseks muutunud olulisemaks haige enda aktiivne osalus raviprotsessis, kuna sellest sõltub patsiendi tervenemise edukus. Haige, arsti ning haige pereliikmete või muu tugisüsteemi vahel hästi toimiv suhtlus on määrav haige meelestatuse ja ravi tulemuslikkuse jaoks. Seda põhimõtet on hakanud järgima ka Eesti arstkond. Kohatine umbusk arstidesse võib olla põhjustatud koolimeditsiinis pikka aega kehtinud praktikast mitte rääkida haigele tõtt tema seisundi kohta. Kuigi praeguseks peetakse õigemaks patsienti nii tema seisundist kui ka ravi üksikasjadest informeerida, võivad teistsugused mälestused, bürokraatia ning lühike vastuvõtu- ja probleemi selgitamise aeg endiselt mõjutada patsiendi umbusklikku suhtumist arstidesse ning suuremat usaldust rahvaravitsejate vastu. Teisalt võivad haige ravimisel edukalt koostööd teha kõik kolm osapoolt – selle aluseks on haige, arsti ja ravitseja vastastikune usaldus ja omavahelise suhtluse avatus.

Eesti teaduslik meditsiin, keskusega Tartu Ülikoolis, arenes traditsiooniliselt dominantse rahvameditsiini kõrval 19. sajandil jõudsasti. Silmapaistvat tööd tegid näiteks K. E. von Baer ja P. J. Karell, eestlastest F. R. Faehlmann ja F. R. Kreutzwald. Haritud arstid pigem taunisid rahvapärast arstimiskunsti ning soovitasid eelistada professionaalset arstiabi, alati arvestamata reaalseid talurahva võimalusi ja tingimusi. Mitmed tuntud meedikud, eesotsas K. E. von Baeri ja F. R. Kreutzwaldiga tundsid küll kohalikku rahvameditsiinilist pärimust, kuid seda analüüsides ei lähtunud nad usundilisest kontekstist, milles selline teave liikus, vaid sellel ajal tõeks peetud meditsiinilistest seisukohtadest. Toonased arstid juhtisid tähelepanu analoogiamaagiast tulenevatele ohtudele inimese tervisele. Koolimeditsiini tõekspidamistega õnnestus talurahval tutvuda peamiselt õpetuslike raamatukeste ning populaarsetes talurahvakalendrites avaldatud rahva- ja koolimeditsiinilise segamaterjali varal. Hilisem usundi taandumine, kasvav kirjaoskus ja haritus aitas leida lugejaskonda populaar-teaduslikule erialakirjandusele, mis muutis ka (enese)ravitsemise harjumusi.

20. sajandil hakkas suurenema eestikeelse arstkonna osakaal Eestis praktiseerivate medikute seas. Samas toimusid mitmed kultuurilised ja ühiskondlikud muutused, mis mõjutasid inimeste igapäevast tervisekäitumist. Kasutusele võeti uusi ravimeid, nt antibiootikumid, ilmus uuemat populaarset

kirjandust tervishoiu- ja hügieeni kohta. Kuigi rahvaravitsejatelt abi otsimine kahanes mõnevõrra 1930. aastate lõpuks, et kadunud siiski usaldus rahvaravitsejate vastu.

Käesolev väitekiri on eesti rahvameditsiini kogumise ja uurimise lugu jälgides toetunud Eesti Rahvaluule Arhiivi (1927) ja Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetooli (1919) loomisega alguse saanud institutsionaliseeritud folkloristikale. Rahvaluule õppetooli ja arhiivi loomine 20. sajandi esimesel veerandil oli oluline samm teadlaste väljaõppel, pärimuse kvaliteetsel kogumisel, säilitamisel ja uurimisel – esimesed folkloristide–etnograafide uurimused eesti rahvameditsiinist ilmusid akadeemiliste institutsioonide asutamisega samal ajal.

ERA tugisambaks on mitmed väikekogud, põhiliselt aga Jakob Hurda ning Matthias Johann Eiseni kogu. Mõlema vanavarakoguja korrespondentide saadetud materjalides esineb rahvameditsiinilist pärimust, seejuures esitas Jakob Hurt oma 1888. aasta üleskutses mitmeid küsimusi rahvameditsiini, peamiselt etnobotanika kohta. Väitekirja autorile teadaolevalt esimene spetsiaalselt rahvameditsiini, täpsemalt rahvaveterinaaria kogumiseks koostatud küsitluskava pärines veterinaar Johannes Koolilt, kes 1912. aastal ärgitas „Eesti Kirjanduse” kaudu loomaarste, loomapidajaid ja teisi kaaskodanikke ravitsemispärimust koguma. Seejuures oli loomade ravi käsitlevate punktide kõrvale lisatud inimeste haigustele ja probleemidele osutavaid küsimusi. Ühe esimesena eesti arstidest avaldas Jüri Grünthal 1924. aastal olulise artikliseeria laste- ja naistehaigustest ning sünnitusest. Tuginedes M. J. Eiseni kogule, vanemale kirjandusele ja enda kogutud andmetele käsitles ta pärimuslikku materjali üsnagi neutraalselt ning osutas seejuures mitme kaasaegse praktika, nt ämmaemandatelt õpitud võtete kasutamisele.

Üks esimesi usundiuurija kirjutatud eesti rahvameditsiini käsitlev artikkel pärines soome etnograafil Ilmari Manninenilt (1925), kes analüüsis rahvameditsiini soome-ugri usundilises süsteemis ning loetles selle kolm põhijoont: 1) arstimisvahend olgu sealt, kus haigus; 2) arstimisvahend olgu samasugune nagu haiguse sümptomid või haige koht; 3) arstimisvahend peab olema kangem kui haigus. Ka on ta rõhutanud ühest küljest haiguse üleloomulikku päritolu, teisalt kaasinimeste nõidust haiguste tekitamisel.

Tähelepanuväärseks võib pidada meedik Voldemar Sumbergi koostatud, Eesti Üliõpilaste Seltsi Arstiteaduse Osakonna toimetatud ning 1921. a. Eesti Rahva Muuseumi väljaannete seerias avaldatud küsitluskava, mis keskendus sünnitustemaatikale, surnutele, erinevate haiguste ravile ning ravitsejatele. Ravitsejaid käsitlevatele küsimustele lisaks sooviti kirjeldusi haigete suhtumisest koolitatud arstidesse, mida üldjuhul küsitluskavades esile ei tõstetud. Sama oluliseks on väitekirja autor lugenud Eesti Tervishoiu Muuseumi poolt 1920. aastatel avaldatud küsitluskava, mis pööras tähelepanu rahvaarstimises tarvitataivate esemete kogumisele ning ravitsejate tegelikele teadmistele inimkehast. Sedagi teemapüstitust folkloristlikes küsitluskavades enamasti ei ole.

Institutsionaalse aluse saanud eesti folkloristika ei toonud rahvameditsiini uurimises kaasa suuremat arengut. Eesti Vabariigi aegsete folkloristide põhijõud koondusid seni kogutud materjali korrastamisele ning lisakogumisele. Oskar Looritsa eestvedamisel pöörati toona tähelepanu murde- ja usundilisele terminoloogiale, mis pidi folkloristide hinnangul kaasa aitama usundiliste mõistatuste lahendamisele ja motiivide võtme leidmisele. Igapäevaselt süstematiseeriti kõikide ainealade korrastamise raames ka rahvameditsiinilist materjali, eriti loitse. Arhiivitöö kõrvalt viidi läbi folkloristide välitöid ning alates 1928. aastast edendati sihipäraselt suhtlust ERA korrespondentidega. Rahvameditsiinilist pärimusmaterjali silmas pidades oli selles ajas positiivne Akadeemilise Loomaarstiteadusliku Seltsi algatatud rahvaveterinaarse materjali kogumine stipendiaatide kaudu ning selle liitmine ERA rahvameditsiinilise materjali hulka aastatel 1933.–1935. Mainitud kogu ei ole siiani praktiliselt analüüsitud.

Väitekirjas vaadeldud Eesti Vabariigi aegsed rahvameditsiini puudutavad küsitluskavad avaldati enamasti „Rahvapärимuste Selgitajates”, oluline oli ka Richard Viidalepa 1936. aastal koostatud ulatuslik juhend rahvaluulekogujale. Publitseeritud kavadele lisaks on vaadeldud ERAs eesti folkloristika ajaloo materjalide hulgas säilitatavaid tolleaegseid küsimustikke. Rahvameditsiini küsitluskavades oli sel perioodil korduvateks teemadeks rahvapärane arstimise ja haiguste terminoloogia ning erinevate haiguste ravi käsitlevad küsimused. Meditsiinitöötajate koostatud kavades pöörati küsimuste koostamisel tähelepanu ravis kasutatavatele esemetele ning koolitatud arsti usaldamisele. Peamiselt võib sel ajal koostatud küsitluskavades rahvameditsiini kohta käivaid küsimusi või eraldi alapunkte leida teistes usundit ja kombestikku käsitlevates küsitluskavades. Nii kerkis rahvameditsiin esile seoses laste- ja naistetemaatika, rahvahuumori, surmakultuuri ja taimenimetuste kogumisega.

Käsitletava perioodi korrespondendid on olnud paljude folkloristlike teemade (usund ja kombestik, lühivormid, rahvamängud, -laulud ja -tantsud, samuti kultuuriloolised andmed) kõrval usinad saatma ka rahvameditsiinilist materjali. Aktiivseimate kirjasaatjate elukohti vaadates domineerivad valdavalt lõuna-eestlastest kaastöölised. Vastuseid rahvameditsiini kohta laekus arhiivile veel vahetult Teise maailmasõja eel ja ajal. Seda mõjutas eelkõige Herbert Tampere 1940. aastal ilmunud rahvameditsiini küsimustik silma- ja kõrva-haigustest.

Kogumistöö osutati tähelepanu usundilise pärimuse kontekstile (korrespondente ergutati jäädvustama isikuid, esemeid, toiminguid ja kohti fotodel ja joonistustel ning avaldati põhjalikke juhendeid, mismoodi nõutavat üles märkida). Rahvameditsiinilise materjali analüüsiga tegeles nii Eesti Vabariigi ajal kui hiljem eksiilis üsna palju Oskar Loorits, seda põhiliselt üldise usundilise teemaderingi osana. Rahvameditsiini andmestikku korraldas kartoteekidesse toona Herbert Tampere. Hiljem täiendas Tampere alustatud loitsukartoteeki Mare Kõiva.

Uueks tendentsiks folkloristika institutsionaliseerimise järel 1920.–1930. aastatel oli pigem folkloristide–etnograafide ja mitte arstide huvi rahvameditsiinilise materjali vastu. Üsna silmatorkav on küsitluskavade koostajate erinev

lähenedamine kogujatele ja andmestikule – folkloristid lähtusid vastuste ootuses rohkem korrespondentide usundilisest maailmast, meedikud seevastu olid vastajate seas silmas pidanud meditsiiniharidusega kolleege ja pöördusid küsitluste eessõnades ennekõike nende poole. Rahvameditsiini uurimise kohta võib järeldada, et kuigi tehti märkimisväärseid katseid vastavat pärimust koguda ja see oli keskmiselt aktuaalne teema, ei jõutud enne Teist maailmasõda põhjalikumate uurimistöödeni.

Teisele maailmasõjale järgnenud aastakümneid iseloomustas üldine hirm oma saatuse pärast ning valitseva korra ees. Enne sõda vähenenud ravitsejate abi kasutamine Eestis hoogustus raskest ajast mõjutatuna taas. Samas oli seesuguse rahvapärase arstiabi kasutamine ja ravitsejate tegevus ametlikult keelatud, jätkus koolimeditsiini kiire areng ning rõhutati ametliku arstiabi valitsevat positsiooni.

Arvestades nõukogude ajal valitsenud riiklikku taunivat hoiakut rahvameditsiini ja ravitsejatesse ei olnud folkloristidel ilmselt kerge vastavat kaasaja pärimust koguda. Ometi ei kadunud rahvapärane ravitsemine kuhugi. Eelduspäraselt raviti paljusid kergemaid haigusi kodus, tuginedes vanematelt põlvkondadelt saadud teadmistele. Endiselt kasutati kodulähedasi ravimtaimi, taimseid ja loomseid saaduseid. Pigem püüti aidata üksteist, kui et pöörduti arstide poole. Pikalt püsisid nii traditsiooniline taluelu kui ka pereemade ravitsemisoskused, igapäevane kodune esmaabi säilitas põlvkondadeüleselt eesti rahvameditsiinilist pärimust. Samadel põhjustel säilis veel rahvaveterinaariaalane teadmistekogum.

Nõukogude aega iseloomustavate paradokside hulka kuuluvad muuhulgas üleskutsed usundilise materjali uurimiseväärse alaväärtustamisest hoolimata vastavat materjali arhiivile saatma ja põhjalikumalt analüüsima. Nii loetles Herbert Tampere 1960. aastate algul puudujääke arhiivis säilitatavas usundilises materjalis, mille juures pidas ta kogumist väärivaks materjaliks rahvapäraseid ravitsemisvõtteid. Eesti Vabariigi perioodile sarnaselt rõhutas Tampere ka usundilise terminoloogia ja võttestiku taustandmete täpse ülesmärkimise olulisust. Lisaks ergutas August Annist oma kolleege rahvausundit rohkem uurima.

Rahvameditsiinis tarvitataivate ravitsemisvõtete, -vahendite, ravitsejate tegevus ja haigete käitumine jäi nõukogude ajal põhiliselt etnograafide ja folkloristide töömaaks. Märkimisväärse ettevõtlikkusega moodustasid nii folkloristide kui meedikute seas erandi meditsiini doktorid Mihkel Kask ja Kaljo Villako. Kaks kolleegi tõstatasid küsimuse eesti oma ja laenukse rahvameditsiini võttestiku kohta ning kutsusid üles vaatlema materjali meditsiini ajaloo seisukohalt. Rahvameditsiini pidi nende arvates aitama selgitada eestlaste ja nende naaberriikide omavahelisi suhteid, näitama arstiteaduse mõju rahvameditsiinile, selgitama, kes tegelesid varasematel aegadel haigete ravi ning rahvameditsiini ravimeetoditega, ja milliseid rahvameditsiinis esinevaid oskussõnu saab kasutusele võtta arstiteadusliku oskussõnastiku rikastamiseks. Kolleegi ja mitmete folkloristidega (Herbert Tampere, Erna Normann) ette võetud kogumiskampaaniat hinnates on Kaljo Villako nentunud, et selle aja

arstkond tõsiseltvõetavat huvi eesti rahvameditsiini vastu ei tundnud, vastupidiselt oodatule laekus arhiivi vaid üksikute meditsiinitöötajate saadetisi.

Toonase Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna üldregistrid osutavad, et rahvameditsiiniline andmestik jäi teiste teemade (jutupärimus, rahvalaulud ja -viisid) aktiivset kogumist ja laekumist arvestades mõnevõrra varju. Siiski tõusevad esile kindlate kogujate üsna regulaarselt saadetud rahvameditsiini sisaldavad vastused. Registrate märkustest nähtub samuti, et kuigi suuremate kogumiste puhul on võetud aluseks Villako-Kase küsitluskava, ei ole alati järjekindlalt vastatud kõigile 13 teemapunktile. Üksikute või väikesemahuliste vastuste puhul võib seega tegu olla pigem juhusliku korjega, eelduspäraselt on aga küsimisel innustust saadud avaldatud küsitluskavast. Peamiselt 1960. aastatel kogutud rahvameditsiiniline andmestik sisaldab niisiis vähemal või rohkemal määral informantide vastuseid Kase-Villako etteantud haigusnomenklatuuride kaupa, sh hulgaliselt nõidussõnu, teateid rahvaarstidest, küllalt palju andmeid etnobotaanikast, vähesel määral ka rahvaveterinaariast. Samuti leidub vastustes rahvameditsiinilist kohapärimust.

Kaljo Villako mälestuste põhjal võib järeldada, et küsitluskava koostajad jälgisid vähemalt mõnda aega materjali laekumist ning loobusid siis edasisest teemaga tegelemisest. Süvauurimuslik meditsiiniajalooline käsitlus kahe meediku algatusel kogutud rahvameditsiini andmestiku kohta oleks äärmiselt huvitav, eriti tänapäeva arvestades. Mihkel Kase ja Kaljo Villako algatuse tähendust hinnates tuleb tõdeda, et küsitluskavale saabunud vastuste analüüsimata jäämise tõttu valitseb eesti rahvameditsiini uurimises oluline tühik. Kuna 20. sajandi keskel hakkas eesti pärimuslik ravimisvõttestik järkjärgult taanduma uute alternatiivsete suundade ees, on 1959. aastal avaldatud küsitluskava ja sellele järgnenud mitmeteistkümne aasta jooksul laekunud vastuste näol tegu ühe perioodi vältel massiivse andmestiku talletamisega.

Märkimisväärne on ka Gustav Vilbaste laiaulatuslik töö rahvapäraste taimenimetuste kogumisel 20. sajandi algusest 1960. aastate lõpuni, mis tipnes mitmete raamatute, sh postuumselt Eesti taimenimetuste registri avaldamisega 1993. aastal. Rahvabotaanika kogumise ja uurimise kõrval uuriti ja korrastati nõukogude perioodil rahvameditsiini alateemadest enim loitse, kuna nõidussõnu on lisaks ravimisele kasutatud veel mitmesugustes usundilis-kombestikulistest kaitset ja tõrjet vajavates valdkondades. Nõukogude ajale iseloomulikult paradoksaalselt tegeleti seega usinalt teemaga, mis sisaldab endas tugevalt religioos- seid elemente nagu kolmainsuse nimetamine või ristimärgid loitsutekstides. Teisalt on loitsud analüüsitavad ka tekstilisest ja lingvistilisest vaatepunktist, mis oli toonast ideoloogiat arvestades aktsepteeritav. Üldsisustike märkustest võib järeldada, et loitse kui (nende varasemat tabulisust arvestades) erakorralisemat materjali saabus arhiivile märkimisväärsetes kogustes.

Nõukogudeaegseid korrespondentide saadetisi hinnates on muuhulgas võimalik lähtuda „Rahvapärimate kogujates” avaldatust. 1960. aastatel oli usinaid vastajaid üle Eesti, eriti aga Lõuna- ja Kagu-Eestist, samuti Lääne- ja Kirde-Eestist. 1970. aastate esimesel poolel, mil veel laekus rahvameditsiini sisaldavaid mahukamaid vastuseid, langes vastajate arv oluliselt kõikides

piirkondades. Aktiivseimad olid endiselt Lõuna-Eesti korrespondendid. Kaastööliste aktiivsus võis sõltuda ka arhiivipoolsetest nõustajatest–juhendajatest. Teisalt talletasid rahvameditsiinilist materjali välitöödel ka folkloristid, teinegi kord üsna järjepidevalt ning isiklikust huvist tingitult.

Rahvameditsiini uurimine oli Teise maailmasõja järel ja Eesti taasiseisvumise eel teiste küsitlavate ja uuritavate teemade kõrval üldiselt hinnates rohkem tagaplaanil kui eelmisel perioodil. Erandi moodustas ainult 1959. aastal avaldatud küsitluskava, seegi väljastpoolt folkloristikat, samas kui enne Teist maailmasõda ilmus mitmeid spetsiifiliselt rahvameditsiinile pühendatud küsitlusi, nii folkloristide kui ka meedikute omi. Teisalt jätkati andmete kogumist, kogutud materjali kopeerimist ja korrastamist. Rahvameditsiin oli nõukogude ajal rahvaluule kogumises „nähtaval” valdavalt teiste küsitluskavade osana. Kui arvestada, et 1960. aastatel kutsuti folkloristide üles usundit koguma ja uurima, tuleb rahvameditsiini silmas pidades tõdedada, et pideva kogumistöö kõrvalt stabiilse uurimistööni ei jõutud.

Muutused rahvameditsiini uurimises leidsid aset 1970. aastate lõpul ja 1980. aastate algul, kui koolimeditsiini kõrval hakati hoogsamalt kasutama alternatiivravi ning elavnes folkloristide huvi teema vastu. Oma mõju teisenenud teaduslikule lähenemisele avaldasid ka linnastumine, sellega kaasneva elustiili ja harjumuste pidev muutus, uued alternatiivravi võimalused, -kursused ja raamatud. Mitmed selleks hetkeks avaldatud folkloristlikud suurväljaanded, korraldustöö edenemine arhiivis jmt andsid nüüd aega varem varju jäänud teemade uurimiseks. 1980. aastatel asuti sihipäraselt jäädvustama alternatiiv- ja rahvameditsiini praktikaid, avaldati sellekohaseid uurimusi (Mare Kõiva, Andra Veidemann, Marju Kõivupuu jt) ja kaitsi esimesed kraaditööd. Aktiivset huvi rahvameditsiini uurimise vastu, lähtudes teadusliku meditsiini vaatepunktist, näitasid üles mitmed farmakoloogid.

Ulatuslikke ja üldisemaid probleeme analüüsivaid uurimusi avaldasid folkloristid nõukogude ajal vähe, küll aga ilmus väiksemaid uurimusi üksikute haiguste või haigusegruppide kohta nii teadlastelt kui ka tudengitelt. Mitmel korral on väitekirjas rõhutatud, et nõukogude periood oli paradokside aeg, kus ametlikult oli palju keelatud ning keeldudest üleastumise eest karistamist kardeti, kuid teadmised ja oskused erinevaid igapäevaselt ette tulevaid haigusi ravida püsisid siiski mälus ja käibel. Märkimisväärselt muutus rahvameditsiini uurimise lugu 1990. aastatel, Eesti riigi taasiseisvumise järel.

20. sajandil on rahvameditsiiniga tegelemine Eestis ja lääneriikides kirjeldatav tõusu- ja kasvukõveratena, mis tulenevad ennekõike üldisest suhtumisest rahvameditsiini andmestiku väärtusesse ning kogumise ja analüüsimise vajadusse. Nii Eestis kui ka teistes vaadeldud piirkondades (Põhjamaad ja saksa, ositi ka angloameerika kultuuriruum; vähemal määral on väitekirjas tähelepanu pööratud slaavi kultuuriruumile) võib täheldada folkloristide huvi kasvu teema vastu 1920.–1930. aastatel, Eestis andis sellele märkimisväärse tõuke folkloristlike uurimisasutuste rajamine. Teise maailmasõja ajal seiskusid rahvameditsiini uuringud mõneks ajaks ning uus murrangupunkt uurimises saabus läänes 1950.–1960. aastate vahetusel, mil märgati rahvameditsiini

püsivust, moderniseerumist, konteksti ning uusi, üha populaarsemaks muutuvaid alternatiivravi võimalusi. Ka Eestis võis ametlikult pärsitud usundiuurimise tingimustes 1960. aastatel täheldada folkloristide suuremat huvi rahvameditsiini vastu. Seni domineerinud kogumistöö asemel hakati 1970.–1980. aastatel tegelema sihipärase uurimisega, põhitähelepanu pöörati rahvaravitsejatele, loitsudele ning taimravile. Nii mitteteadlaste kui ka uurijate äärmiselt suur huvi alternatiivravi vastu on kestnud alates 1980. aastatest tänase päevani. Rahvameditsiiniga tegelemise tõusuperioodideks on 20. sajandil Eestis ja mujalgi kolmas ja neljas kümnend, sajandi keskaik ning viimane kümnend.

1990. aastatel muutus arusaamine folkloristikast oluliselt, rahvaluulet nähti ja käsitleti senisest laiemalt. See tõstas omakorda uusi küsimusi ja probleeme, varasemat ja tänapäevasemat materjali oli raskem ühesugustelt alustelt käsitleda. Pärimus oli aja jooksul sedavõrd muutunud, et ei võimaldanud materjali endistelt alustelt määratleda. Suurenes tähelepanu spetsiifilisematele teemadele ja folkloori uutele levikuvormidele, nt elektrooniline meedia. Muutusid arhiivimaterjali säilitamise vahendid, laialdaselt hakati kasutama digitaalseid salvestuslahendusi, koguti nii endiselt käibivat vana kui ka tänapäevast folkloori. Senisest avaramalt läheneti ka rahvameditsiinile, aktiivselt hakati talletama konteksti ning kaasaegset pärimust.

Rahvameditsiini on pidevalt kogutud alates 19. sajandi lõpust tänapäevani, alates Jakob Hurda ja Johannes Kooli üleskutsetest kirjasõnas kuni veebipõhiste kogumisteni, küsitluste ülesehitused varieeruvad märksõnade loetelust ja statistika kogumisest narratiivseid vastuseid eeldavate teemapunktideni. 20. sajandil on eesti rahvameditsiini kogumisel domineerinud järgmised alateemad: loitsud, taimravi, ravitsejad, sünnituspärimus, laste- ja naistehaigused, silma- ja kõrvahaigused, surmakultuuriga seonduv rahvameditsiiniline pärimus, kohapärimuse kokkupuutepunktid ravitsemisega, loomade roll rahvameditsiinis. Samas on küsitluskavade põhjal näha, et koguda on püütud võimalikult mitmekülgset andmestikku. Uute, laiendatud tänapäevaste küsitluskavade näitel seostub rahvameditsiiniline materjal ka parapsühholoogia, astroloogia ja muude müstilisteks peetavate teemadega.

Rahvameditsiin, nagu väitekirjas on osutatud, seostub teda ümbritseva folkloorse keskkonnaga mitmeti. Folkloorisiseselt ilmnevad rahvameditsiinilise materjali kokkupuuted teiste rahvaluule alateemadega – matusekombestiku kaudu (surnute ja surnuaiaga seotud ravimine), usundilistes muistendites. Narratiivides ja kohapärimuses kajastuvad mitmed ravitsemiskohad – kivid, puud, allikad. Huumori valdkonnaga on rahvapärane ravimine seostatav naljandite ja anekdootide kaudu, peamiselt varasema pärimuse raames ka pulmanaljade kaudu; (rahva)meditsiinilist pärimust vahendavad veel lühivormid (nt vanasõnad haiguste, tervise, arstide kohta), ended ja käitumisjuhendid, ka perepärimus.

Tänapäeva ühiskonnas on oluliselt mitmekesisestunud alternatiivsete ravivõtete õppimise ja kasutamise võimalused. Varasemast rohkem on avaldatud ja avaldatakse rahva/alternatiivmeditsiinilist kirjandust ja ajakirjandust, alternatiivravi kajastatakse meedias. Arutletakse patsientide ja arstide, aga ka ravitse-

jate vahelise koostöö üle, ning oluliselt on tähtsustunud ja aktiveerunud haige enda roll oma tervise üle otsustamisel. Rohkem räägitakse ka akadeemilise ja alternatiivravi kombineerimise võimalikkusest. Varasem eesti rahvameditsiiniline pärimus on kättesaadav Interneti-lehekülgedelt, väitekirjas on viidatud mitmele folkloristide koostatud andmebaasile, mitmekülgset alternatiiv/rahvameditsiinilist materjali võib leida ka teistelt veebilehekülgedelt. Rahvameditsiiniline pärimus on elav ning suudab edukalt ajaga kohaneda ja areneda, uurija ülesandeks on kohandada metoodikat ja analüüsi vastavalt muutuvale uurimisainesele.

Nüüdisaegset uurimissituatsiooni iseloomustab teaduste- ja teadlastevaheline koostöö, kontekstiuuringud, erinevate teaduslike vaatepunktide olulisus, laiemad ühiskondlikud tervist ja hügieeni puudutavad tõekspidamised on alati avaldanud mõju rahvameditsiinilisele pärimusmaterjalile. Meditsiinifolkloristika näol ei ole tegu ainult kahe distsipliini – folkloristika ja meditsiini – vahele jääva teadusharuga. Tegemine on vaieldamatult tähelepanu vääriva ja perspektiivika teadusdistsipliiniga, mille raames on võimalik rahvameditsiini uurida nii kultuuriuuringute siseselt kui ka teiste erialade vaatepunktist. Folkloristikast väljaspool seostub rahvameditsiini keeleteaduse, ajaloo, psühholoogia, semiootika ja mitmete reaalteadustega (meditsiin, farmakoloogia). Erinevate distsipliinide piirimaal balansseerimine lisab teadustööle oma intrigeerivat võlu.

Kokkuvõtteks võib järeldada, et Eestis ning lähemates naaberriikides on rahvameditsiini uurimine 20. sajandil olnud sporaadiline ja teatavate piirangutega. Ometi on rahvapärase ravitsemisega erinevatel ajaloo-etappidel tegeletud ning rahvameditsiini uurijaid ja pärimuse kogujaid on rohkemal või vähemal määral jätkunud igasse väitekirjas vaadeldud perioodi. Teemakohaste teaduslike uurimuste arv Eestis on viimastel aastakümnetel märkimisväärselt kasvanud, lisandunud on noori uurijaid. Rahvameditsiini kogumist ja uurimist Eestis 20. sajandil iseloomustab seega tõusvalt kulgev arengujoon, mis 21. sajandil annab põhjuse rõhutada folkloorselt keeruka uurimisteema aktuaalsust ja arenemisvõimalusi.

SUMMARY

ASPECTS ON FOLK MEDICINE: DEVELOPMENT OF THE DEFINITION, DATA COLLECTING AND RESEARCH IN ESTONIA IN THE 20th CENTURY

Introduction

This dissertation gives an overview of the collecting and research of folk medicine in Estonia during the 20th century, and to some extent of the present situation and future goals. The author tries to show the changes in the principles of collecting and research of folk medicine during the course of the century. The dissertation also analyses how the definition of folk medicine has altered in the 20th century and describes research directions in Nordic countries, but also Germany, closely connected with and thus influencing the history of the folkloristic research in Estonia.

During the 20th century, Estonian folk medicine has always been collected and – largely depending on the situation in a given period – also analysed. Folk medicine has never had a central position within the field of folkloristics, and, during the Soviet times, it was in a suppressed position, as was folk belief research in general. Nevertheless, the number of archival records on folk medicine is substantial enough to make conclusions on the development of the collecting and research. During the 20th century, folk medicine has been studied by folklorists and researchers from other fields, from various viewpoints and with variable intensity.

Sources of this dissertation include articles and books written by both Estonian and foreign scholars; articles on folk medicine published in *Eesti Kirjandus* (Estonian Literature); annual overviews, articles and questionnaires of folkloristic bulletins *Rahvapärimeste Selgitaja* (The Explanation of Folk Traditions; 1936–1940) and *Rahvapärimeste koguja* (The Collector of Folk Traditions; 1961–1976) and questionnaires compiled in the last decades. The records on the history of Estonian folkloristics in the Estonian Folklore Archives have served as another source of information. Content indexes of the manuscript volumes were also used to check the information on the arrival and content of the folk medicine records, mostly for certain periods of time but also for general overview.

In earlier centuries, country folk in Estonia had to rely on their own resources when it came to seeking help against ailments. Many problems were probably cured at home, many, on the other hand, were trusted in the hands of the “wise”. Although, gradually some medical literature was published in calendars, newspapers and some popular books on healing, most of it was translated knowledge, generally of urban German origin. As it happens, the cures against diseases suggested in calendars were already behind the scientific thought, however, ahead of time for the Estonian country folk (Martsoo 2007: 29), freed from serfdom in 1816 in Estonia (today North-Estonia) and 1819 in Livonia (today South-Estonia), and having no chance of getting suggested

remedies from pharmacies (which were very few until the 20th century) or visiting doctors who were mostly German-speaking and living in the cities.

Some of the medical professionals of the 19th century, for instance Karl Ernst von Baer (1792–1876), Friedrich Robert Faehlmann (1798–1850), Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882) *et al.*, were, nevertheless, interested in the topic. Their general attitude toward the superstition-filled and unscientific folk medicine was unfavourable. It has to be remembered, though, that scientific medicine of the time had just started to develop rapidly and some of the curative methods of folk and scientific medicine were still similar or even the same (e.g. placebo effect).

The first big step toward collecting and studying folklore was taken by a pastor, folklorist and linguist Jakob Hurt (1839–1907) who published his plea to the readers of newspapers to collect Estonian folklore in 1888 and continued this correspondence and the work of collecting and publishing folkloristic material up to his death. In his big questionnaire from 1888, he did not ignore folk medicine and herbal remedies. The material gathered through his correspondents provides valuable, though sometimes too concise data on folk medicine practiced by Estonians at that time.

Before the Soviet Era

With the arrival of independence in 1918, the Department of Estonian and Comparative Folklore was founded at the University of Tartu (1919) and later, in 1927, the Estonian Folklore Archives were established. Since then, research on Estonian folklore has been grounded on an academic basis and Estonian folklorists have been institutionally equal to their foreign colleagues.

In the beginning of the 20th century, before the establishment of the Chair of Estonian and Comparative Folklore at the University of Tartu and the Estonian Folklore Archives (EFA), some shorter or longer articles on folk medicine were published in the literary magazine *Eesti Kirjandus*. They included some comments by medical doctors on earlier articles or magazines published in the 18th and 19th century, dealing with folk remedies. They also included a series of articles by medical student Jüri Grünthal [Haldre] (1924) who wrote about folk remedies for women's and children's diseases. One of the most important articles in *Eesti Kirjandus* was written by Finnish scholar Ilmari Manninen (1894–1935) who described the three main postulates of Estonian folk medicine: 1) the remedy has to be taken from the place the illness was caught; 2) the remedy has to be similar to the symptoms or the ill place in the body; 3) the remedy has to be stronger than the illness (Manninen 1925: 455–457).

In Estonia, the fields of folkloristics and ethnology are taught separately, and the reason lies in the early days of the Estonian Republic in 1919–1920 when Tartu University was being built up as an Estonian-language university. The study of ethnology in Estonia was based on history; folkloristics on the other hand was based on philology. This division persisted until 2008, when the joint MA program of ethnology and folkloristics was established at the Institute of Cultural Research and Fine Arts in the Faculty of Philosophy. The Chair of

Ethnography seemed to keep more to the background at first, probably due to the fact that the activities of the Estonian National Museum, established already in 1909, were more visible. There were no institutions dealing with folklore in Estonia in that day, thus the newly-founded Chair of Folkloristics (1919) filled the gap. The first professor of the department was folklorist Walter Anderson (1885–1962); also lecturing at the chair was folklorist Matthias Johann Eisen (1857–1934). The Chair of Folkloristics opened in 1919, preferring to use the Estonian term *rahvaluule* instead of “folklore”, thus differing from the eastern, southern and western colleagues who, at the time period in the beginning of the 20th century, preferred the foreign term. The department was teaching folk poetry as well as folk belief and traditions, thus following in the footsteps of the earlier Estonian folkloristics (Jaago 2003: 37–39, 45).

The first student to reach a PhD in folkloristics at the University of Tartu (in 1926) was Oskar Loorits (1900–1961) who also committed himself to the establishment of the EFA by bringing Jakob Hurt’s folklore collections from the care of Finnish folklorist Kaarle Krohn in Helsinki to Tartu. After a long battle with the red tape, the Archives were established on September 24, 1927, but the doors were open to the public already from the beginning of the month. Oskar Loorits also became the first director of the EFA.

The main tasks of the EFA were organising the previously collected material, making copies, serving students and researchers from Estonia and abroad, collecting folklore, filling in the gaps in different topics and doing as much research as possible within their limited resources. The principles of wide-ranging collecting and the systematising of records were based on the Jakob Hurt collections and have served as a strong foothold for further research. Among other topics, folk medicine records were also systematised and collected. Oskar Loorits himself was interested in folk belief and has compiled questionnaires on the names of folk diseases and on folk medicine terminology. During the few decades before the second world war, questions concerning folk medicine emerged mostly in various additional questionnaires – on how death and the dead were involved in the healing process, how swinging was part of healing rituals; there were questions about protection and heavenly letters, questions about sauna rituals and, among them, healing in sauna; healing at certain places, by certain stones, lakes etc. In 1940, folklorist Herbert Tampere (1909–1975) compiled a specific questionnaire about eye and ear diseases (Tampere 1940), which was also published in the bulletin *Rahvapärimeste Selgitaja* as most of the other questionnaires. There was also a long cooperation project with Finns to publish a study on Estonian charms but that idea did not materialise.

In the *Juhiseid rahvaluulekogujatele* (Instructions to Folklore Collectors) (1936), compiled by folklorist Richard Viidalepp, the 7th topic of Folk Belief and Customs includes the separate small questionnaire no 6 on herbs and their various uses (not limited to folk medicine) with a list of herbs (Viidalepp 1936: 25–26) and the questionnaire no 15 “Folk Medical Knowledge”, encompassing a variety of illnesses and diseases in alphabetical order, questions on the sources

of different illnesses, folk healers, names of means of healing, folk home remedies and their preparation and avoidance of illnesses. The questionnaire ends with a request to describe whether something (and what specifically) was healed with words and to write down healing words/spells (Viidalepp 1936: 32–33). The booklet was reprinted in 1940.

From 1933–1935, the collection of the *Akadeemiline Loomaarstiteaduslik Selts* (Academic Veterinary Society), 4093 pages in total, concerning folk medical methods of curing animals, was added to the Estonian Folklore Archive under its own special name. In 1937, spells were included in the EFA card catalogue of Belief and Customs (Viidalepp 1937f: 74–75).

It is estimated that in the 1920s–1930s there were still about 300–400 folk healers in Estonia, mostly from the islands and from South-Estonia (Põvvat 1992: 48). Due to changing times, growing importance of school medicine and spread of antibiotics, interest in seeking help from folk healers started to diminish already in the 1930s (Kõiva 1995: 176–177).

From earlier centuries well into the 20th century, several popular medical books also played their part in forming the public understanding of health behaviour. For instance, medical handbooks compiled by several authors like *Loomulik ravimisõpetus* (Natural curing, A. Paldrock, A. Audova, 1931) and *Tervise käsiraamat* (Handbook of Health, V. Sumberg, S. Lind, H. Norman, 1938) are considered important in their time. During the years of the Estonian Republic, Estonian doctors continued earlier local and European traditions by using medical health treatment, water cure, massage, food and herbal treatment (Paju 2007: 29).

In folkloristics, this period is characterized by optimism, self-belief and lots of work. Indeed, folklorists of that time did almost everything, from organising to research, and were very productive. From the point of view of folk medicine, their accomplishments, collecting aside, were not as impressive. Therefore, academic research on this topic was lacking between the two world wars.

The Soviet Era

After WWII, the state of folkloristics was problematic – several noted folklorists were in exile (Walter Anderson, Oskar Loorits), some had been deported (Rudolf Põldmäe, August Annist) (Tedre 1997: 201). The archive records had been evacuated into different locations over all Estonia and had to be re-evacuated as the war ended (Viidalepp 1969: 169–184). There were new rules as to what was supposed to be collected and researched – the aim of which was to collect folklore as a reflection of an ideology of a certain social class, such as workers' folklore and Russian folk traditions; earlier collecting traditions fell under criticism (Haberman 1949: 18).

In the beginning of the 1950s, it was demanded that folklorists collect modern, kolkhoz folklore. It was also presumed that scholars themselves should participate in the creation of modern folklore. The end of the 1950s brought a loosening of some of the earlier requirements; still, both modern and more archaic folklore genres were continuingly and purposefully collected through

field trips. The gradual disappearance of classical folklore genres has been associated with changes in the political and economical conditions. On the other hand, active collection and recording of earlier layers of tradition at that time was supported by the introduction of new, modern recording equipment (Oras 2008: 60–68).

With the establishment of the Soviet order in 1940, the former Estonian Folklore Archives were reorganised into the Folklore Department of the State Literary Museum. Moving the folklore section (founded in Tartu in 1947) of the Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences to Tallinn in 1952 also complicated research – researchers were separated from the material, causing folklore collecting, organising of the records and research to suffer to some extent (Tampere 1971: 196, Tedre 1997: 201–204). Over time, the number of folklorists at the separate departments grew and the work process normalised.

It must be pointed out that folk belief was not officially favoured as a research subject in the Soviet era; folklore was more understood as a poetic creation. So the research focused on folk music, runic songs, dances, short forms etc. Other areas of folklore remained (largely) in the background. Another important factor was that there were not enough (human) resources for all of the subtopics in folklore, so some of them were inevitably less dealt with until better times. However, in 1961, Herbert Tampere, giving out instructions to the correspondents, wrote about the lack of folk belief records, which still needed to be collected, and he also mentioned folk remedies and folk medicine terms, which, as he underlined, definitely have to be written down in local dialect (Tampere 1961: 7–8). The lack of folkloristic research and researchers in the field of folk belief in Estonia has also been lamented later (Annist 1966) but without any considerable impact. Nevertheless, folk belief and, along with it, folk medicine, was collected by folklorists during field trips and through correspondent networks of both the Institute of Language and Literature and the Folklore Department of the State Literary Museum.

One of the most significant attempts to study folk medicine during the Soviet era was made by two Estonian MDs – Mihkel Kask (1903–1968) and Kaljo Villako (1919–2001). In 1959, they compiled an extensive questionnaire in co-operation with folklorists, aimed at their medical colleagues, in hope that medical professionals would henceforth show a bigger interest in folk medicine. Their main idea was that the cause for earlier shortcomings in collecting, preserving and scientific research of Estonian folk medicine lies in the lack of interest by medical professionals. They also thought that instead of folklorists, physicians should be collecting folk medicine, as they have a „better understanding” of the material. The collecting method, however, should be borrowed from folklorists. Their big goals were to detect local and borrowed remedies, to date the periods of folk medicine, to research the mutual influence between folk medicine and medical science, to find out more about the healers and folk medical terminology. The questionnaire was published at the

Nõukogude Eesti Tervishoid (The Health Care of Soviet Estonia) and additionally sent to the network of correspondents of the Folklore Department.

In fact, only a few doctors and medical students answered their request and most of the answers came from the correspondents of the Archive. Already the next year, in 1960, well over 10 people had sent big enough collections to the Archive to be mentioned in the yearly reviews, and this tendency continued well into the 1970s. In 1975, ethnographer Ants Viires pointed out in an overview article on an all-Soviet folk medicine congress in Leningrad that unfortunately nothing had been heard of the results of this questionnaire. Ants Viires also mentioned that although folk medicine records could be found in abundance in the Archive, folklorists had not been interested in them at all and Estonian folk medicine research had been, instead, represented at this congress by two ethnographers (Viires 1975: 381). Nevertheless, the number of ethnographers concentrating on the topic was not large either.

In his memoirs, Dr Villako has described his travels around Estonia and how he liked to question local people on folk medicine. In his opinion, folk healing consists of two components: while the first part of it is based on belief and is purely folkloristic, it also encompasses knowledge which has been preserved through generations and which doctors (he probably only means medical doctors here) have found useful. He mentioned, with some regret, that people are still largely superstitious and do not honour doctors as much as they should, and blamed colleagues for neglecting explanatory work among people. At the same time, he commended Estonians for the use of antibiotics (mould) long before Alexander Fleming discovered penicillin (Villako 2001: 214–222). The records collected through the questionnaire of Mihkel Kask and Kaljo Villako remain to be analysed.

It is also worth noting that in the Nordic countries, folk medicine was raised into focus in the 1950s and 1960s with several noted books published on the topic, e.g. Carl-Herman Tillhagen's *Folklig läkekonst* (1958) and Lauri Honko's *Krankheitsprojekte. Untersuchung über eine urtümliche Krankheitserklärung* (1959). In 1961, an important Nordic symposium on folk medicine took place in Stockholm with 25 folklorists and medical doctors from all Nordic countries taking part (Tillhagen 1964). The conclusions of this symposium stated that folk medicine was to be collected extensively and treated as an interdisciplinarily field of studies. At that point scholars had to acknowledge that folk medicine was still in active use, now combining curing methods from the past with new ones. In German-speaking countries, folk medicine also started to gain more attention in the 1960s–1970s with Austrian scholar Elfriede Grabner in the forefront.

An Estonian folklorist Mare Kõiva has, to some extent, analysed folk medicine situation during the Soviet time in Estonia. She is of the opinion that most of the traditional healing ceased to be used in the 1960s and 1970s (Kõiva 2007: 78), while interest and need for healers grew rapidly during these decades. Folk healers were assumedly issued official permissions at that time to be able to practice. It is not clear, however, how many healers with practice

permissions there were in Estonia. In the 1970s, several alternative movements flourished – vegetarianism, diets, acupuncture etc. Psychological pressure due to the totalitarian regime, health problems following the use of household and agricultural chemicals, also allergies to new drugs most likely helped to rekindle the interest in folk healers and folk medicine. In the 1980s, Estonian healers started to take courses in alternative medicine centres in Russia. In the 1980s and 1990s, public interest in the courses of alternative medicine and public lectures by healers was huge. In other words – deeper interest in folk medicine reached its peak just when the consistent transmission of the local tradition had disappeared. So there was no (exclusive) return to the traditional Estonian folk medicine but alternative medicine influenced by the mass media was in favour (Kõiva 1995: 176–183).

Another possible aspect evoking interest in folk or alternative medical help was the difficulty of getting medicines of good quality and the fact that medical help provided, although free of charge in the Soviet era, was not always the best, also in terms of doctor-patient communication. A typical visit would generally be limited to 15 minutes for conversation and particularly the older generation had difficulties with Russian-speaking doctors working in Estonia since WWII. It is only natural then that people would turn to any or closest source of help which they find trustworthy or at least worth trying. It is also difficult to draw a clear line between the “old” and “new” folk medicine tradition, as there is today a strong intermingling of various layers of folk, alternative and scientific knowledge influencing the whole picture.

During the Soviet era, studying folk belief and folk healing was suppressed, healing itself was punishable. Folk healers were given *carte blanche* in the early 1980s with a decree of the first secretary of the communist party Leonid Brezhnev who himself used the help of shamans and healers. After his death, folk healing was again officially condemned (Kõivupuu 2000: 55, 172); nevertheless, as already said, public interest had been kindled and folk medicine and healers were very popular. There were also a number of more progressive doctors who kept using natural medicine (Paju 2007: 29).

It has to be pointed out that until quite recently, and to some extent even now, healers, were/are reluctant to give out (certain) information on their healing techniques. So alongside the official suppression, the old belief about rules for giving out or transmitting healing knowledge also existed. Also, the interest of folklorists had so far been more textual (recording spells etc) rather than persons-related (see Kõiva 2007: 79–80). Since the 1980s, modern folk medicine questionnaires also follow the influences of New Age, self-help suggestions from books and magazines, astrology etc, in addition to following preserved traditional Estonian folk healing. Also, much of the current collecting is done through the Internet (e.g. online questionnaires).

When summarising this era, one can say that during the Soviet period and along with the general neglect of folk belief studies, there was, for quite some time, little interest in studying folk medicine. However, regardless of the official appearances, folk medicine records were collected during fieldwork and

through correspondents, especially thanks to the questionnaire of Mihkel Kask and Kaljo Villako and their co-operation with folklorists. Help of healers was in constant but hidden demand and interest in folk/alternative medicine was growing steadily until well into the 1980s.

During this period at the end of the Soviet time, folklorist Mare Kõiva from the Institute of Language and Literature (now based in Tartu) concentrated on collecting material on and about folk healers; she also copied and systematised Estonian incantations and defended her dissertation on the classification of Estonian incantations in 1990 (Kõiva 1990) (Hiimäe 2002: 286; Kõiva 1997: 101, 102, 112–113). Gradually other researchers came to the foreground – ethnographer Andra Veidemann studied erysipelas (Veidemann 1985), another skin disease thought to be inflicted by underground folk (Veidemann 1990), and folk medicine from the semiotical point of view (Veidemann 1987). Folklorist Marju Kõivupuu collected extensive material and studied folk healers in South Estonia, defending her MA thesis on the subject in 1993 (as a book: Kõivupuu 2000). From the point of view of scientific medicine, several pharmacists have been showing considerable interest in folk medicine (Raal 1988; Tuisk et al 1992), also working hand-in-hand with folklorists. Generally, it can be concluded that more comprehensible studies on folk medicine were seldom published by scholars during the Soviet time; nevertheless, there were smaller articles or studies on individual illnesses or groups of illness (Kõiva 1992: 33).

Current times. Changes in the Definition of Folk Medicine

In the beginning of the 1990s, Estonian folklorists needed to redefine their field, as well as the very concept of folklore. Firstly, modern, late 20th century folklore became an object of interest and study; secondly, there was a need to look at folklore as one whole, not as a subfield of different cultural disciplines as it had been in the Soviet era. It was then agreed that folklore is not something belonging to the past but evolving and existing in a literate society as an ongoing process (Jaago 1999: 79, 82). Regaining independence made it possible to re-establish strong connections with the rest of the scientific world. Estonian folkloristics also regained their importance in the jigsaw of world folkloristics. Folk belief could be studied freely again, and has been studied extensively since. Among other topics, folk and alternative medicine, now also in a more complicated form and hugely popular was gaining more specialised attention from scholars.

When talking of folk medicine, medical professionals both in Estonia and in other parts of Europe have traditionally viewed it as superstition and nonsense. Most folklorists have usually taken the belief system influencing health and healing into account, although, up to the middle of the 20th century, a tendency to regard folk medicine as a disappearing tradition existed even among folklorists. In fact, what disappeared was the old scholarly concept of folk healing and curative practices. Now scholars see folk medicine as a viable discipline adjusting with time and still influencing the mainstream health sector. In Estonia, folk medicine researchers such as ethnographer Andra Veidemann,

folklorist Marju Kõivupuu and semiotician Renata Sõukand have, in their definitions of folk medicine, referred to the complexity of the field. Seen from slightly different viewpoints, they note the contextual importance (Veidemann 1985: 130), syncretistic nature (Kõivupuu 2000: 15, 16) and the mutual influence of personal and common traditional knowledge (Sõukand 2005: 56, 66) of folk healing practises.

The definition of folk medicine of the author of this dissertation has been formed on the basis of the changed approach to folklore of the 1990s, while considering previous definitions of folk medicine, the possibility of getting information from different sources from the archive to worldwide media, and it is the following:

Folk medicine is syncretised, collective or more individual heritage that changes with time, is dependent of the cultural context, and includes different layers of knowledge. Its practical purpose is to repel factors endangering one's health or relieve health problems by rational and/or irrational means. Folk medicine forms a part of the health promotion or improvement practices labelled alternative medicine by the academic medicine but is, at the same time, historically linked with the academic medicine and exists in parallel with it.

The author prefers to use the Estonian term *rahvameditsiin* for folk medicine, thereby not excluding other possible terms such as “ethnomedicine”, “traditional medicine” etc, if they better help to explain the material and the standing point of the scholars. The author has also suggested the use of Birgitte Rørbye’s (Rørbye 2003) term “medical folkloristics” for the discipline of studying folk medicine, which should then offer a broad field of research encompassing the analyses of folklore from the historical point of view, the situation in the current society and virtual environment, while being open to interdisciplinary approach.

Since the 1990s, Estonian folklorists have moved from strictly folkloristic analysis of folk medicine to wider discussions. This has been exemplified by the series of interdisciplinary and international medical anthropology seminars “Medica” (since 2004). Over time, the topic of folk medicine in Estonia has been dealt with in the form of questionnaires and both popular and scientific articles. Several BA and MA theses and dissertations on folk medicine have been defended at the Chair of Estonian and Comparative Folklore at the University of Tartu. The oldest seminar theses on folk medicine date from the 1930s, the most recent ones from 2008. The number of popular books and magazines on the topic of alternative and folk medicine published during the last 15–20 years is high and not fully traceable. When folk medicine is concerned, the general public is nowadays mostly interested in herbal remedies, e.g. herbs for infusions, produced mostly by special farms and sold on spot or at pharmacies.

To name some of the important studies and researchers of Estonian folk medicine in the last few decades, Mare Kõiva’s work on Estonian charms, palindromes, healers and witches, most recently on online medicine, and numerous other topics should be mentioned, also Marju Torp Kõivupuu’s

studies on South Estonian witches and the connections between illnesses and places etc. Folklorist Mall Hiimäe has over a very long period studied folk medicine through various topics. Of the younger generation of folklorists focusing on folk medicine, Reet Hiimäe has analysed plague legends, Kristel Kivari has analysed stories on skin disease inflicted by the underground folk, Piret Paal has researched stories on malaria and cancer (all three have defended their MAs as part of a systematic folk medicine research programme directed by Mare Kõiva), semiotician Renata Sõukand has focused on herbal medicine. Among others, Reeli Reinaus has followed child-birth stories in a certain Internet-forum for pregnant women and young mothers and the author of this dissertation has studied cures for warts in Estonian and Irish folk medicine and the history of data-collection on and studies of folk medicine.

Folk medicine traditions of remote nations (especially oriental medicine) emerged as a topic of interest already in the 1970s. Now, the interest has flourished on both the patients' and healers' sides. As Mare Kõiva has commented on Estonian healers, there are some who live in the cities, using alternative medicine of different nations (the so-called urban doctors), and there are some with still more traditional approach, but working hand in hand with official physicians (Kõiva 2007: 77–78). Another folklorist Anu Korb who has made several field trips to Estonian villages in Siberia has, among other topics, also described the survival of folk medicine practices there. She states that in tough living conditions, the healing knowledge has become more or less collective, as opposed to the tendencies back in Estonia, where folk healing is mostly carried out by selected individuals and is not necessarily based on common knowledge (Korb 2006: 87–88).

Popular Estonian medical doctor and researcher of alternative cures (mostly herbal remedies) Aili Paju who has studied folk medicine and written several popular books on herbal remedies has mentioned that during the last several decades, school and folk medicine have grown a bit closer, with the official system using to some extent the old healing methods of different peoples (Paju 2007: 15).

Looking back at the 20th century, the main folk medicine related research topics within Estonian folkloristics have been charms, herbal remedies, folk healers and some certain disease types, mostly linked to story-telling (malaria, plague etc) or particular skin diseases. The first stage of the folk medicine research in the pre-war Estonian Republic mainly consisted of pure data collection, and the Soviet period did not differ much in that respect. Only towards the end of that era, especially in the 1980s, were folkloristic research projects carried out on this topic.

The last twenty years of newly-found independence may be characterized by a surge in folk belief research and a new era in folk medicine research, expanding in various directions, both continuing old research themes but also (dis)covering new ones. It is, no doubt, necessary to continue analysing the work of folk healers, their interaction with patients, but also the work and relationships of medical staff and their patients, and the lore relating to doctors.

One can follow Internet forums and help-groups for specific illnesses and the new lore triggered by the use of telemedicine. There is a number of possibilities for the research of archival records, such as the work of folklorists and correspondents at different times. We also still lack a comprehensive digitised data-base of the collected folk medicine information. In conclusion, it can safely be said that Estonian medical folkloristics, to use the term by Birgitte Rørbye, is a growing research field with an interesting outlook.

Translation revised by Elina Laanes

KASUTATUD KIRJANDUS

Arhiiviallikate lühendid

EFAM, ERA = Eesti folkloristika ajaloo materjalid Eesti Rahvaluule Arhiivis.
EFAM, ERA RS = Eesti folkloristika ajaloo materjalid Eesti Rahvaluule Arhiivis, Rahvapärismuste Selgitaja avaldamata numbrid.
EKRR = Tartu Riikliku Ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri rahvaluulekogu üldsisustikud.
ERA = Eesti Rahvaluule Arhiivi üldsisustikud.
KKI = Keele ja Kirjanduse Instituudi üldsisustikud.
RKM = Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna üldsisustikud.
Vilbaste TN = Gustav Vilbaste kogu Eesti Rahvaluule Arhiivis. Taimenimede seeria.

Küsitluskavad arhiivimaterjalides

Asuge rahva-arstiteaduse korjamisele. – EFAM, ERA 18 A.
Eesti rahvapärased taimenimed. – Vilbaste TN 8.
Eesti Üliõpilaste Seltsi üleskutse. – Vilbaste TN 8.
Gesamt-Fragebogen für deutsch-baltische Volkskunde. – EFAM, ERA 18 A.
Grandiprojekti ETF 5117 (2002–2005) „Tänapäeva folkloori teooria: protsessid, müüdid, hoiakud; globaliseerumine versus lokaalsus” raames koostatud küsitluskavad. – Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnas.
Haigus. – EFAM, ERA 18 A.
Korjake rahvapäraseid taimenimesid! Koguge teateid taimede kohta! – Vilbaste TN 8.
Rahvaluulelisi küsimusi VIII. – EFAM, ERA 18 A.
Rahvameditsiin. – EFAM, ERA 18 A.
Ringkirjalisi küsitlusi. – EFAM, ERA 18 A.
Saatke teateid arstirohu-taimedest! – Vilbaste TN 8.
Ülesandeid noortele rahvapäraste taimenimede asjus. – Vilbaste TN 8.

Küsitluskavad publikatsioonides

Allik, Eha 1972. Surmaended. – *Rahvapärismuste kogu* 8. Toim. Hiiemäe, Mall; Ingrid Rüütel. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 27–35.
Hurt, Jakob 1989. Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele. – *Mida rahvamälestustest pidada*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 45–56.
Kask, Mihkel; Kaljo Villako 1959. Rahvameditsiini andmete kogumise vajalikkusest. – *Nõukogude Eesti Tervishoid* 4. Tallinn: Ajalehtede-ajakirjade Kirjastus, lk 52–59.
Kool, Johannes 1912. Rahva looma-arstimise viiside, arsti rohtude ja anatomiliste nimetuste korjamine. – *Eesti Kirjandus* 7. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, lk 206–224.
Krikmann, Arvo 1965. Küsimusi rahvanaljandite alalt I. – *Rahvapärismuste kogu* 4. Toim. Tampere, Herbert; Arvo Krikmann. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 21–57.
Krikmann, Arvo 1968. Küsimusi rahvanaljandite alalt III. – *Rahvapärismuste kogu* 6. Toim. Tampere, Herbert; Ellen Liiv. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 30–43.
Liiv, Ellen 1962. Kohamuistendid veekogudest I. – *Rahvapärismuste kogu* 3. Toim. Tampere, Herbert; Ingrid Rüütel. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 21–25.

- Linnus, Jüri; Ellen Liiv 1962. Sepp ja sepatöö rahvatraditsioonis. – *Rahvapärimeste koguja* 3. Toim. Tampere, Herbert; Ingrid Rüütel. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 39–42.
- Manninen, Ilmari 1924. Rahvateaduslised küsimuskavad III. – *Eesti Kirjandus* 4. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, lk 173–176.
- Normann, Erna 1961. Küsimusi vanasõnadest I. – *Rahvapärimeste koguja* 1. Toim. Tampere, Herbert; Erna Normann. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 35–38.
- Normann, Erna 1962. Küsimusi lausumissõnade alalt. – *Rahvapärimeste koguja* 3. Toim. Tampere, Herbert; Ingrid Rüütel. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 35–38.
- Praakli, Regina 1967. Küsimusi söömisega seotud rahvakommetest ja uskumustest. – *Rahvapärimeste koguja* 5. Toim. Tampere, Herbert; Mall Proodel. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 50–54.
- Proodel, Mall 1970. Uskumused seoses metsloomadega. – *Rahvapärimeste koguja* 7. Toim. Kõiva, Ottilie; Ellen Liiv. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 46–51.
- Põldmäe, Rudolf 1937. Küsimusi taevakirjade kohta. – *Rahvapärimeste Selgitaja* I, 2. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 37–38.
- Põldmäe, Rudolf 1940. Küsimusi rahvanaljandite alalt III. – *Rahvapärimeste Selgitaja* II, 1 (8). Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 10–18.
- Raadla, Amanda 1939. Küsimusi matmiskommetest. – *Rahvapärimeste Selgitaja* I, 7. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 217–230.
- Sumberg, Voldemar 1921. *Rahva arstiteaduse korjamise kava*. – Eesti Rahva Muuseumi väljaanne 17. „Eesti Üliõpilaste Seltsi” Arstiteaduse osakonna toimetus. Tartu: J. Mällo trükk.
- Tampere, Herbert 1940a. Küsimusi rahvameditsiinist I. – *Rahvapärimeste Selgitaja* II, 2 (9). Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 69–72.
- Viidalepp, Richard 1936. *ERA küsimuskava nr. 3. Juhiseid rahvaluulekogujatele. Mida ja kuidas koguda?* Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv.
- Viidalepp, Richard 1936a. Kiiged ja kiikumine. – *Rahvapärimeste Selgitaja* I, 1. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 7–8.
- Viidalepp, Richard 1938. Küsimusi pulmanaljadest. – *Rahvapärimeste Selgitaja* I, 4. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 120–123.
- Viidalepp, Richard 1939a. Korjake kohamuistendeid! – *Rahvapärimeste Selgitaja* I, 7. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 205–208.

Küsitluskavad Internetis EKM FO kodulehel

Apteekidega seotud rahvapärimested ja hoiakud. –

<http://www.folklore.ee/apteek/kysitus/kysitl1.php> (22.07.2008).

Küsitlusleht apteekritele: Apteekidega seotud rahvapärimested. Külli Laur. –

<http://www.folklore.ee/apteek/kysitus/kysitl2.php> (22.07.2008).

Hirmud. Reet Hiimäe. – <http://www.folklore.ee/rl/fo/valitoo/kystl2.php> (22.07.2008).

Mida tead tähistäevast. Andres Kuperjanov. –

<http://www.folklore.ee/rl/fo/valitoo/kystl3.php> (22.07.2008).

Lilled minu elus. – <http://www.folklore.ee/rl/fo/valitoo/kystl5.php> (22.07.2008).

Küsitluskavad Internetis EKM ERA kodulehel

Lillelood. Anu Korb. –

<http://www.folklore.ee/rl/era/kysitus/index.html> (22.07.2008).

- Minu vähihaigus*. Piret Paal. –
<http://www.folklore.ee/rl/era/kysitlus/index.html> (22.07.2008).
- Eluring*. Autorite kollektiiv. –
<http://www.folklore.ee/rl/era/kysitlus/index.html> (22.07.2008).
- Tudengifolkloor*. Autorite kollektiiv. –
<http://www.folklore.ee/rl/era/kysitlus/index.html> (22.07.2008).
- Koolipärimus*. Autorite kollektiiv. –
<http://www.folklore.ee/rl/era/kysitlus/index.html> (22.07.2008).
- Usund ja kombestik*. Mare Kõiva, Mall Hiiemäe, Ain Raal. –
<http://www.folklore.ee/rl/era/kysitlus/index.html> (22.07.2008).
- Kohajutud*. Autorite kollektiiv. –
<http://www.folklore.ee/rl/era/kysitlus/index.html> (22.07.2008).
- Tänapäeva lood*. Eda Kalmre. –
<http://www.folklore.ee/rl/era/kysitlus/index.html> (22.07.2008).
- Mängitused*. Autorite kollektiiv. –
<http://www.folklore.ee/rl/era/kysitlus/index.html> (22.07.2008).

Publikatsioonid ja andmebaasid

- Aimla, Mari-Ann 1999. Eesti Tervishoiu Muuseum – 75. – *Terviseleht* 47/1999. –
http://www.terviseleht.ee/199947/47_muuseum.php (5.06.2008).
- Alver, Bente Gullveig; Torunn Selberg 1987. Trends in Research on Folk Medicine in the Nordic Countries. – *Ethnologia Scandinavica*, Vol. 22. Lund: Royal Gustav Adolf Academy, pp. 59–70.
- Alver, Bente Gullveig; Torunn Selberg 1987a. Folk Medicine as Part of a Larger Concept Complex. – *ARV: Scandinavian Yearbook of Folklore*, Vol 43. Ed. Bengt Jonsson. Uppsala: The Royal Gustavus Adolphus Academy, pp. 21–44.
- Alver, Bente Gullveig; Torunn Selberg 1989. Alternative Medicine in Today's Society. – *Nordic Folklore: Recent Studies*. Eds. Kvideland, Reimund; Henning K. Sehmsdorf. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, pp. 207–220.
- Anderson, Walter; Oskar Loorits 1934. *Eesti Rahvaluule Arhiivi tegevuse aruanne 1933/34. Äratrükk Eesti Rahva Muuseumi aastaraamatust X (1934)*. Tartu: Eesti K.–Ü. Postimehe trükk.
- Anderson, Walter, Oskar Loorits 1935. *Eesti Rahvaluule Arhiivi tegevuse aruanne 1934/35. Äratrükk Eesti Rahva Muuseumi aastaraamatust XI (1935)*. Tartu: Eesti K.–Ü. Postimehe trükk.
- Annist, August 1966. Eesti rahvausundi uurimise olukorrast. – *Keel ja Kirjandus* 8, lk 457–467.
- Ansones, G. 1906. *Uus isearst. Õpetus, kudas ilma arsti rohtudeta, looduse abinõuude varal, ise kõigesuguseid haigusi ravitseda võib*. Tartu: Ed. Bergmanni trükkikoda.
- Aru, Krista 1996. Eesti Kirjandusmuuseum 1996. aastal. – *Paar sammukest XIII. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 233–243.
- Aru, Krista 1999. Eesti Kirjandusmuuseum 1999. aastal. – *Paar sammukest XVI. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 79–82.
- Arusaar-Tamming, Kelli 2007. 1985. aasta nõukogude alkoholipoliitika ja selle tagajärjed Eesti NSV-s. – *Mäetagused* 36. Tartu: EKM rahvausundi ja meedia rühm, lk 35–58.
- Baer, Karl Ernst von 1976. *Eestlaste endeemilistest haigustest. „Loomingu” raamatukogu* 33. Tallinn: Perioodika.

- Berg, Diana 2002. Eesti Rahvaluule Arhiivi saamisluhu. – *Kogumisest uurimiseni. Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks*. Toim. Mall Hiimäe. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 9–28.
- Black, William George 1878. Folk-Medicine. – *Journal of the British Archaeological Association* 34, pp. 327–332.
- Buckley, Anthony D. 1980. Unofficial Healing in Ulster. – *Ulster Folklife* 26. Ed. Alan Gailey. Holywood: The Ulster Folk and Transport Museum, pp. 15–34.
- Bø, Olav 1964. Rational Folk-Medicine. – *ARV: Journal of Scandinavian Folklore 1962–1963*, Vol 18/19. Uppsala: Allmqvist & Wiksells Boktryckeri AB, pp. 301–311.
- EE 1994 = *Eesti Entsüklopeedia 7*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Eesti ajakirjanduse analüütiline bibliograafia. – <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/> (6.03.2009).
- Eesti Arst 2006 = Eesti inimeste rahulolu arstiabiga. Uuringu kokkuvõte. – *Eesti Arst* 1. Tartu: Eesti Arst OÜ, lk 61–62.
- Eisen, Matthias Johann 1921. Helme tilpajad. – *Eesti Kirjandus* 12. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, lk 412–422.
- Eisen, Matthias Johann 1927. Mida on mullu rahvaluule korjamise alal tehtud? – *Eesti Kirjandus* 1. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, lk 64.
- Encyclopaedia Britannica (Eds.) 1991. Medicine. – *The New Encyclopaedia Britannica*, Vol 23. Chicago: The University of Chicago, pp. 884–940.
- ERA 1939 = Eesti Rahvaluule Arhiiv. Neljateistkümnnes aruanne rahvaluule kogumisest (18.V – 4.XI 1939). – *Rahvapärimeste Selgitaja* I, 7. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 241–243.
- ERA 1939a = Eesti Rahvaluule Arhiiv. Viieteistkümnnes aruanne rahvaluule kogumisest (5.XI – 1.XII 39). – *Rahvapärimeste Selgitaja* I, 7. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 245–246.
- ERA 1940 = Eesti Rahvaluule Arhiiv. Seitsmeteistkümnnes aruanne rahvaluule kogumisest I.I – 19.II 1940. – *Rahvapärimeste Selgitaja* II, 1 (8). Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 38–39.
- Erich, Oswald A; Richard Beitzl 1974. *Wörterbuch der Deutschen Volkskunde*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- Ernits, Enn 2001. Eesti rahvaveterinaarse ainese talletamisest ja avaldamisest. – *Paar sammukest XVIII. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 137–150.
- EÜS 1912 = Eesti Üliõpilaste Selts. Üleskutse taimeteaduse oskussõnade asjus. – *Eesti Kirjandus* 7. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, lk 170.
- Foucault, Michel 2003. *Hullus ja arutus. Hullumeelsuse ajalugu klassikalisel ajastul*. Tartu: Ilmamaa.
- Foucault, Michel 2006. *The Birth of the Clinic*. London; New York: Routledge Classics.
- Goubert, Jean-Pierre 1987. Twenty Years On: Problems of Historical Methodology in the History of Health. – *Problems and Methods in the History of Medicine*. Eds. Porter, Roy; Andrew Wear. London: Croom Helm, pp. 40–56.
- Grabner, Elfriede, Hrg 1967. *Volksmedizin. Probleme und Forschungsgeschichte*. – *Wege der Forschung* 63. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Grabner, Elfriede 1988. *Volksmedizin*. – *Grundriss der Volkskunde*. Hrg. Brednich, Rolf W. Berlin: Dietrich Reimer Verlag, S. 423–446.
- Grünthal, Jüri 1924. Eesti rahvameditsiin, eriti sünnituse ning naistehaiguste puhul ja laste arstimisel, vanavara valgustusel. – *Eesti Kirjandus*. Tartu: Eesti Kirjanduse

- Seltsi Kirjastus, lk 229–308 (7); lk 334–347 (8); lk 386–395 (9); lk 443–453 (10); lk 475–491 (11).
- Haan, Kalju 1966. ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum 1963. aastal. – *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi ja materjale IV*. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 183–195.
- Haan, Kalju 1969. ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum 1965. aastal. – *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi ja materjale VI*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 205–217.
- Haberman, Alice 1949. Riiklik Kirjandusmuuseum teadusliku uurimisbaasina. – *Riikliku Kirjandusmuuseumi aastaraamat I*. Tartu: RK Teaduslik Kirjandus, lk 5–31.
- Hatfield, Gabrielle 2003. *Encyclopedia of Folk Medicine. Old World and New World Traditions*. Santa Barbara; Denver; Oxford: ABC-Clio.
- Hiiemäe, Mall 1972. Rahvaluule-ekspeditsioon Rakvere ja Harju rajooni. – *Rahvapärimeste koguja* 8. Toim. Hiiemäe, Mall; Ingrid Rüütel. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 38–48.
- Hiiemäe Mall 1972a. Aruanne korrespondentide kogumistööst 1969. aastal. – *Rahvapärimeste koguja* 8. Toim. Hiiemäe, Mall; Ingrid Rüütel. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 53–58.
- Hiiemäe, Mall 1976. Aruanne korrespondentide kogumistööst 1973. a. – *Rahvapärimeste koguja* 10. Toim. Hiiemäe, Mall; Kristi Salve. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 60–68.
- Hiiemäe, Mall; Kristi Salve (toim.) 1976a. Viimane tuli tarena, viimane pirdu pihina... – *Rahvapärimeste koguja* 10. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 114–122.
- Hiiemäe, Mall 2003. Eesti Rahvaluule Arhiivi rajaleidmised. – *Pärimus ja tõlgendus*. Toim. Jaago, Tiiu; Ene Kõresaar. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 50–60.
- Hiiemäe, Reet 2002. Uued suunad rahvaluulekogumises alates 1980. aastatest Eesti Rahvaluule Arhiivi laekunud ainese põhjal. – *Kogumisest uurimiseni. Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks*. Toim. Mall Hiiemäe. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 280–293.
- Hinrikus, Toivo; Ain Raal; Hain Tankler 2005. *Farmaatsia Tartu Ülikoolis läbi aegade*. Tartu: Tartu Ülikooli farmaatsiainstituut.
- Honko, Lauri 1964. On the Effectivity of Folk-Medicine. – *ARV: Journal of Scandinavian Folklore 1962–1963*, Vol 18/19. Uppsala: Allmqvist & Wiksells Boktryckeri AB, pp. 290–300.
- Honko, Lauri 1984. Folk Medicine and Health Care Systems. – *ARV: Scandinavian Yearbook of Folklore 1982*, Vol 38. Uppsala: Allmqvist & Wiksells Boktryckeri AB, pp. 57–85.
- Honko, Lauri 1993. Healing. Introduction. – *The Great Bear. A Thematic Anthology of Oral Poetry in the Finno-Ugric Languages*. Eds. Lauri Honko et al. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, pp. 523–532.
- Honko, Lauri 1998. Folklooriprotsess. – *Mäetagused* 6. Tartu: Eesti Keele Instituut, Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 56–84.
- Hovorka, Oskar von; Adolf Kronfeld 1908. *Vergleichende Volksmedizin*. Erster Bd. Stuttgart: Verlag von Strecker & Schröder.
- Hughes, Brian M. 2006. Alternative medicine as tradition in a changing world. – *The Past in the Present. A Multidisciplinary Approach*. Eds. Mugnaini, Fabio; Pádraig Ó Héalaí; Tok Thompson. Catania: Ed.it, pp. 119–130.

- Hultkrantz, Åke 1964. The Healing Methods of the Lapps. – *ARV: Journal of Scandinavian Folklore 1962–1963*, Vol 18/19. Uppsala: Allmqvist & Wiksell's Boktryckeri AB, pp. 325–351.
- Hällström, Karl Th. 1906. *Kodumaa arstirohud. Nõuandja Arstirohu taimede korjajatele*. Viljandi: H. Leoke.
- Jaago, Tiiu 1999. Rahvaluule mõiste kujunemine Eestis. – *Mäetagused* 9. Tartu: Eesti Keele Instituut, lk 70–91.
- Jaago, Tiiu 2003. Kas folkloristika ja etnoloogia eraldumine sai alguse emakeelse ülikooli õppetoolide loomisest? – *Pärimus ja tõlgendus*. Toim. Jaago, Tiiu; Ene Kõre-saar. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 37–49.
- Jungbauer, Gustav 1934. *Deutsche Volksmedizin. Ein Grundriss*. Berlin; Leipzig: Walter de Gruyter & Co.
- Jõgever, Jaan (toim.) 1906. Uued raamatud. – *Eesti Kirjandus* I. Tartu: Postimees, lk 115–128.
- Jõgever, Jaan (toim.) 1907. Uued raamatud. – *Eesti Kirjandus* II. Tartu: Postimees, lk 16.
- Jõgever, Jaan (toim.) 1907a. Uued raamatud. – *Eesti Kirjandus* II. Tartu: Postimees, lk 73–80.
- Jänes, Harri 1981. Ravimtaimed tänapäeva arstiteaduses. – *Horisont* 11. Tallinn: EKP Keskkomitee Kirjastus, lk 25–27.
- Jürken, Viiu 1961. Aruanne rahvaluulekogumisest I.I – 30.IV 1960. – *Rahvapärimuste kogu* 1. Toim. Tampere, Herbert; Erna Normann. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 69–75.
- Kaasik, Ain-Elmar 2008. Meditsiin ja teadus. – *Eesti Arst* 5. Tallinn: Celsius Healthcare OÜ, lk 329.
- Kalnin, Viktor 1996. Peter Ernst Wilde (1732–1785). – *Eesti arstiteaduse ajaloost*. Toim. Kalnin, Viktor. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 7–11.
- Kalnin, Viktor 1996a. Daniel Georg Balk (1784–1826). – *Eesti arstiteaduse ajaloost*. Toim. Kalnin, Viktor. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 25–29.
- Kalnin, Viktor 1996b. Friedrich Robert Faehlmann (1798–1850). – *Eesti arstiteaduse ajaloost*. Toim. Kalnin, Viktor. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 51–56.
- Kalnin, Viktor 1996c. Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882). – *Eesti arstiteaduse ajaloost*. Toim. Kalnin, Viktor. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 57–62.
- Kalnin, Viktor 1996d. Philipp Jakob Karell (1806–1886). – *Eesti arstiteaduse ajaloost*. Toim. Kalnin, Viktor. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 63–67.
- Kalnin, Viktor 1996e. Peeter Hellat (1857–1912). – *Eesti arstiteaduse ajaloost*. Toim. Kalnin, Viktor. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 138–143.
- Karagodina, Olena 2006. Patsiendi motivatsioon lasta end ravida alternatiivmeditsiini meetoditega. – *Eesti Arst* 1. Tartu: Eesti Arst OÜ, lk 63–66.
- Karjalainen, Kerkko; Jussi Kotkavirta 2002. Narratiivne meditsiin. Mis see on ja miks on see tähtis? – *Eesti Arst* 7. Tartu: Eesti Arst OÜ, lk 437–441.
- Kasmel, Jaan 2008. Tartu Ülikooli Kohtuarstiteaduse Instituudi uuringust ebaarstide tegevuse kohta Eestis 1929. aastal. – *Medica V. Lood haigustest ja nende ravist. Teesid*. Ülenurme: EKM folkloristika osakond, MTÜ Eesti Folkloori Instituut, Eesti Põllumajandusmuuseum, lk 5–6.
- Keinänen, Marja-Liisa 2003. *Creating Bodies. Childbirth practices in pre-modern Karelia*. Stockholm: Akademityck.
- Kleinman, Arthur 1988. *The Illness Narratives. Suffering, Healing, and the Human Condition*. New York: Basic Books.

- Koern, Ella 1939. Eesti naise iluravist endistel aegadel. – *Eesti Kirjandus* 11. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, lk 505–512.
- Koppel, Henrik 1908. Arstiteadus. Karskuse kirjandus. – *Eesti Kirjandus* III. Tartu: Postimees, lk 63–65.
- Korb, Anu 1990. Rahvaluule osakonna kartoteekide kujunemisest, süsteemist ja sisust. – *Juurtega sajandite mullas*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 102–126.
- Korb, Anu 1998. Eesti Rahvaluule Arhiiv 1998. – *Paar sammukest XV. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 134–140.
- Korb, Anu 2006. Ravitsemisoskus kui pärimusrühma ühisteadmus: Siberi Rõžkovo küla näide. – *Mäetagused* 34. Tartu: EKM rahvausundi ja meedia rühm, lk 87–110.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 2001. *Kodutohter. Õpetus, kuida haigetega peab ümber käidama ja neile arsti abi puudusel kergitust tehtama*. Tallinn: Maalehe Raamat.
- Kurfeldt-Hanko, Justa 1938. Nõiamärkidest. – *Eesti Kirjandus*. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, lk 365–377 (8); lk 403–415 (9).
- Kurrik, Juhan 1907. *Tervise raamat*. Tartu: Postimees.
- Kõiva, Mare 1990 = Кыйва, Маре 1990. *Эстонские заговоры. Классификация и жанровые особенности. Диссертация*. Tallinn. [Käsikiri autori valduses]
- Kõiva, Mare 1992. Rahvaarst – kogumismetoodika ja tegelikkus. – *Etnograafia ja folkloor. Eesti Rahva Muuseumi XXXIV teaduskonverentsi teesid*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, lk 33–35.
- Kõiva, Mare 1995. Loitsust riituseni. – *Rahvausund tänapäeval*. Toim. Hiimäe, Mall; Mare Kõiva. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 175–194.
- Kõiva, Mare 1997. Rahvausundi ja -juttude uurimise töörühm 1990–1996. – *Eesti filoloogialoogia poolsajand Teaduste Akadeemias*. Tallinn: Eesti Keele Instituut, lk 93–121.
- Kõiva, Mare 2007. The Transmission of Knowledge among Estonian Witch Doctors. – *Through the Ages. Folklore as a Common Expression of Lingual, Figurative, Emotional and Mental Memory. Sator 5*. – <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/sator/sator5/> (14.01.2009), pp 77–112.
- Kõiva, Otilie 1961. Aruanne rahvaluulekogumisest I.VII – 31.XII 1960. – *Rahvapärimeste koguja* 2. Toim. Tampere, Herbert; Ingrid Rüütel. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 102–106.
- Kõiva, Otilie 1970. Juhiseid helilindistamiseks. – *Rahvapärimeste koguja* 7. Toim. Kõiva, Otilie; Ellen Liiv. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 18–25.
- Kõiva, Otilie (toim.) 1971. Kirjandusmuuseum 1967. aastal. – *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi ja materjale* VII. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 207–213.
- Kõiva, Otilie (toim.) 1971a. Kirjandusmuuseum 1968. aastal. – *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi ja materjale* VII. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 214–221.
- Kõiva, Otilie 1972. Rahvalaulude esitamistavade jälgimisest kogumistöös. – *Rahvapärimeste koguja* 8. Toim. Hiimäe, Mall; Ingrid Rüütel. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 5–11.
- Kõiva, Otilie 1974. Aruanne korrespondentide kogumistööst 1971. a. – *Rahvapärimeste koguja* 9. Toim. Rüütel, Ingrid; Kristi Salve. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 47–52.
- Kõivupuu, Marju 2000. *Rahvaarstid Võrumaalt: Noor ja vana Suri Hargla Kihelkonnast*. Tartu: Võro Instituut.

- Laaksonen, Pekka 1983. Kansanlääkinnän tutkimuksen vaiheita. – *Kansa parantaa. Kalevalaseuran vuosikirja* 63. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 11–24.
- Laarmann, Jaan 1923. Rahvapärased arstimisvahendid. – *Eesti Kirjandus* 2. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, lk 95–96.
- Laugaste, Eduard 1980. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu* II. Tallinn: Eesti Raamat.
- Lepp, Kaljo 1940. Ülevaade minu senisest kogumistööst. (Algusest kuni 3. detsembrini 1939.). – *Rahvapärimeste Selgitaja* II, 1 (8). Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 30–35.
- Liiv, Ellen 1970. Korrespondentide tööst 1967. a. ja rahvaluule kogumise võistluse tulemustest. – *Rahvapärimeste koguja* 7. Toim. Kõiva Otilie; Ellen Liiv. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 63–68.
- Liiv, Ellen 1970a. Aruanne korrespondentide kogumistööst 1968. aastal. – *Rahvapärimeste koguja* 7. Toim. Kõiva Otilie; Ellen Liiv. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 69–72.
- Liiv, Ellen 1974. Rahvaluule kogumise ekspeditsioonist Kirjandusmuuseumis 1971. a. – *Rahvapärimeste koguja* 9. Toim. Rüütel, Ingrid; Kristi Salve. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 42.
- Liiv, Ellen (toim.) 1984. Kirjandusmuuseum 1976. aastal. – *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi X. Eesti rahvaluule aspekte*. Tallinn: Eesti Raamat 1984, lk 142–146.
- Loorits, Oskar 1928. Rahvaluulelisi küsimusi. – *Jõulu almanak* 1928. Tallinn: Eesti Kirjastus-Ühisuse trükikoda. (Separaat).
- Loorits, Oskar 1937. Uue ülesande haarangul. – *Rahvapärimeste Selgitaja* I, 2. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 17–20.
- Loorits, Oskar 1940. Meie sisetööst ja välisabist. – *Rahvapärimeste Selgitaja* II, 2 (9). Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 41–52.
- Loorits, Oskar 1951. *Grundzüge des Estnischen Volksglaubens* II: 2. Lund: Carl Bloms Boktryckeri A.-B.
- Lätt, Selma 1961. M. J. Eiseni stipendiaatide rahvaluulekogu. – *Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale* II. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 405–421.
- Lätt, Selma 1962. Aruanne rahvaluulekogumisest 1.I – 31.XII 1961. – *Rahvapärimeste koguja* 3. Toim. Tampere, Herbert; Ingrid Rüütel. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 51–57.
- Lätt, Selma 1965. Aruanne rahvaluulekogumisest 1.I 1962 – 31.XII 1963. – *Rahvapärimeste koguja* 4. Toim. Tampere, Herbert; Arvo Krikmann. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 89–96.
- Lätt, Selma 1967. Rahvaluule kogumisest 1964. aastal. – *Rahvapärimeste koguja* 5. Toim. Tampere, Herbert; Mall Proodel. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 72–75.
- Lätt, Selma 1968. Aruanne korrespondentide kogumistööst 1965. aastal. – *Rahvapärimeste koguja* 6. Toim. Tampere, Herbert; Ellen Liiv. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 78–80.
- Lätt, Selma 1968a. Aruanne korrespondentide kogumistööst 1966. a. – *Rahvapärimeste koguja* 6. Toim. Tampere, Herbert; Ellen Liiv. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 81–84.
- Lüüs, Aadu 1908. Meie arstiteadusline kirjandus aastal 1907. – *Eesti Kirjandus* III, Tartu: Postimees, lk 139–144.

- Manninen, Ilmari 1922. *Die dämonischen Krankheiten im finnischen Volksaberglauben. Vergleichende volksmedizinische Untersuchung*. FFC 45. Helsinki: Suomalainen Tieteakatemia.
- Manninen, Ilmari 1924a. Paar seletust rahvaomase patoloogia alalt. – *Eesti Kirjandus* 5. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, lk 210–220.
- Manninen, Ilmari 1925. Üldjooni meie rahvameditsiinist. – *Eesti Kirjandus* 11. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, lk 453–459.
- Martsoo, Stella 2007. Ravimitest 18. ja 19. sajandi eestikeelses kalendrikirjanduses. – *Mäetagused* 36. Tartu: EKM rahvausundi ja meedia rühm, lk 7–34.
- Mathisen, Stein R. 1989. Faith Healing and Concepts of Illness. An Example from Northern Norway. – *Temenos. Studies in Comparative Religion*, Vol 25. Ed. Honko, Lauri. Helsinki: Suomen Uskontotieteellinen Seura, pp. 41–68.
- Normann, Erna 1967. Rahvaluulematerjali säilitamise ja korraldamise meetodiline juhend. – *Rahvapärimeste koguja* 5. Toim. Herbert Tampere; Mall Proodel. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 65–71.
- Normann, Herbert 1926. Arstlikud nõuanded maarahvale Joh. Vold. Janssen'i „Perno Postimehes“ 1857–1863. – *Eesti Kirjandus* 1. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, lk 44–52.
- Normann, Herbert 1926a. Esimesest eesti arstlik-tervishoiulisest ajakirjast. – *Eesti Kirjandus* 12. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, lk 614–629.
- Olesk, Sirje; Rein Veidemann (toim.) 1986. Kirjandusmuuseum 1978. aastal. – *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi XI. Tagasivaateid kirjanduslukkku*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 126–133.
- Oras, Janika 2008. *Viie 20. sajandi naise regilaulumaailm. Arhiivitektid, kogemused ja mälestused*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Otter, Margareete 1995. *Arsti- ja rohuteaduse ajaloost*. Pärnu: AS Trükk.
- Otto, Lene 1993. Medicine, Disease and Culture. – *Ethnologia Scandinavica*, Vol 23. *A Journal of Nordic Ethnology*. Lund: Royal Gustav Adolf Academy, pp. 25–34.
- Paal, Piret 2004. *Eesti ja Soome-Karjala halltõvepärinus. Arhiivitektidel põhinev analüüs*. Magistriväitekirj. Tartu: Eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool. – <http://www.utlib.ee/ekollekt/diss/mag/2004/b16954026/paal.pdf> (26.09.2008).
- Paal, Piret 2006. Halltõvega seotud tõrjevõtted ja nende liigitamine. – *Mäetagused* 34. Tartu: EKM rahvausundi ja meedia rühm, lk 111–132.
- Paal, Piret 2007. Medica IV: rahvameditsiin ja etnobotaanika kultuurikontekstis ja igapäevaelus. – *Mäetagused* 37. Tartu: EKM rahvausundi ja meedia rühm, lk 127–128.
- Paulson, Ivar 1964. Oskar Loorits 1900–1961. In memoriam. – *ARV: Journal of Scandinavian Folklore 1962–1963*, Vol 18/19. Uppsala: Allmqvist & Wiksell's Boktryckeri AB, pp. 376–381.
- Paulson, Ivar 1997. *Vana eesti rahvausk*. Tartu: Ilmamaa.
- Paju, Aili 1983. Tervis ja haigus pärimustes. Rahvameditsiin eile, täna, homme. – *Horisont* 6. Tallinn: EKP Keskkomitee Kirjastus, lk 26–28.
- Paju, Aili 1983a. Tark ja nõid pärimustes. Rahvameditsiin eile, täna, homme. – *Horisont* 7. Tallinn: EKP Keskkomitee Kirjastus, lk 25–27.
- Paju, Aili 1983b. Kuidas ennemuiste tõesid tõrjuti. Rahvameditsiin eile, täna, homme. – *Horisont* 9. Tallinn: EKP Keskkomitee Kirjastus, lk 24–26.
- Paju, Aili 1983c. Maailma vanimaid ravikunste. Rahvameditsiin eile, täna, homme. – *Horisont* 10. Tallinn: EKP Keskkomitee Kirjastus, lk 22–24.
- Paju, Aili 1984. Taimedes peitub ravijõud. Rahvameditsiin eile, täna, homme. – *Horisont* 1. Tallinn: EKP Keskkomitee Kirjastus, lk 28–30.

- Paju, Aili 2007. *Loodusravi*. Tallinn: Maalehe Raamat.
- Proodel, Mall 1968. Rahvaluulekogujate kokkutulek Kadriinas. – *Rahvapärimeste koguja* 6. Toim. Tampere, Herbert; Ellen Liiv. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 87–88.
- Põldmäe, Rudolf 1937a. Jaan Saalverk – meie rahvapärimeste suurtõugujaid. – *Rahvapärimeste Selgitaja* I, 2. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 38–42.
- Põldmäe, Rudolf 1938. Kaheksas aruanne rahvaluule kogumisest (I.X–31.XII 1937). – *Rahvapärimeste Selgitaja* I, 4. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 136–138.
- Põldmäe, Rudolf 1984. Rahvaluulesse puutuvaid sugemeid eesti vennastekoguduse allikais. – *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi X. Eesti rahvaluule aspekte*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 58–82.
- Põvvat, Lea 1992. Teaduslik meditsiin contra rahvameditsiin. Pilk ajalukku. – *Kultuur ja Elu*, 2. Tallinn: Markleis, lk 46–51.
- Raal, Ain 1988. Miks rahvameditsiini on vaja uurida? – *Nõukogude Eesti Tervishoid* 5. Tallinn: Perioodika, lk 383–384.
- Raal, Ain; Renata Sõukand 2005. Classification of Remedies and Medical Plants of Estonian Ethnopharmacology. – *Trames. A Journal of the Humanities and Social Sciences*, Vol 9, No 3. Tallinn: Estonian Academy Publishers, pp. 259–267.
- Raal, Ain 2007. *Teekond taimede taha. Taimravi alternatiivsed harud*. Tartu: Elmatar.
- Rommel, Maie 1996. Karl Ernst von Baer (1792–1876). – *Eesti arstiteaduse ajaloost*. Toim. Kalnin, Viktor. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 47–50.
- Ribenis, Karin 1997. *Eesti rahvaluule bibliograafia* (1918–1993) I. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Folkloristika osakond.
- Ribenis, Karin 1998. *Eesti rahvaluule bibliograafia* (1918–1993) II. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Folkloristika osakond.
- Ribenis, Karin 2002. *Eesti rahvaluule bibliograafia* (1993–2000). Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Räim, Heino (toim.) 1974. Kirjandusmuuseum 1969. aastal. – *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi ja materjale* VIII. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 173–182.
- Räim, Heino (toim.) 1974a. Kirjandusmuuseum 1970. aastal. – *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi ja materjale* VIII. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 183–195.
- Rüütel, Ingrid 1972. Aruanne korrespondentide kogumistööst 1970. aastal. – *Rahvapärimeste koguja* 8. Toim. Hiemäe, Mall; Ingrid Rüütel. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 59–63.
- Rüütel, Ingrid; Kristi Salve (toim.) 1974. Olgu õnne, et elada, olgu tervist teha tööda... – *Rahvapärimeste koguja* 9. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 59–85.
- Rüütel, Ingrid 1998. Folkloorist ja folklooriliikumisest tänapäeval. – *Rahvakultuuri aastaraamat* 1997. Toim. Taperson, Kadri. Tallinn: Rahvakultuuri Arendus- ja Koolituskeskus, lk 9–22.
- Rørbye, Birgitte 1980. Allmän etnomedicinsk översikt. – *Botare. En bok om etnomedicin i Norden*. Eds. Alver, Bente; Bengt af Klintberg; Birgitte Rørbye; Anna-Leena Siikala. Stockholm: LTs Förlag, pp. 155–210.
- Rørbye, Birgitte 1982. Ethnomedicine. – *Ethnologia Scandinavica. A Journal of Nordic Ethnology*. Lund: Royal Gustav Adolf Academy, pp. 53–85.
- Rørbye, Birgitte 2003. Rahvameditsiinist meditsiinifolkloristikani. – *Mäetagused* 22. Tartu: MTÜ Eesti Folkloori Instituut, lk 7–19.

- Salve, Kristi 1974. Aruanne korrespondentide kogumistööst 1972. a. – *Rahvapärимuste koguja* 9. Toim. Rüütel, Ingrid; Kristi Salve. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 53–58.
- Salve, Kristi 1976. Korrespondentide kogumistööst 1974. aastal. – *Rahvapärимuste koguja* 10. Toim. Hiimäe, Mall; Kristi Salve. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 69–76.
- Saks, Mike 2003. *Orthodox and Alternative Medicine. Politics, Professionalization and Health Care*. London; Thousand Oaks; New Delhi: Sage Publications Ltd.
- Saukas, Rein 1987. Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna käsikirjalised fondid seisuga 1. jaan. 1987. a. – *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed* XII. *Jakob Hurda 150. sünniaastapäevaks*. Tallinn: Eesti Raamat 1989, lk 200.
- Schamardin, Boris; Viktor Kalnin 1996. Johann Wilhelm Ludwig Luce (1750–1842). – *Eesti arstiteaduse ajaloo*. Toim. Kalnin, Viktor. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 12–15.
- Sepp, Alar 1998. *MeditSiini lühiajalugu* I. Tartu: Tartu Ülikool, Tervishoiu Instituut.
- Simon, Michael 2003. „*Volksmedizin*“ im frühen 20. Jahrhundert. Zum *Quellenwert des Atlas der deutschen Volkskunde*. – *Studien zur Volkskultur* 28. Mainz: Gesellschaft für Volkskunde in Rheinland-Pfalz.
- Sontag, Susan 2002. *Haigus kui metafoor. Aids ja selle metafoorid*. Tallinn: Varrak.
- Stockham, Alice Bunker 1907. *Tokologia, ehk Sünnitamise teadus: Naisterahva käsiraamat*. Tartu: J. Reevits.
- Sõukand, Renata; Ain Raal 2004. Ravimtaimed eesti rahvameditsiinis. Ajalooline taust, etnofarmakoloogiliste andmete kogumine ja analüüs. – *Akadeemia* 8, lk 1734–1762.
- Sõukand, Renata 2005. Loodus eesti rahvameditsiinis. – *Eesti looduskultuur*. Toim. Timo Maran; Kadri Tüür. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 55–79.
- Sõukand, Renata 2005a. „Medica” sarja sissejuhatav seminar. – *Mäetagused* 28. Tartu: EKM rahvausundi ja meedia töörühm, lk 253–254.
- Sõukand, Renata 2007. Herba: Eesti rahvameditsiini ravimtaimede andmebaas internetis. – *Paar sammukest* XXIII. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 341–348.
- Tampere, Herbert 1939. Esimene Soome-Eesti rahvuslike teaduste uurijate kongress. – *Rahvapärимuste Selgitaja* I, 7. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 246.
- Tampere, Herbert 1940. Manalasse varisenud mehi. Mihkel Ostrov. – *Rahvapärимuste Selgitaja* II, 1 (8). Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 25–26.
- Tampere, Herbert 1961. Üldisi juhiseid rahvapärимuste kogujaile. – *Rahvapärимuste koguja* 1. Toim. Tampere, Herbert; Erna Normann. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 3–9.
- Tampere, Herbert 1962. ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi rahvaluule-alased ekspeditsioonid 1961. aastal. – *Rahvapärимuste koguja* 3. Toim. Tampere, Herbert; Ingrid Rüütel. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 58–60.
- Tampere, Herbert 1968. Korrespondentide osast eesti rahvaluule kogumisel. – *Rahvapärимuste koguja* 6. Toim. Tampere, Herbert; Ellen Liiv. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum, lk 3–17.
- Tampere, Herbert 1971. Kaks ettekannet eesti folkloristika ajaloost. – *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi ja materjale* VII. Tallinn: Eesti Raamat, lk 183–203.

- Tedre, Ülo 1997. Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluulesektor 1947–1990. Mälestuslik ülevaade. – *Eesti filoloogia poolsajand Teaduste Akadeemias*. Tallinn: Eesti Keele Instituut, lk 201–225.
- Tikk, Arvo 2005. Arstid ja alternatiivmeditsiin. – *Eesti Arst* 4. Tartu: Eesti Arst OÜ, lk 294–296.
- Tillhagen, Carl-Herman 1958. *Folklig läkekonst*. Stockholm: Nordiska Museet.
- Tillhagen, Carl-Herman (Ed) 1964. Papers on Folk-Medicine Given at an Inter-Nordic Symposium at Nordiska Museet, Stockholm May 1961. – *ARV: Journal of Scandinavian Folklore 1962–1963*, Vol 18/19. Uppsala: Allmqvist & Wiksells Boktryckeri AB.
- Tillhagen, Carl-Herman 2003. Rahvameditsiini uurimisaine ja -meetodid. – *Mäetagused* 22. Tartu: MTÜ Eesti Folkloori Instituut, lk 128–138.
- Torp-Kõivupuu, Marju 2007. Haigus kui staatusesümbol. Traditsioon, lähiminevik ja tänapäev. – *Akadeemia* 4. Tartu: Perioodika, lk 812–846.
- Tuisk, Hellen; Mari-Mall Mitt; Merle Männiste; Ain Raal 1992. Lisandusi eesti etnomeditsiini alastele uuringutele. – *Eesti Rohuteadlane* 2/3. Tartu: AS Eesti Rohuteadlane, lk 107–112.
- Tupits, Ave 2003. *Cures for Warts in the Folk Medicine of Co. Mayo*. Dublin: Department of Irish Folklore, University College Dublin [Uurimus iiri rahvaluule diplomioppes, käsikiri autori valduses ja Dublini Ülikoolis].
- Tupits, Ave 2004. *Soolatiügaste ravimisviisid eesti ja iiri rahvameditsiinis Jakob Hurda kogu ja iiri Folkloori Arhiivi materjalide põhjal*. – Magistriväitekiri. Tartu: eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool.
- Tupits, Ave 2006. Common Illness, Common Remedies? – *Béascna. Journal of Folklore and Ethnology*, Vol 3. Cork: Folklore and Ethnology Department, University College Cork, pp. 38–53.
- Tupits, Ave 2008. Rahvameditsiini uurimisest. – *Tonditosin. Pro Folkloristica XIV*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 252–264.
- Tupits Ave, 2008a. Data Collecting and Research of Folk Medicine on Estonia During the Soviet Era. – *Journal of Ethnology and Folkloristics* 2 (2). Tartu: Estonian Literary Museum; Estonian National Museum; University of Tartu, pp 69–82.
- Uibo, Raivo; Ain-Elmar Kaasik 2005. Lühiülevaade viimaste aastate Eesti arstiteadusest. – *Teadusmõte Eestis. Arstiteadus*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, lk 7–11.
- Valk, Ülo 2008. Superstition in Estonian Folklore: From Official Category to Vernacular Concept. – *Folklore* 119 (April 2008), pp. 14–28.
- Vallner, Rudolf 1929. *Eesti rahvarohutude sõnastik. Käsiraamat apteekritele ja arstidele*. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus.
- Veidemann, Andra 1985. Rahvapärased arusaamad roosihaigusest ja selle ravimisest Eestis 19. sajandil ja 20. sajandi algul. – *Eesti külaelu arenguhooni*. Toim. Viires, Ants. Tallinn: ENSV Teaduste Akadeemia, lk 130–152.
- Veidemann, Andra 1987. Rahvameditsiin sotsiokultuurilisest ja semiootilisest aspektist. – *Looming: Eesti Kirjanike Liidu ajakiri* 7. Tallinn: Perioodika, lk 965–969.
- Veidemann, Andra 1990. Maa-alused eesti rahvameditsiinis. – *Jakob Hurt 150. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat* 38. Tallinn: Valgus, lk 86–104.
- Vendla, Kaidi 2003. 80 aastat tagasi pandi alus tänasele apteegivõrgule. – *Eesti Rohuteadlane* 2. Tallinn: Eesti Apteekrite Liit, lk 26.
- Viidalepp, Richard 1937. Neljas aruanne rahvaluule kogumisest (I.X – 31.XII 1936) ja lühike aastakokkuvõte. – *Rahvapärimeste Selgitaja* I, 2. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 47–50.

- Viidalepp, Richard 1937a. Viies aruanne rahvaluule kogumisest (1.I – 8.III. 1937). – *Rahvapärимuste Selgitaja* I, 2. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 52–55.
- Viidalepp, Richard 1937b. Aruanne ERA tegevusest 1.X 27. – 1.IV 28. – *Rahvapärимuste Selgitaja* I, 3. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 65–67.
- Viidalepp, Richard 1937c. Aruanne ERA tegevusest 1.IV 28. – 1.IV 29. – *Rahvapärимuste Selgitaja* I, 3. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 66–67.
- Viidalepp, Richard 1937d. Aruanne E. Rahvaluule Arhiivi tegevusest 1.IV 29 – 31.III 30. – *Rahvapärимuste Selgitaja* I, 3. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 67–70.
- Viidalepp, Richard 1937e. Aruanne ERA tegevusest 1.IV 30 – 31.III 31. – *Rahvapärимuste Selgitaja* I, 3. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 70–72.
- Viidalepp, Richard 1937f. Statistilisi andmeid Eesti rahvaluulekogudest 1.IV 1937. – *Rahvapärимuste Selgitaja* I, 3. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 73–82.
- Viidalepp, Richard 1938a. Mida ja kuidas pildistada. – *Rahvapärимuste Selgitaja* I, 4. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 127–131.
- Viidalepp, Richard 1938b. Üheteistkümnes aruanne rahvaluule kogumisest (1.IV – 15.XI 1938). – *Rahvapärимuste Selgitaja* I, 5. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 170–173.
- Viidalepp, Richard 1939. Kaheteistkümnes aruanne rahvaluule kogumisest (16.XI – 31.XII 38). – *Rahvapärимuste Selgitaja* I, 6. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 191–192.
- Viidalepp, Richard 1968. Me vajame häid fotosid! – *Rahvapärимuste koguja* 6. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, lk 25–29.
- Viidalepp, Richard 1969. Rahvaluulekogude evakueerimine ja reevakueerimine 1944. aastal. – *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi ja materjale* VI. Tallinn: Eesti Raamat, lk 169–184.
- Viidalepp, Richard 1970. ERA-nimelise rahvaluulekogu kujunemisest. – *Rahvapärимuste koguja* 7. Toim. Kõiva, Ottilie; Ellen Liiv. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, lk 54–62.
- Viires, Ants 1975. Rahvameditsiini uurimine päevakorral. – *Keel ja Kirjandus* 6. Tallinn: Perioodika, lk 380–382.
- Viires, Ants 2001. Suur murrang eesti rahvakultuuris. – *Kultuur ja traditsioon*. Tartu: Ilmamaa, lk 226–237.
- Vilbaste, Gustav 1968. Rahvapärasest botaanikast. – *Rahvapärимuste koguja* 6. Toim. Tampere, Herbert; Ellen Liiv. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, lk 52–58.
- Vilbaste, Gustav 1993. *Eesti taimenimetused*. Tallinn: Emakeele Selts.
- Vilberg, Gustav 1928. Koguge taimede rahvapäraseid nimesid! – *Eesti Kirjandus* 5, lk 287.
- Vilberg, Gustav 1934–1935. *Meie kodumaa taimi rahva käsitluses* I–II. Tartu: Loodusevaatleja Kirjastus.
- Villako, Kaljo 2001. *Ajarännak II. Mälestused 1944. aasta sügisest kuni tänapäevani*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Västriik, Ergo-Hart 2007. Eesti Rahvaluule Arhiiv. – *Paar sammukest XXIII. Eesti Kirjandusmuuseumi Aastaraamat*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 429–446.
- Weiser-Aall, Lily 1964. Gelehrte Tradition über angeborene Fehler in der Volksmedizin. – *ARV: Journal of Scandinavian Folklore 1962–1963*, Vol 18/19, Uppsala: Allmqvist & Wiksells Boktryckeri AB, pp. 226–274.

- Welz, Gisela *et al* 2005. *Gesunde Ansichten. Wissensaneignung medizinischer Laien.* – *Kulturanthropologie Notizen* 74. Frankfurt am Main: Institut für Kulturanthropologie und Europäische Ethnologie der Universität Frankfurt am Main.
- WHO 1978 = *The Promotion and Development of Traditional Medicine: Report of a WHO Meeting.* Geneva: World Health Organisation. – <http://apps.who.int/medicinedocs/en/m/abstract/Js7147e/> (4.09.2009).
- WHO 2000 = *General Guidelines for Methodologies on Research and Evaluation of Traditional Medicine.* Geneva: World Health Organisation. – <http://www.paho.org/Spanish/AD/THS/EV/PM-WHOTraditional-medicines-research-evaluation.pdf> (4.09.2009).
- WHO 2001 = *Legal Status of Traditional Medicine and Complementary/Alternative Medicine: A Worldwide Review.* Geneva: World Health Organisation. – http://whqlibdoc.who.int/hq/2001/WHO_EDM_TRM_2001.2.pdf (4.09.2009).
- WHO 2005 = *National Policy on Traditional Medicine and Regulation of Herbal Medicines. Report of a WHO Global Survey.* Geneva: World Health Organisation. – <http://apps.who.int/medicinedocs/en/d/Js7916e/> (4.09.2009).
- Wiegelmann, Günter 1987. Die Situation der Volksmedizin in der Nachkriegszeit. – *Volksmedizin heute. Materialien und Studien.* Hrg. Wiegelmann, Günter. Münster: F.Coppenrath Verlag, S. 1–9.
- Wolff, Eberhard 1998. "Volksmedizin" – Abschied auf Raten. Vom definitiven zum heuristischen Begriffsverständnis. – *Zeitschrift für Volkskunde* 94. Münster; New York; München; Berlin: Waxmann, S. 233–257.
- Yoder, Don 1972. Folk Medicine. – *Folklore and Folklife.* Ed. Richard Dorson. Chicago & London: The University of Chicago Press, pp. 191–215.

LISAD

LISA 1. Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele. Jakob Hurt (1989) [1888] (väljavõte)

Vanad kombed ja pruugid.

5. Missugused kombed ja pruugid olivad ehk on olemas haiguste ja tõbiste ravimise poolest: **Lapsevaevas, nurgavoodis, hallitõves, hambavalus, maruhädas**, (hullu looma puremisel), **ussi pistes ehk mau pannes, haavu parandades, mitmesuguseid tõbesid arstides** (rindtõbe, kõhutõbe, kõha, j.n.e.), **tõbisid põetades, arstide ehk tarkade kombed** j.n.e.

Vana rahvausk ja ebausku.

10. Missugused arvamised on mõnesugustest **Taimedest** olemas? Toiduviljadest, nagu: Rukkid, nisu, odrad, kaerad, hernerid, oad, kapsad j.n.e. Siis: Linast, kanepist. Puudest, nagu: Kask, lepp, tamm, pedakas, kadakas, pihlakas (kahest viimasest on palju arvamisi olemas), toomingas j.n.e. **Vähemaist metstaimedest** ehk rohtudest ja lilledest on iseäranis palju arvamisi olemas, sest et neid arstimiseks, värvimiseks ja ebausku tembutamiseks mitmetpidi pruugiti ja veelgi pruugitakse. Suur hulk vähemaid metstaimi on sest mitmepoolsest pruukimisest omad nimed saanud ja tuletavad ise ju meile meelde, et rahvasuul palju neist rääkida on. Niisugused taimed on näituseks: Jooksja rohi (*Ranunculus*), – Südame rohi (*Ranunculus Ficaria*), – Maksa rohi (*Hepatica triloba*), – Maasapp, ematuss, vennituse rohi (*Fumaria officinalis*), – Vere rohi, õuetõve rohi, vere urma rohi (*Chelidonium majus*), – Luuvalu hein, niseldes hein (*Capsella Bursa pastoris*), – Soolika rohi (*Arabis hirsuta*), – Huule hein (*Drosera*), – Valge maksarohi (*Parnassia palustris*), – Punase roosi rohi (*Geranium*), – Pisti rohi (*Erodium*), – Naeste ehk neitsi punad (*Hypericum*), – Meesterahva soonerohud (*Oxalis Acetosella*), – Põie rohi (*Saponaria officinalis*), – Kollane jooksja rohi (*Medicago falcata*), – Luude rohi (*Ononis hircina*), – Hamba rohi (*Astragalus glycyphyllus*), – Villi rohi, halli rohi (*Potentilla argentea*), – Naesterahva soonerohi (*Potentilla anserina*), – Ülekäija rohi (*Valeriana officinalis*), – Sea õied, sea piima rohi, ka võilill (*Leontodon Taraxacum*), – Koi rohi (*Artemisia Absinthium*), – Soolika rohi (*Tanacetum vulgare*), – Sapirohi (*Archillea Ptarmica*), – Voolmete rohi (*Senecio*), – Paise lehed (*Tussillagi*), – Kärnarohi (*Rumex crispus*) j.n.e. Praegu ülesarvatud taimed tunnistavad oma nimedega selgesti, et nad arstirohud olivad ehk on. Muidu kuidagi tähtsad olivad ehk on, nagu jälle nende nimedest näeme: Vene kapsad ehk Rakvere raiped (*Bunias orientalis*), – Mailase rohi (*Viola tricolor*), – Põldkaetisrohi (*Polygala amara*), – Öunarohi (*Stellaria gramirea*), – Mesikud (*Melilotus officinalis*), – Maarja maltsad (*Melilotus vulgaris*), – Orjavits, kibuvits (*Rosa canina*), – Karu putked (*Heracleum sibiricum*), – Koerputked, penipütsk (*Anthriscus sylvestris*), – Varesputked (*Chaerophyllum bulbosum*), – Aiataro hein (*Scabiosa arvensis*), – Pagana pää (*Gnaphalium uliginosum*), – Karikakrad (*Anthemis tinctoria*), j.n.e. Iga

lugija võib seie veel paljugi tõisi nimesid juure lisada. Olgu antud kava juhatuseks, kuda taimi ja nende tarvitusi tähele tuleb panna. Taimede rohuks pruukimine seisab tihti äraproovitud kindla põhja pääl ja võivad veel, nii usun mina, õpetatud tohtridki rahva tarkusest mõndagi õppida. Siin ei ole mitte kõik tühi arvamine, veel vähem ebausku, vaid mitme aastasaja rahvatarkus. Seda enam pandagu mälestusi taimedest ehk rohtudest paberisse.

LISA 2. Rahva looma-arstimise viiside, arsti rohtude ja anatomiliste nimetuste korjamine. Johannes Kool (1912) (väljavõte)

I. Haigete loomade arstimisviisid (kuidas arstiti?)

Meie rahva arstimise kunst ei tee ainult sellega tegemist, kuidas haigeid loomi terveks teha, vaid ta katsub ka selle kohta juhatusi anda, kuidas terveid loomi haiguste ja taudide eest hoida (profülaktik). Viimasel puhul tarvitati pääsjalikult mitmesuguseid nõiakombeid. Usuti, et nõidumine ja mitmesugused kombes, mis sellega seotud, loomi haiguse eest hoiavad. Aga mitte ainult seda: usuti ka, et nõidumisega loomi haigeks võis teha ja teisele kahju tuua. Sellepärast võtame käesoleva päätüki alla ka koduloomadesse puutuva nõia kunsti ja jagame käesoleva päätüki korjamise kergendamiseks järgmistesse osadesse:

1. Koduloomadesse puutuvad üldised vanausu ja nõia kombes.
2. Kuidas terveid loomi tõbede eest hoida?
3. Tõbede külge panemine (teise loomade ära nõidumine, sõnumine jne.).
4. Haigete loomade arstimine.

1. Koduloomadesse puutuvad üldised vanausu ja nõiakombes.
Meie nimetame siin ainult mõnda üksikut puhku koduloomade pidamises, millega vanausk ja nõia kombes seotud olivad. Korrajale jääb vabadus küsimiste-rida veel paljude küsimiste ja vastustega pikendada.

Karja väljalaskmine. Millal lasti kari välja? Mis kombes tarvitati k. väljalaskmisel (kas ja mis suitsetati, kas loomadele midagi anti)? Mis pandi sellest tähele, missugune loom karja ees läks?

Kari karjamaal. Mis tehti, et kari koos seisaks, et hundid karja ei tuleks? Mis pidi tegema, et võersilt toodud loom karja jääks?

Loom sünnib. Kuidas anti sünnitamise abi? Missugusest loomast arvati elulooma saavat, missugusest mitte? Mis tehti päale sündimise vasikaga, et tast hää piimalehm pidi saama? Mis varsaga? Mis karva vasik, vars, härg, lehm õnne pidi tooma? Mis tähendus oli sündiva looma karva kohta? Kuidas pandi loomadele nimed? Karva järele, päeva järele millal sündinud? Nimed, mis teie pool tarvitusel on (ühes seletusega, missuguse looma kohta nad käivad, näit. hobuse? kassi? Jne.

Looma söötmine. Kui taheti, et loom priskeks läheb, millega ja kuidas pidi teda siis söötma? Missugused nõiakombes olivad söötmisel?

Looma tapmine. Millal (nädala päeval, tähtpäeval, kuul) pidi looma tapma? Kuidas tapeti: kas löödi otsa, lõigati kõri maha? Looma veri (kas sellega ei ole mõned nõidumised seotud?) Mis osad võeti tapetud loomal kõige esite välja ja missugused pärast? Missuguseid osasid tapetud loomast ei peetud söödavaks (mispärast) ja mis nendega tehti? Missuguste elundite ja sisikonna osade järele vaadati ilma ette ehk katsuti tulevikku ette kuulutada? Kuidas

soolati liha, mis ebaususe kombeid tehti anumaga, kuhu liha sisse pandi? lüpsikuga, kuhu lüpsiti jne.

2. Kuidas terveid loomi tõbede eest hoida?

Vanausu ja nõia kombed, mis siia käivad, langevad kahte jakku:

- a) mis pidi tegema, et loom mõnesse tõppe ei jää? ja
- b) mis ei tohtinud mitte teha, et loomale see või teine tõbi ei tule?

3. Tõbede külge panemine (teise loomade ära nõidumine, sõnumine jne.).

Need nõia kombed mis teise loomade ära nõidumisesse puutuvad on rahva hulgas laialt tuntud. Oleks soovida, et pikemalt kõik niisugused lood üles kirjutataks.

4. Haigete loomade arstimine.

Üleüldse olgu küsimisekord iga haiguse juures järgmine:

1. Haiguse täielik kirjeldus kõigi tema tundemärkidega. Mille poolest läheb küsitav haigus teistest temasarnastest lahku (näit. liht kärnad ja lubi kärnad). Kas seda haigust veel kuidagi teisiti nimetatakse?

2. Millest arvatakse haigus tulevat?

3. Kuidas arstiti? Mis sisse anti, mis pääle pandi, kuidas rohtu anti, kui tihti, kuidas rohtu tehti.

Üleüldised välimised haigused.

Sügelised. Käsna. Lubi-kärnad. Kõõme. Sammaspool. Koeranaelad (nästrikid). Paised. Umbe ülesajanud. Villi arstimine. Kärnad. Preid. Haudunud koht ihu pääl. Sigadel verevad (punased) plekid ihu pääl. Söödikud (täiad) seljas. Karv tuleb maha. (Et kärblased ja parmud kallale ei lähe). Lamma nãrib villa.

Haavad.

Põlenud haavad. Hobusel verine käsn. Mådahaav, mis kinni ei kasva. Raiatud, lõigatud haav. Torkas terava asjaga sisse. Mis pidi valu ära võtma? Mis paistetusele tehti? Loom läks pääle kohitsemise paistetama. Liigliha. Külmaõõtu. Ussinõõlamine. Kãrbi hammustamine. Missuguse looma hammustatud haavad ei parane? Maru koera hammustatud. Mesilase, erilase nõõlamine.

Verejooks.

Mis verejooksu kinni peab? Sõnad ja rohud. Ninaverejooks. Emakojaverejooks.

Luu vããnamine, murdmine.

Mis kasvatab murtud luu kinni? Kuidas luud paigale pandi? Sõnad ... Lonkamine, selle arstimine. Põlve keeri ära vããnanud. Loom sarve maha murdnud. Nari kãe sees või muial. Roos ja selle arstimine. Mitut seltsi roosi on? Loom puusad (kõljed) ära maganud.

Üksikute kehaosade vead.

Pää

Koerte pätaud. Veiste pätaud.

Silmad

Silma pääl kae, kale. Silmad haiged. Silmas puru. Kuidas välja võeti (Mis on vähjakivi?).

Kõrvad

Kõrvadest tuleb mäda, mis aitab? Kõrva valu (vastu on hää ...) Mis tähendus on, kui kõrv pilli ajab?

Suu

Verepulgad suus. Missugustel loomadel.

Kõri

Mis on atlad? Läheb midagi kurku...

Kops

Kõha (kaob kui...)

Kõht

Veis ummuksis. Kõht lahti. Loom puvussis (täis). Lehma tiirud. Hobuse tiirud. Loomal ussid kõhus. Uss loomale sisse läinud. Jutud selle kohta rahva suus. Millega välja aeti? Hobusel „kuivkonn” sees. Koortel kõht ummuksis (punnivad). Pasanduse (vastu on hää kui ...). Põrsaste pasandus. Pärasoolik käib välja.

Suguosade vead

Mära ei lähe paaritades tiineks. Kui pullid lehma väga tallavad. Hobusel kusi kinni. Lehmadel punane kusi. Mära viskab varsa ära. Kana muneb nahk mune.

Udara ja piima vead

Nari (narits) udara sees. Udara paistetud. Nisad kärnas. Lehm imeb iseennast. Mis tehti esimese piimaga? (selle nimi?). Lehma piim kaob pärast kandmist ära. Lehm kohkus müristamise juures piima väheks. Lehma piim haiseb. Piimal ussid sees. Piim venib. Punane piim. Mõru piim.

Jalad

Lammaste sõratõbi. Lehmade sõrad vigased. Lonkab. Preid jalus.

Kooljaluu.

Üleüldised sisemised haigused.

Hobune ei söö, mis segati toidu hulka?

Sead ei söö, tuhnivad ja pilluvad moldi? Kas määriti looma nina millegagi kui loom ei söönud?

Kuidas tuntakse et lambal neer (neerud) maas on ja kuidas seda arstitakse? Täielik arstimise kirjeldus.

Maksalutika haigus. Missugusel suvel arvati tekkivat tundemärgid; millega söödeti haiget looma, mis sisse anti?

Soolikad kubemes, nabavarres.

Loomade sapitõbi. Millest tekkib ja selle arstimine?

Siga on marjas. Millest arvati tulevat? Arstimine?

Loom leitakse iga hommiku märg. Mis tõbi see on, millest arvati tulevat? Nõiakunsti arstimine. Mis anti loomale, millega nühti või pesti? Kõik jutud, mis selle kohta käivad rahva suus.

Rabandus. Millest ta tuleb? Jutustage mõni lugu sellest. Kuidas tuleb arstida? Kas olid sõnad, kas suitsetati, kas sisse midagi anti? Lendva, kuidas seda arstiti? Jutustage mõni lugu, kui teada on.

Ane või kanapojad ei edene ja suled sorakile. Millest see tuli ja mis tehti neile? Kas suitsetati: millega, kas midagi neile anti, kuidas pidi kana hauduma pandama. Punasehaigus (punane, must kusi).

II. Arstilised ained ehk rohud, mis loomade ja üleüldse rahvaarstimisel tarvitati (millega arstiti?).

a) Taimedega arstimine.

Arstirohtude korjamisest. Millal arvati arstirohud kõige kangemad olevat, millal pidi neid korjama? Mis pandi korjamise juures tähele? Missugused olivad kõige tähtsamad rohud mis korjati, kuidas neid alles hoiti?

All pool toon tähtsamat taimede nimekirja, mis rahva arstimisest tarvitatakse. Iga taime kohta tuleb küsida: kas teda mõne haiguse vastu rohuks tarvitati: kas juurt, kas kaabet, kas südast, kas lehti, kas koort, õisi, mahla, vaiku, seemneid ja m. Kuidas rohtu tehti (võimalikult täielikult): kas tambiti katki, kas keedeti, hauutati ja mis hulka pandi, kas suitsetati? Kas midagi sõnuti et kõvem mõju oleks. Kas anti sisse, kas määriti pääle ja mil viisil veel tarvitati?

Koerapööri rohi. Hallirohi. Kõuetammerohi. Looma luutõberohi. Inimese luutõberohi. Rabanduserohi. Koirohi. Raudreiarohi. Kirbu ehk päevarohi. Kidarohi. Hullukoerarohi. Ülekäijarohi (ülekäerohi). Litterohi. Põierohi. Pistirohi. Soonerohi. Juuksrohi (juukshein). Konnarohi. Narirohi. Udismarohi. Tilgarohi (oravasaba). Roosirohi. Südamevalurohi. Haavarohi (porirohi). Villirohi (villhein). Kipirohi. Põletuserohi. Hobuse udararohi. Kalkunirohi. Jooksvarohi. Mureda piimarohi (jonn hein). Kirmirohi. Hundi piima rohi. Koetusrohud. Mailaserohi. Kõõmhein. Raudhein. Veriheini. Maalisehein. Kärnhein. Piimhein. Pöörishein- Atlahein (rohi). Pulliheini (rohi). Sammaspoolehein. Maarjakaste hein. Seebihein. Vägihein. Tulihein. Karihein. Kirphein. Krobihein. Robiheini. Seakärsahein. Hambahein. Värihein. Veepäälne roheline haine. Mehitsehein. Tulilill (tulikas). Võilill. Mesilill. Sinilill. Jaanilill. Külmalill. Küünelill. Viinalill. Tõrvalill. Kobreleht. Ubaleht. Piibelet. Paiseleht. Vihaleht. Teeleht. Lambakeeled. Peedilehed. Takjalehed. Kaalilehed. Kukemari. Linnumari. Leesikmari. Hooramarjad. Lepapuu (sanglepp). Kask (sookask ja teised, kase pungad (urvad), kase söed jne. Männipuu (m. kasvud). Mets õunapuu. Lodjapuu. Tammepuu (koor jne.). Uubaatsapuu, paatspuu, paksipuu, kitsepaats, ohupaats. Nasipuu, kitsepuu. Pedak, pedajas. Kuusk. Kadak. Toomingas. Pärnapuu. Vaher. Sea kapsas. Kapsas. Konna kapsas. Mets kapsas. Jänese kapsas. Karuputk (pütsik). Koeraputk (penipütsik). Maarjaputk. Heinaputk. Kirnputk. Tubakas. Sootubakas. Sookael. Vesikael. Ungrud. Soovingver. Ohak. Karuohak. Piimohak. Tedremaran (maran). Hobumadar (maran). Kärn-hapuoblik. Jänese-hapuoblik. Hobuse-hapuoblik. Lina. Käolina.

Kanavarbad. Käoking. Käokaatsad. Kukehari. Kukemuna. Tondikübar. Kullikübar. Kurekatel. Kulliküüs. Varsakabi. Härjapää. Kassirattad. Sudepurik (soe tõlv). Rebasesaba. Karukellad (karukollad). Pääsukese silmad. Võhumõõgad. Kanakoolmed. Kullerkupp. Sõnajalg (imarik). Kivimagun. Kanarpik (kanarik). Näsiniin. Maavits. Karikakar. Kahtekolla. Angervaks. Osjad (konna osjad). Pujus. Tigane (emane nõges). Nõges (karu nõges). Ülane. Ruskmed. Kalmus. Luste. Takjad. Kaislad. Kõld (karu küllad). Virn (vesivirn). Võha. Käopõll. Ämmatuss. Sibul. Kartul. Naaris. Rõigas (mädarõigas). Kollajuurikas. Maoaja. Murulauk. Samblad. Murumuna. Puneja lehed ja õied. Nõia kollad. Tuule kannike. Naeste puna. Haraka niin. Petersell. Maarasv. Puu mähk (mis puu m.). Niined. Üheksamehe vägi. Tungaltera. Must sõstar. Mustikad. Jõhvikad. Pohlakad. Maasikad. Joovikad. Pihlaka marjad. Seened (tati s. sita. s. kärpse s. ja teised seened). Õlekõrred (õled). Haganad. Tael. Ruki jahu.

b) Teised organilised arstirohud.

Või (mage või). Petipiim. Piima vesi. Piim (soe, rõõsk). Koor (hapu, rõõsk). Higi (kaenla alune h.). Akna higi. Mesi. Vaha. Vahapuru. Vablase kong. Kusi (inimese, looma). Sitt (tõpra, elaja, sia, roti, kassi, jänekse, lamba). Kõrva vaik, kõrva sitt. Sülge. Soolvesi (liha, või, kala, silgu soolvesi). Seebi mugel. Seep. Rasv (sia-r.). Rasva kõrned. Rasva kelmed. Leib (nätske, soe, agana võileiva puru). Sõed (tamme süsi, lepa süsi, elus süsi, kasepuu süsi). Sõevesi. Tõrv. Täides (tõkat). Kuuse vaik. Vaigused pedaja, kuuse jne. kasvud. Sulavaik. Elaja karvad. Viha lehed. Viin (põletatud). Hobuse, lehma suu-ila. Linaseemned (lina seemne õli). Lepa koor. Erilase kärjed. Jahu tust (tolm), rukki jahu ja m. Käsikivi tolmi. Jooksva vee vaht, vee vaht. Rõõsa piima aur. Pesuvesi, libe, leheline, seebi pera. Lepa tael. Ämbliku-võrk. Veri. Kärnkonna tuhk. Musta usi õli. Ussi kest. Sitasitikad. Kuld põrnik. Roheline ritsik. Kusiritsikute vesi. Mülde nahk. Varese sulgede suits. Kala, mis teine sisse neelanud. Ussi tuhk. Musta oina villad. Kuld sitikas. Räime pääd. Räime sabad. Surnud mutt. Raisa kont. Looma sapp. Koera, kassi karvad. Siili rasv. Elav vähk. Kõnn. Kärnkonn. Sisalikusaba tilm. Haue hammas. Vähja kivi. Konna-kude. Kollane liblik. Mao puru. Täi. Sipelgad.

d) Anorganilised Rohuained.

Hõbe. Vask, vase roheline. Raud, sooraud. Raua rooste, raua kaabe. Elavhõbe. Lendav kuld. Kuld (sõrmused). Teras, nua tera. Tina naelad. Tuleraua tuli. Püssirohi. Tuhk (puu, -luu-t.). Savi (hall s. punane s.). Muld. Piibutuhk. Mülde muld. Kivid (teliskivi, maakivi, urgline kivi, kerese kivi). Pikselood (nool). Sool. Tolm (õie tolmi). Klaasi tuhk. Maarjajää. Rabanduse kivi. Panskiivi. Tulekivi puru. Puusõe tuhk. Meresüsi, meresõe tuhk. Lubi (lubjavesi). Vesi, külm vesi, hallika vesi, enne jürapäevane ujutamine, suplemine, (veega piserdamine). Veeaur. Sõevesi, silmapesu vesi, pesuvesi, vihma vesi. Lumi. Kaste, halle. Jää. Toss: paa toss, kuuma kivi toss, rõõsapiima toss. Hinge õhk (puhuti haigele kohale pääle). Paa tahm (nõgi). Suits.

III. Looma kehaosade (anatomiliste) nimetuste korjamine.

1. Kõik loomade kehaosade ja sisemiste organide nimed, iga luuserv ja kühm, iga osa sisikonnas, mis oma isenime kannab, tulevad üles kirjutada. Kui loomadel mõned kehaosad puudulikud ehk näotud on, siis pannakse neile mitmesugused nimed, nagu kure-kael, lont-kõrv, tamp-jalg jne. Sellepärast on väga soovitatav kõiki niisugusid nimesid rahva suust üles kirjutada, mis looma kehalikkude puuduste kohta käivad.

Tähendus: Juurdelisatud piltides on üksikud kehaosad ja luud ära nummerdatud. Üleskirjutamisel pandagu aga number ja mitmes pilt üles ja selle taha nimi. Näituseks 1. pilt. 29 – see ja see nimi. [Skeemid käesolevast näitest puuduvad – A. T.]

2. Mis karva loomi teie iganes olete kuulnud (võik, kõrb, must ...)? Hobuseid, lehma (härgi), lambaid, koeri jne. Kui kõhualune, seljapääline, jalad, päa, silmade ümbert, otsa eest, kubemetest, jalad piirdeni, pägimeni, säärini, ülekoige valged on, kuidas siis loomi nimetati ja üksteisest ära lahutati?

3. Missuguseid looma nimesid teie teate? Katsuge kõik loomade nimed, nii palju kui iganes leida on, üles kirjutada ja ära seletada, missugust looma selle või teise nimega nimetati, olgu siis see hobune, lehm, härg, lammas, oinas, koer, kass, kana või missugune tahes teine loom. Nimetage ka seda, kuidas vana rahvas loomadele nimesid ristas, kas pandi nädala päeva, karva, keha iseäralduste ja m. järele nimesid. Mis vahe oli isaste ja emaste loomade nimede vahel? Sii hulka võib ka neid nimesid võtta, kuidas loomi lastele nimetatakse, näit. kuidas nimetatakse laste-keeli: hobust, lehma, siga, põrsast, lammast, kana, kukke, parti, kurge ja teisi loomi?

LISA 3. Eesti Üliõpilaste Seltsi üleskutse (1907) (väljavõte)

Küsimised on järgmised:

5. Teated taime tarvitamise kohta:

a) arstirohuna

b) värvina

Missugust osa taimest (õisi, juuri jne.) tarvitatakse ja kuidas: kui rohuna, missuguse haiguse vastu, kui värvina, mis karva värviks ja mille värvimiseks?

Üleüldised küsimised looma- ja kivi-riigi nimede korjamise kohta.

Loomade tähtsus arstirohuna rahva seas ja kuidas neid selleks tarvitatakse.

LISA 4. Ülesandeid noortele rahvapäraste taimenimede asjus. Gustav Vilberg (väljavõte)

Sagedasti ei aimagi inimesed kindlasti, mida õieti teatakse või mida mitte. Ei ole kindlat ülevaadet oma võimetest. Kas olete näit. kunagi püüdnud selgusele jõuda, kui palju tunnete teie taimi kodumaa looduses? Neid taimi peaks olema mõnikümme, sest osalt olete neid tundma õppinud juba kas vanematelt või teistelt inimestelt, osa taimedega aga tutvunud kas koolis või vastava kirjanduse alusel. Aga kummal viisil omandatud nimed on ülekaalus? Külainimestel on kahtlemata rahvapäraste nimedega taimede, linnainimestel aga kirjandusest omandatud taimenimede hulk suurem. Teie jõuaksite varsti ses küsimuses selgusele, kui püüaksite kõik tuntud taimede nimed üleskirjutada, kas või esiteks kõik puud, siis põõsad, marjavarred ja kõik teised lilled, rohud, heinad, ilutaimed jne. Aga ainult need, mida kindlasti tunnete! Mõni külainimene jõuab nii üle 100 taimenime märkida, harvem leidub aga neid, kelle nimede hulk ulatub 200 lähedale või üle selle. Kui veel püüate meelde tuletada, missuguseid taimi varemadel aegadel kasutati kas arstirohuks, värvaineks, nõidumiseks, ilmade ettekuulutamiseks jne. / märkida ka, kuidas tarvitati, mis oli tarvis rohu mõju suurendamiseks, mida lisati värvimisel juurde? jne. jne./; samuti katsute veel üles märkida muinasjutte, rahvaarvamisi, mõistatusi, vanusõnu jne. taimede kohta ja siis kõik saadate allakirjutanule aadressil: Tartu, Kastani tän. 119, siis olete mõnegi vanema nime päästnud kadumise eest. Eriti just rahvapärased taimenimed, mis omandatud vanematelt, on väärtuslikud. Ka on soovitatav, et igale saadetisele tähendatakse, kust on nimed pärist, s.o. kust kihelkonnast, vallast.

Pikkadel talveõhtudel jääb mõnelgi aega taimenimede märkimiseks. Saatmise kulud ja vaeva püütakse tasuta loodusteadusliku kirjanduse saatmisega saadetiste läkitajatele.

Noored, teil on kirjaoskust ja ka aega, värskendage oma teadmisi taimenimede üle. Kõnetage ses asjas ka vanemaid inimesi, - teie kuulete mõndagi huvitavat, mis teie teadmisi rikastab. Saatke siis kõik märkmed rahvapäraste taimenimede kogumise keskkotta, aadressil: Tartu, Kastani tän. 119.

Dr. G. Vilberg.

LISA 5. Korjake rahvapärased taimenimesid! Koguge teateid taimede kohta! Gustav Vilberg

Rahvapärased taimenimed on osa rahva vaimuvarast. Või veel rohkemgi – taimenimed on osa rahvaluulest, sest suurem osa taimenimesid ei ole mingid lihtsalt sõnasünnitised, vaid nende loomisel on arvestatud mitmesuguseid asjaolusid, mis ikka on seoses rahva arvamustega taime omaduste, välimuse või koguni taime tekkimisloo suhtes, vaadatult rahva omapärase luule ja imede seisukohalt. Sellelt vaatepunktilt võib taimenimi kajastada mitmesuguseid asjaolusid taimede suhtes.

Rahvapäraste taimenimede kogumine on sellepärast tarvilik, ja isegi kiire iseloomuga kultuuretevõtte, sest vanemad inimesed, kes veel tunnevad rahvapärased taimenimesid, kaovad ikka rohkem kalmukünka alla, kuna nooremad omandavad juba kirjakeelsed ja teaduslikud nimetused. Praegu on aga võrdlemisi väike osa taimenimesid kogutud ning töötulemused pole veel rahuldavad. Seepärast tähendatagu üles kõik oma ümbruse rahvapärased nimed ja teatagu keskohta alltähendatud aadressil. Eriti palutakse vastata järgmistele küsimustele:

1) Kuidas nimetatakse teie ümbruses rahvasuus taimi (puid, põõsaid, marjataimi, lilli, rohtusid, seeni)? Millest võis selline nimi tekkida? (Nimed palutakse kõik võimalikult nii kirjutada, kuidas neid räägitakse, näit. kõvverohi, mitte kõuerohi jne.). – 2) Milliste taimede korjamine on ühenduses tähtpäevadega, kirikupühadega (näit. jüripäevaga, palmipuudepühaga, jaanipäevaga, nelipühidega jne.)? – 3) Missuguste haiguste vastu tarvitati taimi arstimiks ja kuidas? – 4) Kas tarvitati mõnda taime nõiduseks, luupainajate, maa-aluse vastu? Ja missuguseid nimelt. – 5) Kas arvatakse mõnel taimel olevat mõju müristamisele, piksele, üldse ilmale. – 6) Milliseid taimi tarvitatakse lastemängudes ja kuidas? Missuguseid sõnu tuntakse pajuville tegemisel jne.? – 7) Missuguste talutööde tegemist kõrvutatakse taimede õitsemisega, lehtimisega jne.? – 8) Milliseid kombeid tuntakse viljade külvamisel, kapsaste istutamisel, puude raiumisel? – 9) Missuguseid muinasjutte tuntakse taimede kohta? – 10) Milliste taimedega värvitakse? Ja kuidas, mida lisatakse värvimisel juurde? Kuidas korjati taimi värvimiseks? Missuguseid riistu seks tarvitati? Jne.

Soovitav on juurde lisada rahvapärasele taimenimele kirjakeelne nimi, või ka ladina-, saksa-, venekeelne, kui teatakse. Või lisatagu taimest väike oks, õis mõne lehega juurde. Igal teatajal olgu juurde lisatud saatja nimi, kihelkond ja vald, kust teade pärit. Lühemaid teateid võib saata ka postkaardil. Kõik teated palutakse saata aadressil: Tartu, Kastani tän. 119.

Praegu on viimane aeg koguda rahvapärased taimenimesid, sellepärast päästke veel, mis päästa võib.

Dr. G. Vilberg.

LISA 6. Saatke teateid arstirohu-taimedest!

Gustav Vilbaste

Hädad ja õnnetused jälgivad inimesi nende igapäevases töös ja tegevuses. Haigused tulevad ka tugevamale inimesele ja vanus toob hädaldamisi ja ohkamisi kaasa, sest inimene läheb vanemaks, aga haigus läheb nooremaks. Meie aja arstid arvavad selgitada võivat tõenäolisusega haiguste tekkimist ja püüavad neid ravitseda vastavate arstimatega, mida võib osta apteekidest, kui on seks aga raha. Varem ajal oli koguni teisiti. Ei olnud siis veel selged haiguse teed ja tuleku põhjused, ei tuntud rohuteadlaste valmistatud arstimeid. Haigused arvati tulevat tuulest ja veest, paha inimese silmast ja halvast sõnast. Haiguse tekkimise kohta oli arvamisi, kindlaidki oletusi, aga meie nagu ei tahaks enam uskuda neid tõestusi. Kuid haigus oli siis sama raske, kui praegugi. Haiguste nimetuste arv aga ei olnud kaugeltki nii suur kui tänapäev. Kõige rohkem esines jooksvat ja südamehaigust, pea ja kõhuvalu oli hästi tuntud, rinnahaigus ja sinivill, paised ja salakoi olid üldtuttavad, kuid oli ka väiksemaid haigusi, mida nimetati ühesõnaga jumalahaiguseks või koguni surmahaiguseks, millest polnud pääsmist. Kõigi nende nimedega ja nimetute haiguste vastu otsiti ohtu ja rohtu peamiselt just taimede keskelt, sest taimede raviva mõjuga oldi tutvunud võib olla juba siis, kui inimene otsis omale toitu taimede juurikatest ja ka viljast. Tähelepanekud kandusid edasi põlvest põlve kuni meie ajanigi, sest veel praegugi on mitmel pool usk taime tervistava mõju üle võrdlemisi elav ja metsarohutude tarvitamine laialdane. Ja seda mitte üksi meil, vaid ka mujalgi. Isegi arstiteaduses püütakse viimasel ajal jälle läheneda taimedest valmistatud arstimite tarvitamisele, jättes kõrvale keemiliselt valmistatud raviained. Rohuteadlased püüavad rohkem kasutada arstimite valmistamiseks taimi ja, võibolla, toovad need haigele rohkem kergendust, kui puhtkeemilised rohud. Aga rahva keskel näikse olevat kindel arvamine, et praegused apteegirohud ei anna kuigi suurel määral tervist, – vanemal ajal olnud metsarohud paremad.

Allakirjutanu on juba pikemat aega kogunud andmeid rahvarohutude kohta, eriti arstimite üle taimedega. Kuid veel ei ole küllaldaselt selge taimede tähtsus ravimisel. Sellepärast palutakse teatada: Milliseid taimi tarvitati haiguste arstimisel? Missuguse haiguse vastu kasutati taimi? Kuidas tarvitati taimi arstimina, kas teena, keedisena, pealepanemiseks, hõõrumiseks? Kas taim aitas üksi, või pidi veel lugema “sõnu”, tegema “piirdeid” jne.? Kas taimi veel tarvitatakse haiguste ravimisel? Kuidas nimetati neid, kes ravisid haigusi taimedega?

Vastuseid ülaltoodud küsimustele palutakse saata aadressil: Tallinn, Koidula t. 34.

Dr. G. Vilbaste.

LISA 7. Eesti rahvapärased taimenimed. Gustav Vilbaste

G. Vilbaste kavatseb tuleval talvel asuda Eesti rahvapäraste taimenimede läbitöötamisele ja vastava nimestiku koostamisele. Seni on G. Vilbaste kogus üldse üle 36.000 taimenime sedeli ja 13.300 sedelit taimede kasutamise kohta. See võimaldab tõhusa ülevaate saamist taimenimede levikust meie kodumaal, samuti võimaldab ka pilku heita sellesse sepikotta, kus on loodud nimed ümbritsevatele taimedele. Sest sagedasti ei ole taime nimi mitte ainult lihtne sõnasünnitus, kõlaline häälikute ühtum, vaid nende loomisel on arvestatud mitmesuguste asjaoludega, mis on ikka seoses rahva arvamisega taime omaduste, välimuse või koguni taime tekkimisloo suhtes.

Kõiki loodusesõpru palutakse saata veel allakirjutanule rahvapäraseid taimenimesid, kusjuures on vajalikud järgmised andmed: Teataja nimi. Kust kihelkonnast on pärit taimenimi? Mis võib olla nime andmise põhjuseks? Kas teataja teab rahvapärasele nimele kirjakeelset või ladinakeelset vastet? Kas taime on kuidagi kasutatud? Milliseid muistendeid ja arvamisi teatakse taime kohta? Kas nimi on ümbruses üldine või esineb vaid kohati?

Iga nimi on väärtuslik ning täiendaks lõplikku ülevaadet. Suvine aeg annab võimalusi taimedele lähemale tungida ning isegi tarbekorral kuivatatud taimeosi koguda ja ühes nimedega allakirjutanule saata, mille abil võiks taime täpselt kindlaks määrata. Saatekulud tasutaks loodusteadusliku kirjanduse saatmisega.

Dr. G. Vilbaste

Address: Tallinn, Koidula t. 34.

LISA 8. Rahvateaduslised küsimuskavad III. Ilmari Manninen (1924) (väljavõte)

Matmiskombed. I. Surma põhjus. 1) Missuguseid haigusi võis vanarahva arvamise järele arstida, missuguseid mitte? Mis oli arstimata haiguste põhjuseks? Mis nende põhjuseks, mille arstimine oli võimalik? 2) Kas oli mingisugustest märkidest ehk eeltähendustest juba enne haigeksjäämist näha, et keegi peatselt ära sureb? /---/

XI. Kodukäijad jne. 79) Kas on kuulnud, et surnu oleks kirstu kummuli pandud? Missugune surnu (nõid, langetõbine jne.)? 81) Kas tegid surnud elusolijaile mingit kahju (surmasid karja jne.)? Kas surnust võis hakata teisele haigust? Missuguseid? Mis tähendab „kooljaluu“? 82) Kas surnu abil võis mingisuguseid haigusi parandada? Kas tehti surnu abil nõiakunste?

LISA 9. Rahvaluulelisi küsimusi VIII (1928–1930) (väljavõte)

5. Kas ja kuidas tarvitati lauluraamatut (kas ka piiblit või muid raamatuid?) varguse, haiguse jne. teada saamiseks? Kuidas nimetati seda toimingut.
6. Kas tarvitati lauluraamatut ka arstimisvahendina (haigele pea alla pannes, haiget kohta vajutades)? Missuguste haiguste puhul? Kas ka kaitseks luupainaja vastu?

LISA 10. RAHVAMEDITSIIIN

Haigustest yldse: Surma haigus, jumalast saadet haigus, kylgehakkavus. Kuidas saadi teada, kas haige sureb või jääb elama. Mis tehti arsti tulekul? Haiguste teisele saatmine. Haigustest ärahoidmine.

Arstimise terminoloogiat: ohutamine, ohverdamine, tasumine, voolimine, muljumine, tark, arst.

Arstirohud ja nende valmistamine.

Erihaigusi:

1. Kuidas arstiti joomatõbe, liigjoomist?
2. Millised abinõud olid jalgade haudumise vastu?
3. Kuidas saadi lahti higistamisest?
4. Kuidas arstiti jooksjat?

NB! 5. Missuguse nime all on tuntud lõunapoolse Eesti „kooljaluu“ (tooneluu, surnuluu, luu kasvaja jne.)?

6. Kidi nimetusi.

7. Kust tuli koolera, kuidas arstiti?

8. Kust tuli kuutõbi, kuidas arstiti?

NB! 9. Mis teatakse langetõvest?

Etioloogia: tuleb inimesekujulisena, vrd katk. jne.

NB! 10. Mis haigus on riis? Kuidas arstiti? Kas ka loitsudega?

NB! 11. Mis haigus on kirm ~ kross? Kas laste krambihaigus või kurguhaigus? Arstimised.

12. Kuidas arstiti laste kõhulahtisust? Kas ka loitsudega?

Näit. Virumaal:

„Eha, eha, koit, koit,
Aita mind ja minu last,
Minu laps teeb rohelist.“

13. Luuvalu.

14. Mis tehti, kui naba paigast ära = naba ära karand?

15. Kuidas arstiti konnasilmi?

16. Milliseid abinõusid tarviteti päevitamise, mis tedretähtede vastu?

17. Teatavate nahaiguste terminoloogiat:

a) sammaspool ~ veiseröögatis ~ tõuraröögatis ~ söötraig jne.

b) koeranael ~ peninagel ~ koeranastik ~ koeranastlik (Virumaa).

c) soolatykkad ~ käsnad ~ tyvikad ~ suletyyd jne.

18. Mis on kärnad, mis sygelised?

19. Kuidas arstiti nõdrameelsust, närvihaigusi?

20. Mis tehti palaviku puhul?

21. Missuguse nime all tuntakse rõugeid? Kuidas arstiti? Mis on tuulerõuged?

NB! 22. Suguhaigused, kuritõbi, prantsus. Mis teatakse suguhaigustest? Kust tuli meie maale, kuidas nakkab, kuidas arstiti?

23. Mis haigus on sööja ~ sööbija? Kuidas arstiti?

24. Mis tehti, kui puudus söögi-isu?

25. Mis tehti, kui puudus uni?
26. Kuidas arstiti veetõbe?
- NB! 27. Mis haigus on vill? Kuidas arstiti?
28. Kuidas arstiti voolmeid?
29. Kuidas arstiti vähitõbe ~ kreepsi?
30. Kuidas arstiti kopsuhaigusi, tiisikust?
31. Silmahaigused ja -vead: kae, marjad, viltu vaade.
32. Kuukord. Kuidas pidi sel ajal olema? Haiglased nähted.

[lk 5] kõmbakas, lümbakas, keks-Ann (Wd.), liigu-Mari (Wd.), kõõrsilm = kõõversilm = võõrsilm, kurt, kuulmatu, kõrvutu, tüms (Wd.), kurttum, keeletu, mükk (Wd.:A), paise, kasvaja, käsn, konnasilm = hanesilm (Wd.:D), soolatüügas, nibaras (Lä), koeranael, verekramm (Wd.:D) = verikamm, koeranekk (Wd.), pahus (Wd.:SW), sint (Wd.), muhk, kibe muhk (Wd.), vere muhk, mutt (Wd.), näru (Wd.), vinn, vistrük, vistar, vill, vesivill, sini(ne) vill = surmavill (Wd.), pl. tikad (Lä), umbpaise, verepaise, kiister (Plv), kivikoorem (Wd.), käsnama, paise puhkeb, paise jookseb ära, paise on pakis (Wd.), paiset ära lahutama (Wd.), pea valutab, pea käib ümber, pead viiakse ümber (Wd.), pea keertab, oksendama, oksele hakkama, okse tükib peale, välja lükkama (Wd.), ajab oksele, pööritab o., keeritan oksendama, süda on paha, käib südame peale, lükkab vastu (Wd.),

[lk 6] süda keeritab, süda virtsub (Wd.), soolikad virtsuvad (Wd.), soolikate kõrvetus (Wd.), närvetused, palavik = vau (h)v (Wd.:d), tusk, tõbetusk, ?kullatõbo, kuumatõbi, palahaigus, ?"tükk kaalah", väristused käivad peale, hall tõbi, vilu tõbi, külm tõbi, hõlpkott (Wd.), sõitetõbi (Wd.:W) ork (Wd.:Pp) („orkas olema“), külmaga sõitma, halli sõitma, valget sõitma, hall tuleb peale (selga), hall koer heidab peale, sõidab halli täku seljas, kõha, rüüs (Wd.:d), läkastuse (läka)-kõha, kuiv kõha, rinna kõha, vere kõha, kuiv konn kurgus, kõhurad rinnad, kõherik, kõhur, kõhima (kõhisema), kõhatama, läka(s)tama, rögistama, käkastama (Wd.Dd), rindu kergitama, rindu lahutama, suutäis haaval kõhima, nohu = sulg (sulu), ninataud = nohutadaud, külmetus = väline haigus (Wd.), kõht haige, kõhuvalu, seest näpitseb,

[lk 7] seest veninud, naba sooned ära veninud (Wd.), sisikonna kõrvetus (Wd.), vorstiaida võti kadunud, kõht kinni, kõhust kinni olema, ummukses olema, kõht jääb seisma, kõht lahti, sisikond lahti, kõht on vedel, vedel olema, kõht on järel, seest vallali, keedab läbi, keedab seest lahti, ennast alt lahti tegema, virgib õue vahet (Wd.:D), ei saa pükse kootide pealt ära, putkel olema, keha ei pea kinni, kõht jookseb läbi, pesatõbi, kõht ajab täis, ajab puhutusse (Wd.), kõht puhutab, kõht on puhutust täis, kõht on puhutuses (puhutuses), puhutustõbi, peeretuse tõbi (Wd.), kõhutõbi, kõhupõletik, punasehaigus (Wd.), verine kõhutõbi, tüüfus, leputõbi (Wd.:G), koolera = vene kool, kõht on punases, sõõlatõbi (Wd.:G) 'Darmgicht', maopõletik, põrna tõbi, põrna põletik,

[lk 8] sapi tõbi, põie põletik, maksa põletik, soolte põletik, neeru põletik, kuse veetõbi (Wd.), kõhu ussid, paeluss, ussi põdema, ?põismaod, voolmed (vt. Wd.), vähjatõbi, ?tühüs (Wd.:d), värtel (Hää), piste tõbi? pusu t., puskuva t., südamepõletik, riis, sooled on (käivad) kubemes (kuppes), sooled on maas, sooled käivad alla (välja), sooled ajavad püksid täis, kannab oma sodi süles, jooksva tõbi (Wd.:d) 'Hodenbruch', vaevaja tõbi – vaevastõbi, keha käib maas (väljas), suur kell, veetõbi, paistuse haigus (Wd.), elamise paistetuse = koti p. (Wd.), veeheitmine on kinni, ei pea vett kinni, suguhaigus, kuri h. = paha h., sant h = suur h., prantsuse h., vene tõbi, vene pahatõbi, himu t., hoora t., valged, rinna taud, rinnad on kinni, ahistab rinnust, lämmatuse tõbi 'Asthma', kross, südamekross 'Bräune', kurguhaigus, lämmahaigus, pruuntõbi, ?seatõbi, kuiv

konn, mumps, kopsupõletik, narmhaigus, tiisikus, õitsev tiisikus, kopsu,-t., selgroo-t., kõrisõlme-t (Wd.), luutiisikus, kurgutiisikus,

[lk 9] leetrid = (pisukesed) leeted = leetrubid (Wd.:O) = läätsed = lõtsed, riisid = kivileeted = pisukesed rubid (Wd.), sarlak = helkjad rubid (Wd.) = suured leeted = väärleeted = punased leeted = punane tõbi = pleki t.= kalevi-tõbi = riisi-tõbi (?) = vistriku (muhu) haigus, rõuged = rubid = suured rubid = läätsa sugu rubid = tuule laasi moodi rubid (Wd.) = nõstmed (Wd.:d) = herne tõbi, tuulerõuged = tuulerubid, rõugeid panema, rublisse panema, rõuge armid, rõuge tähed, herne tähed, rõugeid ära laastama, rõugeid ära puistama, ramp, ranu (Wd.:W), kangeluse kramp (Wd.), kangelamise tõbi, lank (Wd.:J), lämm (Wd.), ihu, pea, südame lämm, kipri haigus, kibre, singtõbi (Wd.) = ussiehmatus, koeraviga, hundiviga, ussiviga (lastel), soetõbi (Wd.), krampima, lükatama („haige näikse lükatavat”) (Wd.), „teda veetakse kokku”, soone vedu (Wd.), langetõbi = jooksja tõbi?, sitahaigus raputab teda (Wd.), koolesklemise tõbi (Wd.:d), sant haigus = surev h. (Wd.), emahaigus ‘Hysterie’, halvatus, halvatud olema, saama, koolma (Wd.), kodukäijast varjatud (Wd.), rabandus (vt. Wd.), rabatud, teda rabati peast (Wd.),

[lk 10] peaja puõletik, vimuhaige, nõdrameelne, hull, marutõbi = hulluhaigus, hullukoera tõbi, veejällestus (Wd.), jooksva (jooksja), luuvalu, lendav jooksva (Wd.), (K)narr, krog, nare, rodi, umbhaigus, pistja h., lendva h., ?rammutõbi ‘Gicht’, rikkamehe tõbi ‘Podagra’, kidi, kigi, kitsi küdijas, silmapõletik, silmamarjad, silma kae, silma kord (Wd.), kõrvapõletik, pidalitõbi, krossihaigus = kürbuk (Wd.:D) ‘Scorbut’, magus haigus = sügelised, sammaspool, ohatus, maaviha, maahaigus, maaaluse haigus = putus (Tarv), ihu tasandused (Wd.:NW) = ihu kiskmed, ihu on mähel = i. leemendab, tuulelemmes olema (Wd.), suu lemm, suu kool, ?lemm (Khn, Valj), kuu-tõbi, nõgese-tõbi, kollatõbi, roos („roos lööb rinda”), inglise haigus, ?koera tõbi = pää t. (Wd.:d), verevaesus, valgetõbi (Wd.), ?kivitõbi, marutõbi (Loomadel) („maru koer”), muhutõbi = katk, panu = palu (Lä), sõratõbi, peataud (hobusel) = nohutõbi = nõlet. (Wd. :d) = tatit. = lõut., hobune on lõul, kuiv konn, kärna-kool, pl. reid, prei, karvatõbi (Wd.),

[lk 11] till (Torm), leppa kusema, leppa ajama, (lehm on) punases (Wd.), kibrid, kibritõbi, tiirud (Wd.), traabri-tõbi – traavi t., piha traaber, lange traaber, mäda tõbi (lammastel), ümberkäimise-t. (lammastel), vaarumise haigus (Wd.), pouslank (hobusel), jäneskonts (hobusel), võipatakas (Wd.), hõrgatslohu viga (Wd.), siga on tangus, soorem, seamati (Wd.).

LISA 12. Asuge rahva-arstiteaduse korjamisele

Vanad kombesid vähenevad iga päevaga ja sellega kaovad ka tundemärgid nii ühest kui teisest vanarahva kombest ning tarkusest.

Üks sarnastest kultuuri edasitungimisel kadumisele määratud aladest on vanarahva **arstimise tarkus** või teiste sõnadega **rahva-arstiteadus**. Seda on tarvis koguda ja kadumisest päästa.

Rahva-arstiteaduse kogumisel on suur tähtsus. Meie saaksime sel teel pilku heita rahva teadmistesse haiguste arstimise ja haiguste ärahoidmise alal. Siin avaneb palju rahva tähelepanekuid – mõndagi tabatud tõtt – näituseks aegade jooksul proovitud rohu mõju mõne haiguse vastu jne. Peale selle igasugu arstimise kombeid ja toimetusi. Ühtlasi võiksime sel teel kindlaks teha arstimise väärtiise.

Meil on palju sõnalist ja asjalist vanavara J. Hurt'i ja teiste algatusel juba kokku kogutud. Tuhanded käed on teinud seda tasuta.

Et rahva-arstiteaduse kogumise peale seni erilist rõhku ei ole pandud ega üldist rahva-arstiteaduse kogumist varem pole ette võetud, selletõttu on ehk mõndagi kaduma läinud ja praegu on viimane aeg päästa mis võimalik.

Sellepärast on Eesti Tervishoiu Muuseum rahva-arstiteaduse üldisele kogumisele asunud. Tervishoiu Muuseum saadab Teile selle lühikese rahva-arstiteaduse korjamise kava ühes palvega, üles kirjutada ja meile saata seda, mis Teie teate või oma ümbruses koguda jõuate – ükskõik kui palju.

Rahva-arstiteaduse korjamise kava

I. Mida korjata:

- 1) Asju ja riistu, mida kuidagi arstimise otstarbel on tarvitatud ehk praegu tarvitatakse.
- 2) Vanu raamatuid ja käsikirju, kus teateid arstimisest.
- 3) Rohutaimi, millest rahvas rohtusid valmistab.
- 4) Arstimise kombeid ja arstimise sõnu.

II. Kuidas korjata:

Kõige kergem ja tagajärjekam on korjata oma ligemas ümbruses ja tutvusringkonnas. Paljugi võite Teie, lugupeetud korjaja, iseenese mälestustest kirja panna. Ka tuttavad annavad häa meelega seletusi, küsige ainult. Kui Teie ümbruses leidub mõni rahva-artist või nõid, siis katsuge tema arstimise üle teateid saada teistelt, näit. neilt, keda ta arstinud on, kui ta ise ei ütle, ülesmärkides isikute nimed, kellelt teateid saadud.

Jättes Teile kirjeldamises täieliku vabaduse, palume kirjeldada niipalju kui võimalik:

- 1) Mis haiguse või häda puhul millega arstitakse (haiguse ja rohu nimetus)
- 2) Kus kohal ja mis ajal arstitakse, kui see tähtis on.
- 3) Kuidas haigusi ära hoitakse.
- 4) Kuidas haigusi teistele saadetakse.

5) Mis aineid rohuks tarvitatakse ja kuidas (sissevõetakse, pealemääritakse). Edasi palume teateid asjade ja riistade kohta, mida arstimiseks tarvitati; kui need asjad ise juba kaduma läinud, siis mida moodi asi välja nägi ja millest oli ta tehtud.

Kui asi veel olemas, palume meile sellest teatada.

Oleks veel huvitav teada, mis teab rahva-arst, „tark“ või „nõid“ inimese kehaehitusest ja tegevusest. Milleks arvatakse näituseks tarvis olevat: 1) maksa, 2) põrna, 3) neerusid, 4) verd, 5) pääaju, 6) südant. Meil on palju rahva-arste, „tarku“, „nõidu“, sõnadega arstijaid, posijaid praegu rahva sees tegutsemas. Nad ei avalda aga oma teadmisi, kas leivateenistuse või muil põhjusil. Sellepärast on ainuke lootus midagi neilt teada saada kohapealsel korjajal tutvuste teel. Võera korjaja vastu ollakse umbusklik, arvatakse, et ta korjab mingi kurja tagamõttega.

Soovides Teile rahva-arstiteaduse korjamiseks jõudu ja hääd edu – ootame huviga Teie vastuseid.

Teid austades

EESTI TERVISHOIU MUUSEUM.

Saadetiste ja järelpärimise adress:

Eesti Tervishoiu Muuseumile

Tartus, Aia tän. 46.

LISA 13. Terminoloogiline küsitelu (väljavõte)

Motiivistik. Rahvameditsiin: haiguste nimetusi ja arstimisviise, eriti jutte katkust (*Pest?*), painajast (*Alp? Mahr?*), hallist (*Fieber?*), rabandusest (*Hexenschuss?*) jne.

LISA 14. *Gesamt-Fragebogen für deutsch-baltische Volkskunde (1911)* (väljavõte)

Baltisaksa rahvateaduse üldine küsitluskava (1911) (väljavõte).

I. Keel /---/ 13) Haiguste nimed. Surm. Haigestumine ja tervenemine. /---/

VI. Ebausk /---/ 7) Rahvameditsiin: inimeste ja koduloomade haiguste loitsimine vormellike ütluste ja palvetega ning riidetükkide matmise abil. Ravijõuga taimed, puud, ravimtaimed ja juured. Kaitsvad amuletid. Loitsud ja vormelid haiguste, varguse, tule ja vee vastu. Tule ja vee sõnad. 8) Sünnituse, ristimise ja lapsepõlvega seotud ebausk; armumaagia, pruudiseisuse, pulmade, haiguste, surma ja matustega seotud ebausk.

(Gesamt-Fragebogen für deutsch-baltische Volkskunde (1911)).

I. Die Sprache /---/ 13) *Namen von Krankheiten. Tod. Kranken und Genesen.* /---/

VI. Aberglaube /---/ 7) *Volkmedizin: Beschwören der Krankheiten des Menschen und der Haustiere durch formelhafte Sprüche, Gebete, Vergraben von Kleidungsstücken. Heilkräftige Pflanzen, Bäume, Kräuter und Wurzeln. Schützende Amulette. Bannsprüche und Formeln gegen Krankheiten, Diebe, Feuer und Wasser. Feuer- und Wassersegen. 8) Aberglaube bei Geburt, Taufe und Kindheit; Liebeszauber, Aberglaube beim Brautstand, bei Hochzeit, bei Krankheiten, Tod und Begräbnis.)*

LISA 15. Kiiged ja kiikumine. Richard Viidalepp (1936) (väljavõte)

11. Kuidas vanarahvas kiikumist seletab: miks peab kiikesid ehtima ja kiikuma? Kas on usutud kiikumisel olevat mingisugust mõju vilja- või lina kasvule või kiikuja tervisele? Kas on kiigele jooksmise või kiikumisega olnud ühenduses ennustamisi?

LISA 16. ERA küsimuskava nr. 3. Juhiseid rahvaluulekogujatele. Mida ja kuidas koguda? Richard Viidalepp (1936) (väljavõte)

VII. Rahvausk (ebausk) ja kombed.

6. Taimestik.

Milliseid uskumusi tuntakse ühenduses puudega ja vähemate taimedega? Milliseid taimi ja kuidas on kasutatud haiguste arstimiseks, nõidumiseks, ennustamiseks, värvimiseks, mängimiseks ja mänguasjade tegemiseks (näit. Lapsed – võililli, karikakraid, lugaseid, kõrkjaid jt.)?

Näit.: Haab. Kadakas. Kask. Kuusk. Lepp. Mänd. Paatspuu. Pihlakas. Pärn. (Lõhmus-Niin). Toomingas. Tärnapuu. Jne. Uskumusi ja kombeid ühenduses puude istutamise, õitsemise ja viljakandmisega.

Ajatarhein. Hallihein. Jaaniõnn (õnn). Jooksjarohi. Jänesetakk. Kaetusrohi. Kalmus. Kanakoolid. Karikakrad. Kõrsihain. Koerputk (penipütsk). Koirohi. Kõrvhain. Kärnhein (kärnä, kärnaoblikad). Kylvikülimit (-kilimit). Leemeleht. Maarjahein. Maavitsad. Mailaserohi. Maksarohi. Maoajaja. Mürkhain. Naistepuna. Naistepäästja. Narirohud. Niseldeshein. Nõiakollad. Nõiakammitsad. Nõiarohi. Nälghein. Orjavits. Ohopaats. Paiseleht. Palderjan. Palorohi. Pistirohi. Punahein. Pänül. Raudnõges. Raudrohi. Reinvarred. Robirohi. Sammaspoolehein. Soehambahain. Sookaalid (kaelud). Tedremaran. Toomhain. Ubaleht. Verihein. Ämmatuss (ematuss). – Imehein. Siilirohi. Jne.

Kas on tuntud (tuntakse) taimi: Jumalakäsi. Kuradikäpp. Kalevipoja juuksed. Kalevitutt. Sooema juuksed. Uku-annid (ännad)? Mida neist teatakse? Miks nii nimetatakse?

7. Milliseid uskumusi või kombeid on tuntud (tuntakse) ühenduses loomadega, lindudega, madudega, kaladega ja putukatega?

KODULOOMAD: Hobune /---/ (hobuse haigused ja nende arstimine). /---/ Karielajad: /---/ piima rikked ja nende arstimine. /---/ Koeranagel (peninagel). /---/ **Milliseid haigusi on olnud koduloomadel ja kuidas neid on arstitud?** METSLOOMAD: Hunt /---/ Hääle kaotamine hunti nähes. /---/ MAOD JA USSID: /---/ uss arstimisvahendina. /---/ Vainuköis.

15. RAHVAPÄRANE ARSTITEADUS.

Kust vanarahva arvates tulid või hakkasid mitmesugused haigused (maast, tuulest, loomadest, teise inimese kadedusest jne.)? Kuidas tehti kindlaks haiguse päritolu? Kas usuti, et keegi võib teisele haigust saata ja kuidas? Milliseid haigusi?

Kas koha peal on olnud rahvaarste (maa-arste, külaarste) ja kuidas neid on nimetatud? Mida teatakse jutustada nende tegevusest?

Kuidas on nimetatud mitmesuguseid arstimisvõtteid (ohutamine, ohverdamine, tasumine, voolimine...)? Milliseid koduseid arstirohte on kasutatud? Kuidas neid on valmistatud?

Mida on tehtud haigustest hoidumiseks? Milliseid haigusi on peetud „jumalast saadetuks“?

Kirjeldage üksikuid haigusi ja nende arstimisviise! (Haiguste nimed kirjutatagu ikka nii, nagu neid tarvitavad vanemad kohalikud elanikud.)

Haavad: Verejooksu sulgemine. Veri naha all. Koerahammustus. Pind. Mitmesugused „vihad“ (küüneviha, sukaviha, õlleviha jne.). Põlenud haavad. Haudumine. Naha lõhkemine. Sõrmede vastamine.

Hambavalu. Kurguhaigused („Hääl ära“ jm.).

Kaelahaigused. Nohu. Verejooks ninast.

Silmahaigused ja vead (puru silmas, kae marjad, kanapimedus. Viltu vaade jm.). Kõrvahaigused. Päevitus. Tedretähed.

Kasvajad. Muhk. Kooljaluu (Toonelu, Surnuluu).

Joomatõbi (liigjoomine).

Kopsuhaigused (rinnahaigused): Köha. Tiisikus jm.

Kõhuhaigused: Kõhuvalu. Kõhulahtisus. Kõhukinnisus. Kõhuussid. Koolera. – Kõrvetus (Põletus). Söögiisu puudus. Oksendamine. Jm.

Külmtõbi (Hall, Hork, Viluhaigus).

Lastehaigused: Kahetamine. Harjased. Nutmine. Riis. Kirm (Kross). „Suulagi maas“. Kõhukorratused. Koeraviga, Hundiviga, Jäneseviga, Ussiviga jne.

Lendva (Lendav, Rabandus, Äkine).

Liikmehaigused: Põrutus. Nikastus. Väänamine. K i d i (Nari, Rodi). Luuvalu. Jooksja. „Kondid haiged“. Luumurded.

Luupainaja (Painakas, Patakas, Kondirusuja).

Nahahaigused: Ohatus. Vistrikud ja vinnid.

Maa-alused (moalused). Kõõm. Veiseröögatis, Sammaspool, Söötraig. Roos. Konnasilmad. Soolatüükad. Käsнад.

Naistehaigused: Kuidas pidi olema kuukorra ajal? Kuidas arstiti haiglasi nähteid? Kuidas abistati sünnitajat? Muid naistehaigusi?

Mis tehti palavikku puhul?

Paised. Koeranael, Koeranastlik, Peninagel.

Peavalu. Rahutu olek. Unepuudus. Ehmatuse. Kartlikkus. Krambid. Langetõbi. Kuutõbi. Halvatus. Nõdrameelsus, Hullumeelsus.

Pist, Pistja. Kollatõbi. „Naba paigast ära“.

Prantsuse haigus, Kuritõbi.

Rõuged, Nõstmed, Rubid. Tuulerõuged. Leetrid. Sügelised.

Südamehaigused.

Allakusemine. Verekusemine. Kivihaigus.

Ussihammustus („nõelamine“). Mesilase nõelamine („pistmine“). Uss sisse läinud (või nõiutud).

Vaevajatõbi. Soetõbi. Marutõbi.

Sööja, Sööbija. Voolmed. Veetõbi. Vill.

Umbvalu. „Umbes haige“. Vähk (kreeps). Katk.

Kas on tuntud või tuntakse sõnadega arstimist? Milliste haiguste puhul? Kirjutatagu üles igasugused arstimis- ja muudki sõnad (armastuse, kohtu, saksa, tule, hundi, ussi jne.).

LISA 17. Küsimusi taevakirjade kohta. Rudolf Põldmäe (1937) (väljavõte)

4. Kas on taevakirja kaitsevahendina kaasas kantud, millal ja missugustes olukordades? Kas on pandud lastele või sünnitajaile naistele tk. kaitseks juurde? Kas on tk. abil arstitud inimesi ja loomi (näit. verejooksu kinnipanekuks)?

LISA 18. Küsimusi pulmanaljadest. Richard Viidalepp (1938) (väljavõte)

5. Kas ja milliseid arstimisnalju esines teiepoolseis pulmades? Saunas käimine. Kas saun köeti soojaks või tehti ainult suitsu? Keda viidi sauna? Vihtlemine. Kas vihtlemine toimus saunas või mujal? Kas viheldi kuival või märjal? Kes vihtlesid ja keda viheldi? Miks üldse viheldi? Kupulaskmine ~ kuppude panemine. Kuidas tehti? Kes oli kupulaskjaks ja kas erilises riietuses? Kellele pandi kuppe? Aadrilaskmine ~ verelaskmine. Pulmatohter ~ pulmaarst. Kes oli arstiks? Keda ja kuidas arstiti?

LISA 19. Korjake kohamuistendeid! Richard Viidalepp (1939a) (väljavõte)

Küsimusi. Kivid. /---/ Kas tuntakse tondi-, katku-, nõia-, orja-, näki-, neitsi-, arsti-, tohtri-, iie-, ohvri- ja muunimelisi kive? Mida neist teatakse jutustada? Kas on usutud, et kokkupuude mõne kiviga võib parandada haigusi või soodustada mehelesaamist?/---/ **Veekogud.** /---/ Kas on mõnda veekogu kuidagi austatud või pühaks peetud? Kas on mõnest allikast või muust veekogust võetud vett arstimiseks? Mis haiguste puhul? Kuidas arstimine on toimunud?/---/ **Isikud.** Mida teatakse tarkadest, ettekuulutajaist, rahvaarstidest jne. /---/. **Rahvausundi alalt.** /---/ Kas on olnud kohti, kus on käidud abi otsimas haiguste ja hädade puhul? Kuidas see on toimunud? Kas nüüdki veel esineb? /---/. **Nälg ja katk.** Mida mäletatakse kunagi olnud nälja-aastaist, katkust, mustast surmast? Kas arvatakse katk ja haigused rännanud ka inimeste või loomade näol? Kas tuntakse kohti, kuhu katk peatuma jäänud? /---/.

LISA 20. Küsimusi matmiskommetest. Amanda Raadla (1939) (väljavõte)

3. Kas arvati, et nõid või keegi paha inimene võib teisele saata surmahaiguse? Kust arvati haigused ja surm tulevat? Kas tuntakse samalaadseid väljendusi: „Kel surma hädä, toolõ avidai’ määnegi rohi“ (Rõuge)? Või „surma vastu ei ole rohtu“, abi jm.? Vrd.: „Ei aita saun, on tõbi [haigus] surmast loodu“ (Tartu).
/---/

6. Saaremaalt on teade: „Surihaigust aitab – anna musta kassi verd sisse“. Tähtis oleks jälgida seda motiivi ka mujalt, ühtlasi püüda selgitada, miks abi on ühenduses musta kassiga.

7. „Kui inimene raskesti haige on ja teada tahetakse saada, kas ta elama jääb ehk ära sureb, pannakse konn ta rindade peale“ (Laiuse). Kas tuntakse mujal ka sellelaadset toimingut? Kuidas arvati sellest võivat ennustada surma haigele? Ühtlasi olgu teadmiseks siin esitatud materjali suhtes, kui kohalikud elanikud ei tunne näitena toodud kommet, siis saata ERA-sse eitav vastus. See on palju parem kui vastamata jätmine.

8. Meil on üldiselt tuntud sool kaitsevahendina kurja vastu. Ennustamiseks on teda vähem tarvitatud, teated piirduvad peamiselt uueaasta ööga. Saaremaalt aga on teade, et teda on haige juureski tarvitatud: „Kui keegi haiget vaatama läheb, sellele antakse ilma haige teadmata piusse (peosse) soola“ (Jämaja). Kas mujal tuntakse soola andmist? Millest siis teati siin ennustada haigele paranemist või surma? Mispärast?

9. Kas mäletatakse, et haiget vaatama minnes oleks eriti tähele pandud haige liigutusi ja sellest püütud aimata haige seisukorra paranemist või halvenemist? Ta-Maarjast, Vaivarast jm. on teateid: kui esimest kord haiget vaatad ja ta päd (kätt) liigutab, siis --- ---, kui jalga, siis --- ---? Kas on vaadatud, kui ta hädä kätt enne või pärast liigutab kui (kura) pahemat? Mida on ühel või teisel juhul ennustatud? Mispärast? Kas katsuti jalgade ja käte külmust ja mida sellest arvati? /---/

11. Kui haige räägib teest, mida sellest on järeldatud haige kohta?

12. Missuguseid arvamusi on avaldatud, kui haige aset otsib, ikka uusi toituisid tahab, sugulasi näha soovib jne.? Mis põhjusel?

13. Kas on tähele pandud haige asendi muutmist, näit. „haige kui ta kääneb küliale seina poole, siis“ (Ambla)? Missuguseid järeldusi on sellest tehtud? Mispärast? Tuntakse või on tehtud haige kehahoiust veel muid järeldusi, nagu nina püsti, üle pää püüab silmadega vaadata – kuidas seda vaadet (pilku) nimetati? Kas lastel keelati magades nii vaadata? Mispärast?

14. Mäletatakse, et haige seisukorra üle oleks tahetud selgusele jõuda vee abil? Kas on võetud kaevust vett (kolm pange vett), vaadatud, kuidaspidi vesi panges ringi käib ja sellest taibatud haige seisukorda edaspidiseks? Noarootsist on teade põlevate süte heitmisest vee sisse. Süte vajumisest või pealejäämisest ennustati haige saatust. Kas on söevett ja haigele juua antud? Missuguse

tagamõttega? Miks on söed rahva seas tuntud abivahend paljudel juhtudel, näit. loomadegi puhul?

15. Kas vaadati õpetaja hobust, kui see tuli haige juurde? Kui hobune õue sõitmisel pää maas hoidis, mida tähendas see haigele? Kas õpetajast või armulaualevõtmisest võidi arvata haige seisukorra paranemist või halvenemist? Kuidas? Mis põhjusel? /---/

40. Kas kardeti surnu silmi, kui need lahti jäid? Mida ennustati sellest? Kuidas suleti suu, kui see oli lahti jäänud? Kas arvati suust tulevat surmahaigust, või usuti surnule juhtuvat midagi, kui suu oli lahti? Mispärast? Seletada, mida mäletatakse sellega ühenduses?

LISA 21. Küsimusi rahvanaljandite alalt III. Rudolf Põldmäe (1940) (väljavõte)

Arst, arstimine. Teemasid: rahval imelikud haigused ja rohud; peetakse muid vigu haigusteks; õpetatakse ebasobivaid rohtusid; tarvitatakse rohte, näit. piiritust teisiti kui määratud; arstitakse valesti; arsti hajameelsus arstimisel, teeb vigu; naljad hambaarstimisel. Tüüpe: Mees tahab katkise saapa jaoks rohtu. Rohtu peab enne tarvitamist loksutama, kuid loksutatakse haiget. Arst torkab nõelaga tagumikku: hambajuured olevat nõnda sügaval. Sead haigega üheskoos, neil polevat karta hädaohtu. Mees joob naisele määratud rohtu, sest mees ja naine olevat üks.

LISA 22. Küsimusi rahvameditsiinist I. Herbert Tampere (1940)

1. Kõrvahaigused.

Missuguseid kõrvahaigusi või kuulmisvigu eraldab vanem rahvas? Millest tekivad kõrvahaigused ja kuulmise kadumine? Üks teade Läänemaalt räägib, et kes veekonna kätega piinab, jääb kurdiks. Kas on seda mujalpool veel kuulda? Samuti oleks tarvilik selgitada, kas arvatakse kuufaasidel mõju olevat halva kuulmise kahanemiseks või paranemiseks.

Missuguseid abinõusid on tarvitatud kõrvahaiguste arstimisel? Sagedasti nimetatakse arstimisvahendina nn kõrvakivi (kõrvakuurmakivi, varesekivi jne.). Tuleks selgitada, missugune see on: kas paekivi või raudkivi, kas mesikärje moodi, aukudega läbi, teokarbitaoliste keerdudega, koonusekujuline või kivi, millel on nagu kõrv küljes? Kujust olenevalt on kõrvakivi arstimisel kasutatud mitmel viisil.

Alamal loetleme küsitlemise hõlbustamiseks lühidalt mõningaid arstimisviise. Needki on üsna puudulikult esindatud, ja üldiselt ei ole vahet tehtud, missuguste haiguste vastu üht kui teist arstimisviisi on tarvitatud.

A. Aurutamine. Kõige enam on andmeid kõrva aurutamisest kõrvakiviga. Seejuureski on viisid mitmesugused: a) Kivi tehti tuliseks ja valati või tilgutati vett (piima, mett) pääle. Kuidas aga seda auru kõrva lasti? Mõned teated kõnelevad auru kõrva laskmisest läbi lehtri või sõela. b) Kivi aeti tuliseks ja pandi vette või piima sisse. c) Kuumutamata kivi pandi keeva vee sisse. Aurutamise toimingut tuleks kirjeldada üksikasjalikumalt. – Väheseid teateid on veel aurutamisest lihtsalt pajaaauruga, spetsiaalsemalt valge emanõgese tee, viinapraaga, katusesambla, „kõrvarohtude”, kõömliseemnete ja sooja leiva auruga.

B. Suitsetamine. Näikse olnuvat väga laialdane komme, kuigi sellest on üsna vähe andmeid, kõrvavalu ja vähest kuulmist parandada kirikukella nõõri suitsuga. Kombed on siingi kaunis erinevad. Nõudeiks on vahest, et kellanõõri tükid tulevad tuua salaja, 3 kella küljest, suits lasta kõrva läbi paberitoru jne. Mõnes paigas olevat kõrva pandud ka kellanõõri tuhka, nõõri küljes olevat mustust või nõõri tükke. Üldse oleks tähtis selgitada, mispärast on just kirikukella nõõri tarvitatud arstimisvahendiks. – Tuulest saadud kõrvavalu on kaotatud tuulepessa (mis see on?) suitsuga. Sedagi on vahest pidanud toodama teise saksa või isegi 3 saksa maalt. Suitsetatud on ka aiarioika kildudega ja nn. tuulelipuga (aiateiba koor, mis tuule käes lipneb). – Suitsetamisvahendeist on tuntud veel kasetoht, suhkrupaber ja tubak.

C. Puhumine. Kõrvavalu kaotamiseks on puhutud kõrva läbi kõrvakivi augu, sõrmuse, preesi või vokipooli. Kas on seejuures olnud eritingimusi: 3 korda puhuda, puhuja vanemate esimene laps, meesterahval esimene tütarlaps, naisterahval esimene poeglaps jne.?

D. Pesemine ja tilgutamine. Kõrvakivi aukudesse valatud vett või sinna kogunenud vihmavett on lastud kõrva. Mõned üksikud teated on üldse vee kõrva valamise või tilgutamisest, siis kadakamarja vee, liha soolleeme, lahja hiinatee, mageda sulavõi, „kõrvaheina” lehtede mahla (missugune taim see on?), juukseõli, provanssõli, kuse ja jänese kuse tilgutamisest. Üldisem paistab olevat ravivahendiks rõõsk piim ja veel inimese piim. Kas viimasel juhul olid mingid nõuded, missuguselt naiselt piima pidi saada?

E. Päältmäärimine ja kompressid. Kõrva pääle on pandud küpsetatud sibulat, kuuma tuhka, mitmesuguste taimede lehti, kuuma kõrvakivi, kõrva ümbrust määritud tärpentiiniga jne.

F. Topised. Kõrva topisteks on tarvitatud mõnel pool musta oina munnikoti villu, esimest korda põetud musta talle või üldse musta lamba villu. Mis tähendus arvatakse neil arstidele olevat? Kõrva on pandud ka väikesi kõrvakive ja nagu juba eespool mainitud, kellanööri tükke või mustust. Uuemaist arstideist on kõige enam tuntud kampver kas puuvilladega või lambavilladega.

G. Sõnadega arstimine. Kõrvade kumisemise puhul surnule hingerahu anda; teistel lasta ütelda, kumb kõrv on lukkus. Väljakujunenud nõidussõnu on siiani teada ainult paar-kolm tüüpi väheste variantidega. Nii kõrvade ulumise puhul: „Minu kõrvad uluvad, minu süda kuulab...” Kui kuulmine on kadunud või inimene koguni kurt: „Kuiv kuusk, märg mänd ... anna minu kuulmine kätte!” Ja: „Kilkadi-kolkadi kõrvad terveks...”

Missuguseid muid kõrvaarstimise viise tuntakse veel? Kas tuntakse kommet kõrvavalu puhul soola ahju visata? Mida seejuures veel tuleb teha? Missuguste haiguste puhul ka nii talitatakse?

Mitmesuguste võõrkehade kõrvast eemaldamine. Puru eemaldamiseks on mõnel pool tehtud paberist torbik, terav ots kõrva pandud ja laiem väline ots põlema süüdatud. Niisama on toimetatud põleva vahaküünlaga. Kõrva sattunud kirpu on välja toodud kõrva valatud vee või juuksetopise abil. Põltsamaal olevat kuski kõrva sattunud ernes välja tulnud, kui ussikesta kõrva auku pandud. Ka on sellest kuulda olnud ka mujal? Mis põhjendusega seda on tehtud? Missuguseid muid abinõusid on veel olnud võõrkehade kõrvast eemaldamiseks?

2. Silmahaigused.

Millest tekivad silmahaigused (häbi, nutt, suits, naiste kuuriiete, teise inimese musta pesu, üldse mingi halva asja nägemine, tuul, silmapesu vee maha valamine, haigete silmadega inimese silmadesse vaatamine, teise inimese vastu kusemine, kahetamine jne.)? Kõiki neid ja teisi ilmsiks tulevaid põhjusi tuleks ligemalt küsitleda ja haiguste saamist täpsemalt kirjeldada. Ühtlasi tuleks selgitada, mis moel igal juhul silmahaigus ennast avaldab (rähmased silmad, veejooksmine, punetus jne.). Kas on arvamist, et mõnel nädalapäeval silmahaigus oleks raskem? Kuidas saab ohtu viidud silmi vältida haigestumisest (pesuvee mahaviskamisel sülitada, oma sõrmeküüned, taevatähtede või hõbeda

pääle vaadata jne.)? Kuidas suhtub rahvas prillidesse ja nende kandmisse? Missugused prillid aitavad?

Järgnevalt loetleme mõningaid üldiste silmahaiguste arstimisviise, et tuge pakkuda üksikasjalisemaks küsitlemiseks. Teeme seda siiski lühemalt kui kõrvahaiguste puhul, sest silmahaiguste arstimisviisid näikse rahvameditsiinis olevat tavalisemad.

A. Pesemine. Mitmesugused teed ja vedelikud pesemiseks (ellerheina, kadakamarja, emanõgese, kummeli, „silmarohu”, kobrulehe jne. tee, ussi, pääsukese pesa, tuulepesa jne. keetmise vesi, suhkruvesi, silmakivi vesi, vee vaht, mahl, konnakudu, inimese, siili või jänese kusi, lehma piim, rinnapiim, piiritus, liikva jne.). Tuleb üksikasjaliselt kirjeldada seesuguste arstimite saamist või valmistamist ja nendega arstimist. Võrdlemisi laialt näikse tuntud olevat haigete silmade pesemine veega, millesse on pandud hõbedat (hõbesõrmus, prees, „valget” kaabitud jne.), ja kastega (kogutud jaaniõöl, krooklehe lehtedelt jne.).

Eriti tuleks jälgida silmaallikate osa silmahaiguste arstimisel. Kus teatakse olevat silmaallikaid? Kirjeldage tuntud allikaid ja nende ümbrust! Missugune peab olema silmaallikas (umballikas, rajapääline, kuspool allika soon, kuhupoole välja jookseb jne.)? Kuidas arstiti allika veega? Kas pesti kohal või viidi koju? Millal vett võeti? Kas pandi midagi allikasse enne või pärast vee võtmist (hõbedat, leiba, soola, tuhka jne.)? Mis juhtus kui ohvrit ei viidud või keegi võttis selle allikast? Üldse tuleks allikast veevõtmise ja arstimise kombeid üksikasjaliselt kirjeldada ja võimaluse korral allikaid pildistada või joonistada.

B. Suitsetamine. Missuguseid silmahaigusi arstiti suitsetamisega? Missuguste ainetega suitsetati (tulehagadega, teiba ripakil koorega, riidega, õlekõrtega jne.)? Missugused nõuded olid suitsetamisvahendite valimisel ja kuidas suitsetati?

C. Kompresid. Millega tehti silmadele pandavad kompressid (kummeli-tee, teeled, hapu leiva taigen, rinnapiim, piiritus, kusi, hobuse sõnnik jne.)? Kuidas tehti kompressi, millal ja kui kauaks pandi pääle?

D. Võidmine, vajutamine ja pühkimine. Millega võiti haigeid silmi (mesi, siili rasv, värske liha, munavalge vaht, konna kõhualune, kana sita valge veega segatud jne.)? Millega vajutati (kerisekivi, muna, „silmarohud”, kalakujuline kivi, aia tugiteiba alt mätas jne.)? Kas tuntakse silmade pühkimist näit. lesknaise põlle nurgaga, papi põllega, naisterahva särgi rinnaesisega jne.? Kas on teateid, et roheline konn oleks suretatud haige silma pääl?

E. Seespidised vahendid. Kas on joodud silmahaiguste puhul mõnesuguseid teesid või vedelikke (pihlakaõie, „kadeusheina”, nõiakolla, maarjaheina teed, sapivett, sinise silmakivi vett jne.)? Mis toime arvati neil olevat?

F. Nõidussõnu.

Eriti hoolsalt tuleks andmeid koguda silma erihaiguste kohta, nagu kae, marjad, odraiva, kõõrdsilm, kanapimedus ja puru silmas.

Kae. Kuidas on selle kohalik nimetus (kae, kale, kahle, kõlu, kelme, ale jne.)? Millest on tingitud kae kasvamine silmale? Kuidas kaest vabaneti? Kõige

enam on andmeid mitmesuguse tolmu või tuha silma laskmisest (peeneks tehtud suhkur, sool, tahu ihe, krihvli tolmu, vähikivi tolmu, maarjajää tuhku, linase riide tuhku, „ämmatossu” ehk „murumuna” tolmu, mingisugune „mihklituhk” jne.). Kuidas seda silma lasti (läbi pilliroo, hanesule või õlekõrre puhudes, leivalõikamise noa päält puhudes jn.)? Kas on tähtis, kes oli puhuja? Kas on kaet kõrvaldatud ka mõnesuguste ainetega määrides või pestes (kusi, mesi, mage või, munakollane jne.)?

Marjad. Mis haigus on marjad silmas? Kas sel on veel teisi nimetusi? Kuidas haigus saadi (päritav, nakkav)? Kuidas arstiti? Kas ka mingi kuiva aine silma juhtimisega või hõõrumisega (suhkur, põrgukivi, sinine silmakivi, sool, „jumalakivi”, tapu leht kne.)? Kuidas hoiti seejuures silmalaugul ülal? Missuguseid muid arstimisviise tarvitati?

Odraiva. Mislaadi haigus on odraiva (odraiva jne.)? Millest see tekib? Kuidas arstiti (kanade eest võetud odraiva, tangudega või kassikäpaga vajutades jne.)? Kuhu pandi ese, millega vajutati?

Kanasilmad. Millest tekivad kanasilmad ehk kanapimedus? Kas seda sai arstida? Kuidas (toorest või keedetud looma, kala, havi, kana maksa süüa, sellega silmi muljuda või aurutada, kollase kana liha süüa, kana sulgedega suitsetada, kana õrre all või lassi põhja pääl silmi pesta jne.)?

Kõõrdsilm (kõõrdi vaade, kõõra vaatamine, viltu vaatamine jne.)? Millest see tekkis? Tavaliselt seotakse see mõnesuguste sündmustega ema kandmise ajal, nagu ussi nägemine, looma tapmise nägemine, kui loomadele või inimestele midagi suupäralist antakse ja ilmajääja kõõrdi vaatab jne. Kas arvati olevat abinõusid kõõrdsilma parandamiseks? Missuguseid?

Puru silmas. Missuguseid abinõusid tarvitati ja tarvitatakse veel nüüd puru silmast väljavõtmiseks? Kui selleks on tarvitatud erilist vähikivi, siis püütagu selgitada, mis see on, kust saadi ja kuidas sellega puru välja võeti. Nõidussõnu puru väljavõtmisel: „Silgu, silgu silmake...”, „Tooge roopi, tooge luuda” jne.

LISA 23. Rahvameditsiini andmete kogumise vajalikkusest. Mihkel Kask, Kaljo Villako (1959) (väljavõte)

I. Üldküsimusi

Millal toimus loobumine rahvapärasest ravimisest? Kas kasutatakse veel praegugi rahvaravimeid ja milliseid neist?

Kuidas suhtuti arstidesse, ämmaemandatesse ja teistesse tervishoiutöötajatesse möödunud sajandil, käesoleva sajandi algul, kodanlikul ajal ja kuidas suhtutakse praegu?

Kus toimetati vanasti ravimist? Milliseid haigusi raviti saunas?

Millises ruumis haigeid põetati? Milliste haiguste puhul hoiti haige pimedas ruumis?

Kuidas haigusi ära tunti ja kuidas määrati vajalikku ravi? Kuidas seletati haiguste tekkimist?

Milliste haiguste nakatumist loomadelt kardeti? Kuidas seletati niisuguste haiguste tekkimist ja ülekandumist inimestele? Mis haigestunud loomadega tehti? Kas haigestunud loomade liha tarvitati toiduks?

Milliste haiguste ravimiseks kasutati masseerimist (soontetasumist)? Kuidas seda tehti ja kes tegi?

Kas tarvitati ravimiseks loomade elundeid (mis haiguste puhul), milliseid ja kuidas? Kuidas lasti aadrit ja milliste haiguste ravimiseks seda tehti? Kuidas pandi kuivi ja veriseid kuppe? Milliseid haigusi raviti kuppudega? Kuidas koguti ja säilitati ravimtaimi?

Kes olid ravijad või „targad”? Kas ravimisealased teadmised olid seotud mõne elukutsega? Kuidas suhtus külaelanikkond ravijatesse? Kas ravimise eest tasuti? Kui ravija sai tasu, siis millal ja mis moel? Kuidas toimus ravimiseala teadmiste edasiandmine ja kellele neid edasi anti?

Kuidas suhtusid naabrid ja perekonnaliikmed haigetesse? Kas külastati haiget? Millal külastati ja kas sel puhul oli kindlaid kombeid? Kuidas suhtuti suitsetamise, viina ja õlle tarvitamise?

Mida mõisteti soone all? Mis arvati olevat nende ülesanne kehas? Millist ülesannet kehas arvati täitvat veri? Millist ülesannet täidab kehas süda, kops, maks, neerud, sapp? Mida arvati küüntest, juustest ja hammastest?

Mida arvati varjusurmast? Mida peeti inimeste surma põhjuseks? Millised märgid ennustasid lähenevat surma? Miks muutusid surnud külmingadeks, kodukäijateks? Kuidas suhtuti ja suhtutakse praegu laibalahkamisse? Kui seda peetakse ebaõigeks, siis miks?

II. Sisehaigused

Palavik. Mida mõeldi palaviku all? Kuidas tehti kindlaks palaviku esinemist? Milliseid vahendeid kasutati palaviku vastu?

Liigestevalud. Liigete paksenemine. Liigete muutustest tingitud raskenenud liigutused. Reumatism. Jooksja. Luuvalu. Valud jalgades ja kätes. Valud nimmepiirkonnas. Lendva. (Esitage ka kirjeldus!) Luupainaja. (Kirjeldada!) Jäsemete „suremine”. Kidi ehk nari. Pist. Köha ja selle liigid. Hingeõhu haisemine. Hingeldamine. Valud rinnus. Kopsupõletik. Südamepekslemine. Vesitõbi (tursed, paistetud). Luksumine. Oksendamine. Valud kõhus („kõhuvalu”). Kõrvetused ja röhatused. Gaaside rohke tekkimine sooltes ja gaaside väljumine. Kõhulahtisus ja kõhukinnisus. „Naba paigast ära”. „Venitus”. Valud roojamisel. Söögiisu puudumine. Kollatõbi. Soolenugilised ehk ussid (laiuss, solkmed jne.). Voolmed. Põie- ja sapikivid. Valud kusemisel. Verine kusi. Takistus kusemisel. Neeruhaigus. Pugukael (kilpnäärme suurenemine). Punnsilmsus. Verevaesus. Rasvumine ja kõhnumine. Suhkruhaigus. Üldine nõrkus ja jõuetus. Peapööritus. Peavalu.

III. Kirurgilised haigused

Haavad ja nende liigid. Haavade mädanemine. Verejooksu sulgemine haavadest. Vere kinnipanemise sõnad. Sidumismaterjalide ja nende valmistamise kirjeldus. Sidemete haavadele asetamise kirjeldus. Haavade paranemise järkude kohapealsed nimetused.

Hammustused (koera, hobuse, hundi, jne.). Liigliha. Lõhenemine. Verejooks suust, ninast, pärasoolest. Veri naha all. Veresoonte laienemine. Pind. Põrutus. Muhk. Nikastused ja nihetused. Luumurrud ja nende paigaldamine. Luumurrujärgsete seisundite kohapealsed nimetused. Põletuste ja külmumiste ravimine. Kuumarabandus. Välgutabamus. Uppuja päästmine ja elluäratamine. Ussihammustus, mesilaste ja herilaste piste, vaskussi hammustus. Koguge eriti ussisõnu! Kuidas valmistati ussiõli ja milleks seda tarvitati? „Viha”. Umbes. Kasvaja. „Vähk.” Väärarendid ja nende liigid. Jänesemokk. Küür seljas. „Sõrmed vastavad”. Kooljaluu. Esitage ka kirjeldus! Songad.

IV. Nakkushaigused

Nakkushaiguste tekkimise põhjused ja leviku teed. Nakkushaigusi põdevate inimeste isoleerimine. Milliste haiguste nakatumist kardeti?

Sarlakid. Leetrid. Kurgutõbi (difteeria). Koolera. Rõuged ja nende alaliigid (ka tuulerõuged). Soetõbi ja selle alaliigid. Halltõbi. Katk („vill”). Tiisikus. Marutõbi. Suguhaigused (tripper, süüfilis).

V. Silmahaigused

Kas kasutati silmahaiguste ravimiseks tervendavat vett? Millised allikad ümbruskonnas olid tervendava veega?

Kõõrdsilmsus. Nägemise vähenemine ja täielik kadumine (ka kae). Kanapimedus. Odraiva. Silmade punetus ja valu silmades. Pisarate ja rähma vool silmadest. Silmamarjad. Puru eemaldamine silmast. Vähjakivi kasutamine.

VI. Kõrva-nina-kurguhaigused

Hea lauluhääl. Hääle kähisemine. „Kurk haige”. „Kahepoolsed”. Ilastamine. Kurt-tummus. Kuulmise nõrgenemine ja täielik kadumine. Kõrvad „lukus”. Kõrvavaik ja mädavool kõrvast. Nohu. Aevastamine ja selle tähendus. Nina „kinni”. Valu kõrvas. Võõrkehad kõrvas.

VII. Hambahaigused

Hammaste eest hoolitsemine. Piimahambad. Kas neid tõmmati välja, mis nendega tehti? Tarkusehammas. Hambavalu. Hammaste väljatõmbamise viisid.

VIII. Vaimu- ja närvihaigused

Külaelanike suhtumine vaimuhaigetesse. Vaimuhaigete eest hoolitsemine. Vaimuhaiguste liikide kirjeldus ja kohapealsed nimetused. Mida tähendab „hull”. Mis on vaimuhaiguste põhjused? Kogelemine. Halvatused ja nende liigid. Langetõbi ja selle liigid. Nõrgamõistuslikkus. Nõrgamõistuslikkuse iseloomustus. Mis vahe on rumala inimese ja nõrgamõistusliku vahel? Joomahullus. Unenäod, nende tekkimise põhjused ja tähendus. Unepuudus. Unes kõnelemine ja unes kõndimine („kuutõbi”).

IX. Lastehaigused

Vastsündinu, tema eest hoolitsemine. Kuidas koheldi väärarenditega vastsündinuid ja lapsi?

Imik, tema eest hoolitsemine. Millist toitu anti imikule? Kuidas toimus toitmine (nämmu tegemine, nuts, toitmine sarvest)? Millal alustati kunstlikku toitmist ja millega? Kuidas toimus rinnast võõrutamine?

Mitmesugused „vead”: Koera-, hundi-, karu-, siili-, sea-, konna-, ussi-, lamba-, kassi-, veise-, hobuse-, jänese-, linnuviga. Koiviga. Äiokammit. Ussitõbi (mitte ära segada sooleussidega!) Kahetus. Kirm. Riis. Kurgulagi maas. Allakusemine (ka täiskasvanuil). Luksud. Ilastamine. Nutt. Kasv kinni. Kramptõbi vastsündinuil ja lastel. „Harjaste” võtmine.

X. Rasedus ja sünnitamine

Lastetu abielu. Kui kaua võttis rase osa tööst ja millises ulatuses? Millal alustati tööd pärast sünnitust? Kuidas hoolitseti raseda eest?

Kus toimus sünnitamine? Kes abistasid sünnitamisel? Kuidas teostati sünnitamise abistamist? Tavad sünnitamisel ja pärast seda. Suhtumine sünnitanusse. Enneaegne sünnitus. Milliseid võtteid kasutati raseduse katkestamiseks (ravimid, esemed jm.)? Rasedusest hoidumine. Mitmikud (kaksikud, kolmikud), nende sündimise põhjused.

Päramised (emakook ja lootekestad). Kohapealsed nimetused. Mis nendega tehti? Nende tähendus.

XI. Naistehaigused

Armastama panevad vahendid, nõidumised jne. Kuuriete korratud. Munasarjapõletikud. Tupe kihelus. Valgete voolus. Verejooks naiste suguelunditest. Naiste väliste suguosade haigused ja anomaaliad. Nisanibude inversioon (sissepöördumine). Rinnanäärme puudumine või alaareng. Rinnapiima puudus. Kuidas suurendati piima hulka? Rinnanäärme põletik? Rindade sammaspool. Klimakteerium. Üleminekujärgu kohapealsed nimetused. Millest tuleb kuuriete ärajäämine? Kuidas kergendati vaevusi, mis sel ajal esinevad?

XII. Nahahaigused

Kas peeti võimalikuks, et mõned nahahaigused on nakkavad? Pidalitõbi. Esitage ka kirjeldus! Kas ümbruskonnas on seda haigust esinenud ja millal viimati? Roos ja selle alaliigid (valge, punane, sinine jne.). Esitage ka nende kirjeldus. Roosisõnad. Paised. Mädavistikud. Koeranaelad. Esitage ka kirjeldus! Konnasilmad. Sarvkasvajad. Soolatüügas. Söötraig (lubiraig). Sööbija ehk nahakoi. Naha kihelus. Sügelised ehk kärnad. Sammaspool ja selle alaliigid. Esitage ka kirjeldus! „Maalised” („maa-alused”, „maast saadud haigused”). Esitage ka kirjeldus! Ohatis. Nõgestõbi. Päevitus. Kohapealsed nimetused. Kas päevitus on kasulik või kahjulik? Päikesepõletuse ravi. Päevitusest hoidumise abinõud. Vitiliigo (pigmendita nahahaigud). Albinism. Kalanahksus ehk soomustõbi. Läätsetähnid (iludustähnid, tedretähnid). Ussimärgid. Esitage ka kirjeldus! Tulekahjumärgid. Sünnimärgid. Maksaplekid. Vinnid ehk harjased. Kortsud näol. Muud iludusvead. Millised vahendeid kasutati ilu saavutamiseks ja selle säilitamiseks? Kas kasutati näo pesemiseks konnakude, piima või muid vahendeid? Juuste hallumine (eriti varajane). Jutustused ülikiirest hallumisest. Juuste väljalangemine. Karvade kasv seal, kus neid tavaliselt ei esine. Karvade puudumine normaalsetel karvastel kohtadel, nagu habemekarvade puudumine täiskasvanud mehel jne. Paljaspeasus (esitage ka pilkenimetused!). Kõõm. Künnte haigused ja anomaaliad. Esitage ka kirjeldused! Mis on küüneviha? Üksikute kehaosade (nina, põskede jne.) punetus. Mida tehti külmumiste vältimiseks? Külmamuhud. Liighigistamine. Haudumised (jalgade, käte, reitevahe, kaenlaaluste jne.). „Kurejalad” ehk „kuresaapad”.

XIII. Inimese ja elamusöödikud

Peatäi. Millest ta tekib? Tõrje, vältimine. Kas peatäid saab külge nõiduda? Kuidas seda tehakse? Riidetäi. Tõrje, vältimine. Kas neid saab külge nõiduda ja kuidas seda tehakse. Satikad. Tekkimise põhjused, tõrje ja vältimine. Kuidas nad ühelt inimeselt teisele edasi kanduvad? Kas teatakse nende külge nõidumist? Kirp. Tekkepõhjused, tõrje. Lutikad. Tekkepõhjused, tähtsus,

tõrje. Riidekoi. Tekkepõhjused, tõrje ja vältimine. Prussakas. Tekkepõhjused, tõrje ja vältimine. Kas neid saab saata vaenulise inimese elamusse ja kuidas seda tehakse? Kõrvahark. Tekkepõhjused, tähtsus, tõrjeviisid. Kilk (ritsikas). Ilmumise põhjused, tõrje. Kärbes. Liigid. Tekkepõhjused. Mis arvati nende kahjulikkusest? Kasutatud tõrjeviisid (kärbseseen jne.). Miks mõni kord kärbsed valusamini „hammustavad”? Kihulased. Nende vastu võitlemine. Sääsed. Liigid. Mille poolest nad on tervisele kahjulikud? Sääsehammustuste vältimine. Mispärast mõnes paigas ja mõnel aastaajal on eriti palju sääski? Parmud. Nende liigid ja tekkepõhjused. Mida tehti parmude eemale peletamiseks? Puuk ehk puutäi. Millest nad tulevad? Kas nad on tervisele kahjulikud? Mis tehakse, kui puuk on naha sisse imenud? Kas saab puuke vältida? Sipelgad. Nende liigid. Millised neist võivad olla inimesele kahjulikud ja kuidas? Mis tehakse sipelgate „kusemise” puhul? Tõrjeviisid. Sipelgate kasutamine raviotstarbeks. Milliste haiguste puhul ja kuidas kasutati sipelgaid ravimiseks? Hiirte tähtsus inimese tervisele. Millal neid palju sigineb? Tõrje. Rott. Liigid. Kust nad tulevad. Tõrje ja vältimine.

LISA 24. Küsimusi vanasõnadest I. Erna Normann (1961) (väljavõte)

Vanadus ja surm. Kuidas kajastuvad vanasõnades rahva arvamised tervisest ja haigusest? Mida öeldakse arstist?

LISA 25. Kohamuistendid veekogudest I. Järved. Ellen Liiv (1962) (väljavõte)

Järvede mitmesugused omadused. Kas on mõne järve vett peetud ravi vahendiks haiguste vastu?

LISA 26. Küsimusi lausumissõnade alalt. Erna Normann (1962) (väljavõte)

Kas ja missuguseid sõnu on kasutatud hobuse mitmesuguste hädade puhul, nagu hiired jm.? Kas veiste haiguste puhul on loetud sõnu ja missuguseid? /---/ Mida tehti lammaste mitmesuguste haiguste puhul? Kas oli sel puhul ka lausumist? /---/ Kas on kuuldud mälestusi sellest, et mõisaorjale määratud ihunuhtluse puhul on kasutatud vitsasõnu? Missugune mõju sõnadel arvati olevat, kas võtsid need pekstavalt valu või mõjustati sel viisil vitsavalu kandumist mõnele teisele isikule ja kellele siis?

LISA 27. Sepp ja sepatöö rahvatraditsioonis. Jüri Linnus (Etnograafia Muuseum), Ellen Liiv (1962) (väljavõte)

Kas sepikojas on haigusi ravitud? Milliseid? Kuidas? Milleks kasutati rauatagi?

LISA 28. Küsimusi rahvanaljandite alalt I. Arvo Krikmann (1965) (väljavõte)

6. Tervisehäired. Vanadus. Surm. Haigused. Kehalised vead.

Kuigi tänapäeva inimesele pole vastuvõetav naermine haiguste ja kehaliste puuduste üle, tuleb ette ka selliseid naljandeid. Tõsi küll, pearõhk ei ole asetatud siin harilikult mitte kehalistele vigadele endile, st füüsiliste puuduste üle irvitamine pole mitte eesmärgiks omaette, vaid need defektid on vahendiks koomiliste situatsioonide või sõnakoomika saavutamisel. Leidub ka naljandeid, kus füüsiliste puuduste kandja teeb omakorda lolliks need, kes teda pilgata püüavad. Arstimine põrunud looma (isiku) verega. Poiss juhatab suure kõhuga mehele ämmaemandat. Poisid nutavad: kardavad, et paks mees läheb lõhki. Suure ninaga mees õigustab end: väiksed ninad olevat tattinad (ninade jagamine). Parun ja talumees mõlemad kokutavad: parun arvab, et mees teda ärritab. Müüja ja ostja mõlemad kokutavad. Pime peab võid, mütsi vm kassiks (vrd tüüp „Kositav tüdruk pime“). Pime mees saab peidukohast varastatud raha kavalusega kätte: lubab juurde panna, varas toob tagasi. Küürakas ja ühesilmne pilkavad teineteist. Pime kerjus ja talutaja: pime tunneb saia haisu, aga ei tunne aga kraavi haisu. Kurtide kahekõne (räägivad teine teist taga). Puujalg teeb mehele valu: naine peksab sellega. „Po-po-pole tarvis – ju-ju-juba ...!“ Kokutaja arvab, et kell ka lüües kokutab. „Üpse artul ja oore aste“.

Mehed suurt valu tunda saanud: üks sõrme lõiganud, teist sääsk sada korda hamustanud (Võn). Mees küsib, kas naisel ka pea valutab: nende valu pidavat olema ju üks (Amb). Punase habemega härra ja habemeta teener pilkavad teineteist (Nrv). Mees pahane: valu ristluus, kui rohi kästi makku valada (Trt<Võn). Mees peab hiirt jooksvahaiguseks (Jür). Inetu tüdruk pannakse pimedale mehele; isa on vastu, kui arst tahab mehe silmad terveks ravida (Amb). Miks paks pauna ees kannab – selja tagant varastatakse ära (Tt). Arst paneb äralõigatud nina valesti tagasi, sõõrmed ülespoole (Hlj). „Isa nuuskas aastas korra nina, ma ise kuus korra, aga poeg – tattinna – iga päev!“ (Kjn). Poiss ei kokutavat alati, vaid ainult rääkides (Tõs). „Onn (=konn) pajas!“ - „Jah, just panin!“ (Trm). Sead teinud viie rubla eest „ahju“ (=kahju) (Jür). Pudikeelse härra käsul pannakse hobune hauda (mõeldud „Rauda“) (Trt<San). „Aarel, its apsas!“ (Vän). „Ise tahan tööki, Ann tahab tööki, hobune tahab tööki, kust ma teile võtan?“ (t ja r = s) (Vil). Ühe silmaga mehed ei saa „nelja silma all“ rääkida (Lai). Pime peab hobuserauajälgi raudadeks (Vil). Külalised kohkunud, kui pime mees öösel hõõveldab (Pär<Vig). Kurt peab pikset koputamiseks (Trt). Kas teatakse veel naljakaid ütlemisi, milles aimatakse järele pudikeelset kõnet?

**LISA 29. Küsimusi söömisega seotud
rahvakommetest ja uskumustest.
Regina Praakli (1967) (väljavõte)**

1. Toitudest ja söögikordadest. Mida sõid lapsed, haiged, paranejad, sünnitajad, vanad (hambutud)?
5. Muid uskumusi seoses söömisega. Millest ei tohtinud söömise ajal rääkida? /---/ Kas hambavalust ja muudest haigustest rääkimine oli ka keelatud? Miks?

**LISA 30. Küsimusi rahvanaljandite alalt III.
Arvo Krikmann (1968) (väljavõte)**

III. Mõis. 11. Sakste ja mõisaloomade arstimine. Mees arstib sakste toakoera isupuudust (missugusel viisil? Mida koer „ravi“ järel on nõus sööma?). Kas teatakse seoses mõisameeste või peremehega juttu kihlveost heinaniitmise kiiruse peale (niitjale pannakse toidusse kõhulahtistit jne)?

**LISA 31. Uskumused seoses metsloomadega.
Mall Proodel (1970) (väljavõte)**

Nahkhiir. Nõidus seoses nahkhiire verrega: alkoholismiravi, kasuliku kohtuotsuse taotlus, habemekasvu kinnipanek, varga kindlakstegemine jms.

LISA 32. Surmaended. Eha Allik (1972) (väljavõte)

I. 2. Kas on kuulnud jutte:

- 1) haige inimese tirimisest läbi puutüvesse raiutud augu;
- 2) vana viha viskamisest katusele (kuidas?);
- 3) haige saatuse ennustamisest soolaga (kuidas?);
- 4) konna, kassi või mõne muu looma asetamisest haige rinnale;
- 5) haige jalaaluste hõõrumisest pekiga;
- 6) rukkipea asetamisest küpsetatava leiva sisse;
- 7) haige urineerimisest nõgestele;
- 8) ennustamisest lauluraamatuga (piibliga, 7-Moosese raamatuga);
- 9) kandle mängimisest haige juures;
- 10) surija heidutamisest (kuidas?);
- 11) haige vaatamisest pիրrutulega (kuidas?).

3. Mida tehti haige suupesuveega, pesuveega? Esineb ka shipärasel tegevusel põhinevat surma ennustamist tervele inimesele. Ennustamisobjektiks on võetud kas surnu või surnuga vahetult kokkupuutunud esemed.

II. 1. Kuidas vaadeldi haige käsi ja jalgu (värvus, liigutused, temperatuur, tursed), pead, näoilmet, silmi, nina, huuli, kõrvu, esimesi liigutusi esmakordse külüstuse puhul, higi jne.?

2. Kas on teateid, et enne haige surma tuleb tuppa mingi eriline lõhn, kuidas seda nimetatakse?

3. Mida ennustatakse inimesele, keda haige enne surma viimasena näha tahtis?

4. Kas haige kuuleb enne surma mingeid salapäraseid hääli (koputamine, kolistamine, tagumine, kõlin)?

5. Mida ennustatakse, kui haige soovib:

- 1) uut aset;
- 2) õues käia;
- 3) sugulasi näha;
- 4) saunas käia;
- 5) suud pesta;
- 6) pead kammida;
- 7) erilisi sööke süüa?

6. Millised linnud ennustavad haigele surma, kuidas?

7. Kui haige oli majas, mida ennustas siis:

- 1) hobuse puristamine läheduses;
- 2) maja seinte naksumine?

8. Kui haigele kirikus hingepalvet tehti, kuidas vaadeldi siis:

- 1) kogudust kirikus;
- 2) haiget kodus?

**LISA 33. Lilled minu elus.
Anu Korb (2006) (väljavõte)**

<http://www.folklore.ee/rl/fo/valitoo/kystl5.php>

Lillede keel, nimetused:

Kas lillel on ravijõud? Missuguste hädade puhul võib konkreetselt lillest abi olla? Kas on ka lilli, mis võivad haiguse esile kutsuda või kroonilist haigust süvendada?

**LISA 34. Hirmud.
Reet Hiemäe (2002) (väljavõte)**

<http://www.folklore.ee/rl/fo/valitoo/kystl2.php>

Milliseid jutte on räägitud haiguste, nt aidsi tahtlikust levitamisest? Milliseid lugusid olete kuulnud antraksist?

**LISA 35. Mida tead tähistaevast?
Andres Kuperjanov (väljavõte)**

<http://www.folklore.ee/rl/fo/valitoo/kystl3.php>

13. Kas Päike mõjutab inimese tervist? Kuidas?

LISA 36. Apteekidega seotud rahvapärимused ja hoiakud

<http://www.folklore.ee/apteek/kysitlus/kysitl1.php>

Nimi:

Sugu:

Vanus:

Elukoht (linn, küla):

Kui kaua olete praeguses elukohas elanud:

Kõikidele alljärgnevale küsimustele vastamisel palun meenutada võimalikult palju ka varasemaid aegu (eelmisi apteekreid ja nendega seotud lugusid, teie enda varasemaid kogemusi seoses ravimitega jne.). Teretulnud on iga põnev lugu lähemast või kaugemast minevikust.

Küsitluse esimeses osas on toodud küsimused, millele palume vastata vabas vormis. Nende järelt leiate küsimustiku ankeedi vormis.

1. Kas Te tunnete apteekrit isiklikult? Kas tal on ka mõni hüüdnimi?
2. Milline on teie arvates apteekri positsioon ümbruskonnas?
3. Kas te vestlete apteekriga ka muust peale oma konkreetse ostusoovi? Millest?
4. Kas olete ise apteekrile midagi ravialast soovitanud? Mida?
5. Milliseid taimi ja mille puhul kasutate? Kas ja milliseid ravimtaimi korjate ise?
6. Kas kasutate ravimeid või ravimtaimi mõnel muul otstarbel? Mida ja milleks (putukatõrjeks, toidu valmistamiseks, rotimürgiks vms.)?
7. Kas teate ravimite rahvapäraseid nimetusi? Nimetage neid (kui võimalik siis koos õige nimega).
8. Milliseid uskumusi Te teate seoses ravimite ja nende võtmisega? Kirjeldage neid.
9. Kas rahva seas liigub mingisuguseid lugusid apteekri kohta? Milliseid?
10. Kui teate, siis jutustage mõni apteekriga seotud anekdoot.
11. Kas teate apteegiteemalisi või ravimitega seotud vanasõnu, ütlemisi jms.?
12. Kas teiega on ette tulnud veidraid või naljakaid juhtumisi seoses apteekri või tema käest ostetud rohtudega? Jutustage nendest.

Ja nüüd palume vastata järgmistele küsimustele.

1. Kelle poole pöörduate abi saamiseks kergemate haiguste korral? *Vastake igas reas!*

Tuttava meditsiinitöötaja poole: Jah/Ei

Oma pere, sugulaste või tuttavate poole, kellel ei ole meditsiinilist eriharidust: Jah/Ei

Perearsti poole: Jah/Ei

Apteekri poole: Jah/Ei

Leian info Internetist: Jah/Ei

Usaldan vaid iseennast: Jah/Ei

Kellegi teise poole: Jah/Ei

2. Kuidas Te ennast tavaliselt ravite, kui haigestute kergematesse haigustesse?

Vastake igas reas!

Ostan apteegist käsimüügiravimi: Jah/Ei

Kasutan koduapteegis olevat retseptiravimit: Jah/Ei

Kasutan koduapteegis olevat käsimüügiravimit: Jah/Ei

Kasutan koduseid raviviise (mesi, ravimtee, soojenduskott jne) : Jah/Ei

Väldin igasugust ravi: Jah/Ei

3. Kas Te olete kergemate haiguste raviks kasutanud ka alternatiivmeditsiini abi? *Vastake igas reas!*

Homöopaatia: Jah/Ei

Hiina meditsiin (nõelravi, massaaž jne) : Jah/Ei

Idamaised taimsed preparaadid: Jah/Ei

Toidulisandid: Jah/Ei

Kõrvaküünlad: Jah/Ei

Erihariduseta ravitseja: Jah/Ei

Muu

4. Kas Te arvestate käsimüügiravimi tarbimisel järgmiste inimeste soovistustega? *Vastake igas reas!*

Tuttav meditsiinitöötaja: Jah/Ei

Pereliikmed, sugulased või tuttavad, kellel ei ole meditsiinilist haridust: Jah/Ei

Apteeker: Jah/Ei

Perearst: Jah/Ei

Usaldan vaid iseennast: Jah/Ei

Muu

5. Mitu korda kuus külastate apteeki? *Ainult üks vastusevariant!*

Üks kord või harvem: Jah/Ei

Kaks korda: Jah/Ei

Keskmiselt iga nädal: Jah/Ei

Ei külasta peaaegu kunagi: Jah/Ei

6. Kas Teile on käsimüügiravimi ostmisel oluline saada apteegist järgmist informatsiooni? *Vastake igas reas!*

Konkreetselt haiguse raviks mõeldud preparaatide valik apteegis: Jah/Ei

Konkreetselt toimeainet sisaldavate preparaatide valik apteegis: Jah/Ei

Ravimi toime/-d: Jah/Ei

Ravimi annustamine: Jah/Ei

Ravimi kõrvaltoime/-d: Jah/Ei

Ravimi koostoime/-d: Jah/Ei

Ravimi hind: Jah/Ei

Muu

7. Kas Te usaldate apteekrit? *Ainult üks vastusevariant!*

Jah, täiesti

Enamasti usaldan

Olen kohanud ebausaldusväärset apteekrit

Ei usalda kunagi

8. Kas Te loete enne käsimüügiravimi esmast kasutamist ravimiga kaasasolevat infolehte? *Ainult üks vastusevariant!*

Jah, loen alati

Mõnikord loen

Ei loe kunagi

9. Kas Te olete rahul apteegitöötaja poolt antava informatsiooniga käsimüügiravimite kohta? *Ainult üks vastusevariant!*

Jah, alati

Mõnikord olen, mõnikord mitte

Ei ole kunagi

10. Kas Te küsite käsimüügiravimi ostmisel ise apteekrilt lisainformatsiooni? *Ainult üks vastusevariant!*

Jah, küsin alati

Küsiksin rohkem, aga apteegis ei ole loodud võimalust segamatuks vestluseks

Ei küsi kunagi

11. Kas toimite vastavalt apteekrilt saadud soovitusel? *Ainult üks vastusevariant!*

Jah, alati ja võimalikult täpselt

Enamasti, vastavalt võimalustele

Kasutan tema soovitustest vaid minule õigena tunduvat osa

Ei, mitte kunagi

12. Kui oluline on Teie jaoks see, et lisaks informatsiooni andmisele ravimi kohta suhtleb apteeker Teiega ka tähelepanelikult ja vajadusel põhjalikumalt? *Ainult üks vastusevariant!*

Väga oluline, võimaldab mul ennast kergemini arusaadavaks teha

Keskmiselt oluline, sõltub konkreetsest probleemist

Ei ole oluline, tean enamasti, mida vajan ja suudan ise ennast arusaadavaks teha

LISA 37. Küsitlusleht apteekritele: Apteekidega seotud rahvapärимused. Külli Laur

<http://www.folklore.ee/apteek/kysitlus/kysitl2.php>

Nimi:

Sünniaasta:

Töökoht (linna või küla nimi):

Haridus: Kõrgem/Keskeri

Staaž apteekrina:

Staaž praeguses töökohas:

1. Milline on apteekri positsioon ümbruskonnas? Kas apteekrit tuntakse ja tervitatakse rahva hulgas?
2. Kui tihe on apteekri läbikäimine rahvaga?
3. Kas apteekrit usaldatakse, kardetakse, heidetakse tema üle nalja või hoitakse temast eemale?
4. Kas teate midagi oma eelkäijatest samas paigas? Mida nendest räägitakse?
5. Kui sageli külastatakse apteeki? Kes on põhilised külastajad?
6. Kas apteegis veedetakse meeleldi aega?
7. Kas apteekriga kõneldakse ka muust peale konkreetse ostusoovi? Millest?
8. Kas külastajad on piisavalt teadlikud või küsitakse apteekrilt sageli nõu? Kui küsitakse, siis mille kohta?
9. Mis on enimostetavad ravimid või tooted?
10. Kuivõrd populaarsed on ravimtaimed? Milliseid rohkem ostetakse? Miks eelistatakse just ravimtaimi?
11. Kas on ravimeid, mida inimesed vaatamata soovitusle väldivad? Kui, siis miks?
12. Kas olete kuulnud mingeid uskumusi seoses konkreetsete ravimitega? Palun kirjeldage neid.
13. Kas on käibel rahvapäraseid nimetusi ravimite kohta? Milliseid?
14. Kas külastajad on osanud ise soovitada mõnda rahvapärast ravivõtet? Milliseid ja mille puhul?
15. Kas olete saanud tagasisidet mõne ravimi ootamatu toime kohta?
16. Kas ravimeid või ravimtaimi on ostetud mingil muul otstarbel (toidu valmistamiseks, rotimürgiks, putukatõrjeks vms.)?
17. Kas apteekrit on kutsutud appi haige juurde? Kui, siis millist abi andma?
18. Milliseid anekdoote olete kuulnud seoses apteekide, apteekrite ja ravimitega?
19. Milliseid ütlusi või kõnekäände teate seoses oma erialaga?
20. Tooge näiteid erialaga seotud slängist (nt. supokad – suposiidid).
21. Kas meenub mõni tähelepanuväärne juhtum või kokkupuude kellegagi meie eriala tuntud inimestest? Kellega ja milline?

Palun küsimustele vastamisele mitte silmas pidada ainult tänast päeva, vaid meenutada võimalikult palju ka varasemaid aegu. Teretulnud on iga lugu lähemast või kaugemast minevikust.

LISA 38. Lillelood. Anu Korb (2006) (väljavõte)

<http://www.folklore.ee/rl/era/kysitus/index.html>

Lillede keel, nimetused.

Kas lillil on ravijõud? Missuguste hädade puhul võib konkreetsest lillist abi olla? Kas on ka lilli, mis võivad haiguse esile kutsuda või kroonilist haigust süvendada?

LISA 39. Minu vähihaigus. Piret Paal (2006)

<http://www.folklore.ee/rl/era/kysitus/index.html>

Kirjutage haigestumise/haigusega seotud võimalikest mõjutustest inimestevahelistele suhetele: kuidas pereliikmed, sõbrad, töökaaslased suhtusid Teie haigusesse?

Kas haigus on Teie suhtumist iseendasse muutnud ja kuidas?

Kas tahtsite või suutsite rääkida oma haigestumisest teistele?

Milline oli Teie meetod haiguse põhjustatud kriisist vabanemiseks?

Kellelt saite tuge? Kes või mis põhjustas kurvastust/lisakannatusi ja miks nii?

Kirjeldage, kuidas Teisse suhtuti haiglas inimesena ja patsiendina. Kas tundsite end patsiendina turvaliselt? Kas saite haigla töötajatelt piisavalt toetust ja vastuseid oma küsimustele?

Kas saite tuttavatelt, sõpradelt, perekonnaliikmetelt või teistelt inimestelt nõuandeid haigusega toimetulekuks? Kas kasutasite lisaks arsti ettekirjutustele ka mingeid muid ravivõtteid? Milliseid? Miks?

Kas aeg annab arutust? Kas võib loota, et aja möödudes inimene kohaneb oma haigusega? Kas üleelamiste möödudes võib elu jätkuda?

Kuidas tulite oma haigusega toime?

LISA 40. ELURING (väljavõte)

<http://www.folklore.ee/rl/era/kysitus/index.html>

Sünnikombestik:

Kust, kellelt ja millal oled saanud oma **teadmised** sünnitamise ja sellega seonduva, samuti imiku hooldamise kohta – mil määral naiste (perekonna) suulisest pärimusest, mil määral otse meedikutelt, mil määral ja millisest kirjandusest?

Raseduse tunnused. Mida on rasedale soovitatud, mida keelatud (füüsilised tööd, konkreetseid liigutused, toidud; ebaseeldivad või ärevad sündmused ja nende võimalik mõju jne). Mida oled tõsiselt järginud, mida ebausuks pidanud? Kas rasedana oled tähendanud erilist suhtumist ümbruskonna poolt? Sinu “kummalised” soovid raseduse ajal ja nende täitmine. Tajude (lõhnad, helid, värvid) muutumine ja sellega seotud juhtumised.

Tulevase **lapse soo kindlakstegemine** – märgid, uskumused; meditsiini võimaluste kasutamine. Lapse **iseloомуjoonte** mõistatamine loote “käitumise” põhjal. Lapse omaduste kujunemise mõjutamine, raseda jt pereliikmete **suhitlemine** lootega. Kuidas seletatakse väikestele lastele, **kust lapsed tulevad?**

Sünnitamine (koht, aeg, juuresviibivad isikud, asend, esimene kohtumine lapsega). Sünnituse mõju juuresviibivale isale. Kodus sünnitamise poolt või vastu?

Mida **ennustatakse** lapse oleku järgi sünnimomendil ja selle järel? Kas on rasedat kaitsevaid ja sünnitamist kergendavaid amulette vm, kas oled kuulnud midagi ennustamisest lootekesta tükikeste, järelsünnituse, nabanööri vm järgi. Kui lapse ihul on mingeid märke, siis mida usutakse olevat nende põhjuseks või mida nad tähendavad? Kas oled kuulnud lugusid mõne inimese halvast mõjust rasedale või lapsele? **Haiglajutud** ebatavalistest ja hirmutavatest juhtumitest (laste äravahetamine, õnnetus hooletuse tõttu jne).

Sünnitusjärgsed vaevused ja nende kergendamise viisid. **Rinnapiim** – mida teha, et seda jätkuks, millest see sõltub? Miks laps **nutab** ja mida tema vaigistamiseks teha? Mida öeldakse või arvatakse, kui ta nutab ebatavaliselt palju? Mida teha, et laps kiiremini uinuks?

Jutud lapsevanemate probleemidest, äpardustest, katsetustest ja omaleiutatud kavalustest. Vannitamise ja potitamise nipid. Esimesed haigused – millega ja kuidas ravida imiku haudumust, palavikku, nohu jm?

Initsiatsiooniriitused tänapäeval (väljavõte)

Tänapäeval kuuluvad inimesed erinevat seltsielu omavatesse rühmitustesse näiteks ka oma harrastuste (reisimine, koorilaul, käsitöö, loodushuvi, malemäng jms), krooniliste haiguste põdemise, kogumis- ja degusteerimishuvi (veiniklubid, viskiklubid) jms tõttu. Sageli käiakse koos ühiselt läbi elatud minevikku meenutamas (relvavennad, klassikaaslased jt). Missugused on nende seltskondade kombed ja tavad ning vastuvõtmise riitused?

LISA 41. TUDENGIFOLKLOOR 1993 (väljavõte)

<http://www.folklore.ee/rl/era/kysitus/index.html>

Anekdooidid

Teemasid meeldetuletuseks: ametimehed (arst, miilits, üliõpilane).

LISA 42. KOOLIPÄRIMUS 1992 (väljavõte)

<http://www.folklore.ee/rl/era/kysitus/index.html>

Uskumused

IV. Haiguse võlumine.

Mil viisil saab end haigeks teha? Kuidas tuleb kingad paigutada? Miks?

Mis mõju on soola söömisel?

VIII. Ravimine.

1. Mida öeldakse, kui keegi luksub? Mis põhjustab luksumise? Kuidas saab luksumisest lahti? Kas on eri nippe, kuidas ja kui palju vett peab jooma? Kas ka mõni söök aitab? Milline ja kuidas? Mis puhul luksujat ehmatatakse?

2. Kuidas ravitakse soolatüükaid ja vistrikke (veega pesemine, Kuule näitamine, soola, aknahigi, ravimtaimede kasutamine)? Kas ja kuidas saab soolatüügast ära lõigata või põletada?

3. Kuidas saab ilusaks? Millise veega tuleb nägu pesta? Mis juhtub, kui paljapäi vihma käes olla? Kuidas saab Kuult abi? Mis mõju on kohvi joomisel juustele? Mida ja kuidas tehakse juuste kasvu soodustamiseks vastlapäeval, jaanipäeval jt. kalendritähtpäevadel?

Vanaemalt ja lapselapsele. Koostanud Inga Nuume.

Kui Sa haiget said, mida vanavanem siis ütles?

LISA 43. USUND JA KOMBESTIK. Uskumusi koerast. Mare Kõiva (väljavõte)

<http://www.folklore.ee/rl/era/kysitus/index.html>

Koera haigused ja nende ravi. Millest koer jääb marutõppe (pilvetüki söömine, surnu lakkumine, rongu suust kukkunud toit), selle ravi. Mida arstib koer, koera keele ravivõime. Kohitsemisega seotud tavad.

Koera pilkamise, narritamise ja kiusamisega seotud keelud ja karistused (peerunaermine — huuled lõhki jne.). Miks ei tohtinud lüüa luua, laua, piitsa, pastla, rihma, jalaga? Toiduga petta? Metsloomadega võrrelda?

LISA 44. USUND JA KOMBESTIK. Usundiline kogemus. Mare Kõiva (väljavõte)

<http://www.folklore.ee/rl/era/kysitus/index.html>

Imed, sündmuste ettenägemine. Nõiavitsa, pendli või muu taolisega halbade paikade, haiguste jm. määramine? Kirjelda oma kokkupuutumisi imearstide, ennustajatega! Oled Sa kuulnud, kogenud imepärast tervenemist? Tajud ette õnnetust või ebameeldivusi? Võtnud vastu teate või signaali lähedaselt, hädasolijalt, surijalt?

LISA 45. USUND JA KOMBESTIK. Rahvaarstid. Mare Kõiva (väljavõte)

<http://www.folklore.ee/rl/era/kysitus/index.html>

Mõned punktid, mis abistavad meenutamisel:

Kas Teie kodukohas oli rahvaarste, nõidu, inimesi, kes oskasid arstida? Mida arstiti perekonnas?

Kupupanijad — millal ja kes sellega tegelesid, mis haiguse puhul, tasumine, kuidas ja kus kuppe pandi?

Aadrilaskmine.

Kaardipanijad, käevaatajad jt. ennustajad. Ka mustlased jt rahvaste esindajad ennustajatena. Kus ja kuidas ennustati, minevikku või tulevikku, kas ennustus täitus? Mida tarvitati veel ennustamisel?

Taldriku keerutamine, pingi, sõela, kohvi, tuha või muuga ennustamine — mida küsiti, täideläinud vastuseid, kuidas ennustati, kus ja millise seltskonnaga, kas on üleskirjutusi sellise õhtu käigust?

Kaevutargad, nõiavitsa kasutajad — milleks kasutati ja mille abil otsiti, kas isikul endal pidi olema erilisi omadusi või tunnuseid, halbade ja heade paikade määramine eluhoones jne? Fotode järgi ennustajad, kadunud inimeste või esemete asupaiga määrajad.

Kaugdiagnoosijad, kaugarstijad — kuidas toimus diagnoosimine ilma haige kohalolekuta, mõju?

Varguste avastajad ja kinnipanejad.

Nikastusearstid, luude paikapaned, hambatõmbajad, kooljaluu, ussihammustuse jm üksiktõbede arstid.

Pendli, raami vm vahenditega diagnoosijad ja arstijad.

Hüpnosisõõrid, silmamoondajad.

Taimede või dieediga arstijad.

Masseerijad, triikijad.

Ämmaemandad.

Posijad.

Idameditsiini jm vahenditega arstimine.

Astroloogia, kui levinud ja millised horoskoobid jms.

Teisest rahvusest sensitiivide juures käimised.

Pärimusi meie tuntud imearstidest (Suri, Äksi nõid, Kaika nõid, Vigala Sass jt).

Tervenemine palve või Jumala poole pöördumise läbi.

Vainuköie lahutamine.

Kuri silm, sajatamine — kellel oli, välimus, käitumine, iseärasused, juhtumid nendega.

Haigeks nõidumine, needmine, valevande või ülekohtu eest saadud haigused.

Lähemaid andmeid rahvaarsti isikust:

päritolu, välimus, elukäik

kas temast, ta käitumisest jutustati lugusid

muud anded ja omadused (hea pillimees), elukutse

milliste haigustega tema poole pöörduti, kas käidi korduvalt

mida tarvitati arstimise juures (esemed, uinutamine)

ravimi valmistamine, õpetused selle tarvitamiseks, kas esines halba

järeloomõju tarvitamisõpetuse rikkumise korral

mida tuli kaasa viia

arstimise aeg ja koht

ravi õnnestumine, ebaõnnestumine, millest see võis olla tingitud, arstija

poolsed nõuded patsiendile (ei tohi olla opereeritud, peab olema ristitud, dieet jm)

kas on teada, kellele õpetas oma tarkusi, kuidas valis „pärija”, kas oli õpilasi

läbisaamine kohaliku rahvaga

prohvetlikke ennustusi

kuidas seletas ise oma võimed, arstiks saamist

vahekord usuga

vahekord kohapealse rahvaga

Kas tunti ja kasutati käsikirjalisi retseptide või ravimite märkmeid.

Kaitsekirjad, -sõnad, -raamatud õnnetuste, tulekahju, sünnituse puhuks.

Nn taevakirjad.

Nn kett- või ahelkirjad, mis peavad tooma tervist, õnne, kaitsma õnnetuste eest.

LISA 46. USUND JA KOMBESTIK. Küsitluskava ravimtaimedest. Ain Raal

<http://www.folklore.ee/rl/era/kysitus/index.html>

KÜSITLUSKAVA I

1. Kas küsitletav on kasutanud või ise kasutab ravimtaimi?
2. Miks? Kas:
 1. neist keedetud tee hea maitse pärast;
 2. sellepärast, et tervisele kasulik (profülaktilises mõttes);
 3. üritab endal mingit rasket haigust välja ravida;
 4. on kogunud või kogub enda või teiste ravimiseks — kui juhtub haigeks jääma.

1. Järgnevalt tuleb iga nimetatud taime kasutamise suhtes teha täpsustused ja anda võimaluse korral motivatsioon.
2. Taime nimetus. Milliseid nimetusi veel selle taime kohta tarvitati (taim identifitseerida mitte ainult perekonna, vaid ka liigi tasemel)?
3. Milline taimeosa kõlbab rohuks?
 1. seemned (viljad),
 2. õied,
 3. lehed,
 4. varred,
 5. latv,
 6. maapealne osa,
 7. koor,
 8. juured,
 9. kogu taim (maapealne osa + juured).
4. Kuidas ja millal rohuks kõlblikku taimeosa kogutakse? Tehnoloogilised, ilmastikulised, kalendrilised jm. tingimused.
5. Millisel kujul droogi kasutatakse?
 1. mahlana,
 2. värskel taime(osa)na,
 3. pulbrina,
 4. vesitõmmisena (tee või keedisena),
 5. piiritustõmmisena,
 6. siirupina,
 7. salvina,
 8. õlina,
 9. muuna.
6. Kuidas seda ravimit kasutatakse?
 1. juuakse sisse,
 2. süüakse sisse,
 3. määratakse peale,

4. tehakse kompressi,
 5. pestakse,
 6. tehakse vanni,
 7. kuristatakse,
 8. tehakse klistiiri,
 9. muud võimalused.
7. Kui sageli ja kui palju korraga seda ravimit tarvitatakse?
 8. Kaua läheb aega, et terveks saab?
 9. Kas ja milliseid ravivahendeid või raviviise kasutatakse antud taimega samaaegselt?
 10. Mis haigus puhul? Kuidas haigus ennast tunda annab?

KÜSITLUSKAVA II

Kas järgmised taimed on ravitaimed:

1. harilik härjasilm,
2. valge karikakar,
3. kollane karikakar,
4. harilik raudrohi,
5. lõhnav kummel,
6. paiseleht,
7. harilik raudrohi,
8. ristirohud,
9. kolmisruse,
10. aedvaak,
11. rukkilill,
12. kassiurb,
13. pujud,
14. koirohi,
15. ohakad,
16. takjas,
17. soolikarohi,
18. võilill,
19. koeratubakad,
20. hunditubakad,
21. saialill.

Loetletud taimede kasutamist täpsustada kavas I toodud küsimustega nr. 4–12. Saadud informatsiooni väärtust hinnata iga taime kohta eraldi kümnepallisüsteemis:

0 – ei tea midagi sellest taimest

+1 – on kuulnud, et kasutatakse ravimtaimeks, aga ei mäleta täpselt

–1 – on kuulnud, et ei kõlba ravimiseks, aga kahtleb mälus

+2 – on temast kuulnud kui ravimtaimest, mäletab täpselt

–2 – on kindlasti kuulnud, et see taim ei kõlba ravimiseks

+3 – on ise kasutanud ravimtaimena

–3 – on ise kasutanud, kuid ei aita ravimiseks

- +4 – on kuulnud ja ise kogenud tervistavat mõju
- 4 – on teistelt kuulnud ja ise praktiliselt veendunud, et selle taimega ravida ei saa
- +5 – on teistelt kuulnud ja korduvalt ning positiivselt kogenud väärtust ravimtaimena
- 5 – on teistelt kuulnud ja ise korduvalt kogenud, et see taim ei ravi.

KÜSITLUSKAVA III

Milliseid taimi on kasutanud või kasutatakse järgmistel juhtudel?

1. seedehäired,
2. unetus,
3. närvilisus,
4. kõrge vererõhk,
5. haavadele,
6. paisetele ja paistetusele,
7. köhale,
8. kusekinnisus,
9. hambavalule,
10. silmahaigused
11. palavik,
12. kõõm, juuste välja langemine,
13. krambid,
14. luuvalu,
15. peavalu,
16. seljavalu,
17. oksendamine,
18. südamekloppimine
19. kasvajakad
20. verevaesus, kõhnus,
21. nõrkus, loidus.

Andmete täpsustamiseks kasutada kavas I toodud küsimusi nr. 4–12. Saadud informatsiooni väärtust hinnata iga taime kohta eraldi kümneballisüsteemis.

LISA 47. USUND JA KOMBESTIK. Surdo. Mall Hiemäe (1986)

<http://www.folklore.ee/ri/era/kysitus/index.html>

Kuulmise nõrgenemise, kurtuse, halva nägemise ja pimedaksjäämise rahvapärased põhjendused.

Ehmumine; pesematajätmine; pajast pesemine; pesuvee valamine käidavasse kohta, tulle; kuivatamata jätmine; tuulest või maast saadud haigus; vee all ujumine; kõrva peale löömine; päikesesse vaatamine; pärast päikeseloojangut lugemine; haigete silmadega inimese nägemine; surnu peale mõtlemine; lukuaugust vaatamine; ukse taga salaja kuulamine; rohke nutmine; võõrkeha sattumine silma või kõrva (ämmatossu tolm silmas, kõrvahark jts) jne.

Jutud, kui pimedaks või kurdiks jäämist on seletatud ärasõnamisega, needuse, teise inimese viha, kadeduse, ülekohtuga.

Mida on lastele keelatud põhjendusega, et jääb kurdiks, kurtummaks, pimedaks. — Kiviga visata (lindu, looma, inimest); vanemaid lüüa; salaja pealt kuulata või vaadata; näpuga näidata (mida?).

Nägemis- ja kuulmispuude olenemine vanematest. — Last ootav naine näeb loomatapmist, piilub lukuaugust, kuulab salaja pealt; jätab osa loomi söötmata, võtab võõrale kuuluvat. Ussivea, kõõritamise, sagedase pilgutamise seletused jne.

Nägemise või kuulmise kadu maagiliste toimingute puhul. — Tingimus, et ei tohi taha vaadata, kuulda soola või kasetohu praginat vm. helisid tulleviskamisel, ussi või kärnkonna sipelgapessa viskamisel jne. Milleks niisuguseid toiminguid ette võeti? Kust need õpetused kuuldi?

Jutud, kus tummaks-, kurdiks- või pimedaksjäämist on seletatud mingi üleloomuliku olendi mõjuga (metsas eksimisel, peidetud varanduse juures, jahil olles jm).

Nägemis- ja kuulmisteravus. — Seos kuufaasiga; hinnang eri vanuses, eri soost, heleda- või tumedavereliste inimeste kohta, vanapoiste ja -tüdrukute kohta; erinev aasta- või päevaaeg.

Olenevus silmade või kõrvade asetusest, kujust jne.

Ravi kirjeldamisel tuleks silmas pidada järgmist: Mida peeti ravimatuks; haiguste rahvapärased nimetused, tunnused; mida raviti kodus, mille puhul otsiti abi külaarstilt. Mida teatakse ravist sõnade, vajutamise, piiramisega. Kas oli erinõudeid ja tingimusi ravimisaja suhtes (kuufaas, mingi kalendritähtpäev, paaris- või paaritu kuupäev, nädalapäev, päevaaeg).

Kirjelda ravivõtteid.

Kuidas on nimetatud ajutisi nägemishäireid (kanapimedus; silmad kirjud, viravad; kae jts)?

Ravi teatava toiduga (kanaliha, maks, munad, või), suitsutamise (suled, mitmesugused taimed, tuulepesa), pesemisega (kaste, piksevihmavesi, ussivesi, kivilt võetud vesi, hõberahavesi, sütevesi, soolavesi, jordanivesi, sipelgahape);

vajutamisega (mätas, viljaterad). Mida pandi silma (suhkru- või soolaterad, sülg, mesi, vähikivi). Milliseid salve valmistati? Silmaallikad (asukoht, raviviis, tulemused).

Kas kõõrdsilmseid, pruunisilmseid on usutud olevat „nõiad“?

Kuidas on nimetatud ajutisi kuulmishäireid (kõrv lukkus; ajab pilli, kumab, undab; kõrvad kinni; tuuleviga). Kas on ravitud mingi toiduga? Tilgutamine, soojendamine, aurutamine, mähised, suitsutamine, puhumine koduses ravis. Kuidas tehti ja mida kasutati (taimed, tuulepesa, mesi, vaha, kalasapp, viin, juudasitt, merevaik, lambavill, soe leib, kartuliaur, sülg, kaerad, villane sukk, küünel, kirikukella nõör). Kui teatakse ravist kõrvakiviga, siis milline see oli (auklik, teravikuga, välgust tekkinud), kust saadi, kuidas raviti.

Võtteid kõrva sattunud vee ärasaamiseks (ühel jalal hüpates teatud sõnade lugemine). Mida öeldakse või tehakse, kui kõrv ajab pilli, kui kõrvad kumisevad (surnul pole rahu, keegi mõtleb jts)?

Rahvapäraseid ütlushi, võrdlusi ja nende selgitusi seoses terava ja halva kuulmise või nägemisega. Võrdlus loomariigi või esemetega (silmad kui seal; kõrvad kui kapsalehed); kõõrdsilmsuse iseloomustamine (üks silm vaatab silku...). Mille puhul öeldakse: „Kes vaatab, jääb pimedaks“, „selle koha pealt ei kuule“? Kas ja milliseid nimetusi on antud (kuulmata Mart, pimekana jts.).

Tõsi- ja naljalugusid, mida rahvasuus on räägitud (kindlate isikute kohta või siis üldse nägemise ja kuulmispuuetega inimestest) tuleks kirja panna nii, nagu neid jutustatud on.

Mida räägib rahvasuu kunagi perest peresse käinud valla ülalpeetavatest? Pimedad pillimehed ja nende talutajad.

Kuulmatuse ja nägematuse teeskled, nt sõjaväkke võtmisel.

Kurt peab piksekärgatust koputuseks; annab küsijale valed vastused (missugused?).

Vanatüdruk ja kosilane. Kuuleb, näeb valesti; kiidab oma head kuulmist ja nägemist; kosilasele reedetakse pruudi kiitmisel ka tema puudused jne.

Pime või kurt osutub teistest kavalamaks.

Kanapime, kõõrdsilmne, poolkurt (soldat, jahimees, daam, vanataat, mõisahärra jt).

Absurdijutud („ajuvabad“), tegelasteks pime, ühesilmne, jalutu, ühe jalaga, kurt, poolkurt, tumm, küürakas jt.

LISA 48. MUUD TEEMAD. Kohajutud (väljavõte)

<http://www.folklore.ee/rl/era/kysitus/index.html>

Rahvausundi alalt.

Kas oli erilisi kohti (kive, puid, allikaid jne.), kus on käidud abi otsimas haiguste ja muude hädade puhul? Kuidas see on toimunud? Kas seda nüüdki veel esineb? Kas on ümbruskonnas mõnda paika või eset kuidagi austatud või tähtsaks peetud? Kas on olnud kohti, kuhu iga möödamineja pidi midagi panema või viskama? Mispärast? Kas mäletatakse kohti, kuhu on mõnikord viidud mingisuguseid ande (toitu, osa esimesest viljast, piimast jm.)? Mis puhul on viidud, kuhu ja kellele? Mida on viidud? Kuidas seda toimingut ja kohta on nimetatud?

LISA 49. MUUD TEEMAD. Tänapäeva lood ja kuulujutud. Eda Kalmre (1998) (väljavõte)

<http://www.folklore.ee/rl/era/kysitus/index.html>

Ainest meeldetuletuseks:

imeline haigestumine aidsi (basseinis ujudes jne.), jutud aidsi tekkimisest (ameerika keemialaboris, Aafrika džunglis jne)

„tere tulemast aidsi-klubisse” – lood meelega aidsi nakatamisest (peidetud süstlad torkavad)

elundiröövid (inimesi röövitakse selleks, et võtta siirdamiseks mõnda organit)

LISA 50. MUUD TEEMAD. Väikelaste mängitused (väljavõte)

<http://www.folklore.ee/rl/era/kysitus/index.html>

Kuidas last lohutatakse, kui ta haiget saab? Kas loetakse või lauldakse midagi ja kas lohutamist saadavad mingid liigutused? Milliseid kavalusi veel on lapse lohutamiseks ja valu ära ära võtmiseks?

LISA 51. 1955 (2001, väljavõte)

Reisimine ja sõidud. /---/ Kas puhkusereisi tingis mõne pereliikme haigus või oli see lihtsalt elulaad?

LISA 52. Arstija (2002–2005)

Veel **mõni lähedane inimene**, kes on mõjutanud elukutse valikul, olulistes olukordades.

Isiklik areng praeguse ametini. Millistel kursustel käinud, kellelt ja kus õppinud, kes on mõjutanud. Kas ja milliseid kokkupuuteid on olnud Maaema messi jm. taoliste foorumitega.

Kokkupuuted arstijatega. Kas kellegagi koostööd teinud, soovitanud oma patsientidele mõnda teadjat.

Mõni ere kokkupuude arstijate ja teadjatega.

Hinnaguid erinevatele Eesti meediumitele ja arstijatele, erinevatele ravivõtetele. Kas usute eelmistesse eludesse? Kas olete seda ise kuidagi kontrollinud? Ennustanud, vaadanud?

Mida loete pühapaigaks? Kas teil on endal selline olemas?

Isiklikud ennustamisvahendid? Meditatsioonipaigad.

Kas Päike mõjutab inimese tervist?

Kas tähed mõjutavad inimese saatust? Suhtumine astroloogiasse.

Millisesse tähtkujusse kuulud? Esita oma hinnang selle kohta.

Millistest astroloogilistest süsteemidest oled kuulnud? (Puu-, looma- jm. aastad).

Maailma lõpp?

Milline on olnud kirjandus, mis on enim mõjutanud?

Kirjeldada oma esimest kogemust arstijana ja mõnda huvitavat juhtumit.

Eriti võiks küsida:

Miks otsustas arstijaks hakata? (kodused mõjud, tuttavad meedikud, lapsepõlves põetud haigused, mõni suur eeskuju, vajadus aidata inimesi vms).

Millal hakkas otsima lisa koolimeditsiinile? Millist lisa? Taimeravi, akupunktuur ja akupressuur, igasugu muud, sh idamaised suunad jne.

Kas ja millal puutus kokku antroposoofilise meditsiiniga? Kui palju oli varem kuulnud Rudolf Steinerist ja tema teoseid lugenud?

Kus on õppinud antroposoofilist meditsiini? Millal hakkasid õpireisid välismaale? Kus on käinud? Millistes riikides ja kliinikutes? Millised arstid on eriti mõju avaldanud? Jne.

Milliseid lisavõimalusi antroposoofiline meditsiin pakub? Milliseid ravimeid kasutatakse (ravimifirmad Wala ja Weleda ja teised)?

Mida selle meditsiinisüunaga tegelemine on endale andnud?

Milliseid müüte ja kuulujutte teab antroposoofilise meditsiini kohta liikuvat?
Kas need vastavad mingis osas tõe või millest need võivad olla tekkinud?
Millised müüdid tuleks kõigepealt ümber lükata?
Milliseid märgatavaid tulemusi on saavutanud omal alal? Hästiparanenud haigusjuhtumid jms.
Millistele elustiilipõhimõtetele antroposoofiline meditsiin toetub? Mida inimesed üldjuhul valesti teevad, et nii sageli haigestuvad? Kuidas saaksid inimesed oma elu ja tervist ise parandada?

LISA 53. Herbert Kuurme küsimused (väljavõte)

/---/ Kas kirikuküünlaid, armulaualeiba, -veini on küsitud haiguste raviks jmt.

LISA 54. 1950ndad aastad (väljavõte)

Kas sõpruskonna /tuttavate/sugulaste abil sai ravimeid? Riideid? Toitu?
Kas teil oli sidemeid kaubanduses?
Kuhu teie oma hinnangu järgi kuulusite: abisaaja /abistaja/ saite ilma läbi?
Kas kuulusite klassi, millele laienesid teatavad informaalised sidemed?

Kas oli väga populaarseid ametlikke arste? Arstijaid või posijaid? Ämma-emandaid?
Kuidas nende juurde pääses? Mis tegi arsti populaarseks?
Meenutage juhtumeid hea arsti juurde sattumisest.
Kas käidi Venemaal või Eesti teises otsas arstimas?
Kas mäletate nikastuste, venituste arstijaid? Masseurijad?
Kupupanijaid?
Abordid? Kuidas suhtuti, kas sellest oli juttu, kes abistas?
Välismaalt (ka Venemaalt) arstimite hankimine.
Kas puutusite kokku või teadsite selgeltnägijaid? Ennustajaid? Hüpnootisööre, kaugravijaid, needusest vabastajaid? Sensitiividega? Meenutage kokkupuuteid või kogemusi.
Prohvetid ja selgeltnägijad, kokkupuuteid nendega, nende kohta levinud kuuldused?
Millal ja miks käidi üksinda/ühiselt ennustaja juures? Kuulnud, osa võtnud?
Jutt, kui on käinud! Millega ennustas? Mis puhul käidi?
Varguste otsijad, kadunud inimeste otsimine? Küüditatute, sõjas kadunute otsimine? Kas seal kardeti käia? Kui ametlik see oli? Kas need tegid võimudega koostööd? Kas ajakirjanduses oli sellest juttu, sellistest inimestest?
Kohtumised spiritismiga ja hingede väljakutsumine? Suhtlemine vaimudega?
Ülemeelsed kogemused ja ended?

Kokkupuuteid alternatiivmeditsiini, Steineri, Keyserlingi jt. meetoditega, makrobiootilise dieedi, taimtoit jm. võtted. Millised?
 Arstimine kodus? Mida ja kes? Kas meenub mõni populaarne ravivõte?
 Imelised paranemised?
 Salapärased surmad ja seletused neile? Kadumajäämised?
 Millal ja kuidas pöörduti ametliku arstiabi järele? Kodussünnitamine? Haiglas sünnitamine?
 Välismaalt imerohtude ja üldse ravimite hankimine?
 Rahustid? Unerohud? Toniseerijad? Alkohol? Eeter?
 Kas seostati haigusi ja toitumisi?
 Kogemusi ja tähelepanekuid imerohtudest (vaskraha, kastanid jpmis.)?
 Tugeva puudega lapsed? Mis nendega sai? Kuidas nende olemasolu seletati?
 Kus ja kuidas hoiti? (Kõnnaku-, nägemis-kuulmispuue, krambid?
 Mis sai tugeva vaimse puudega inimestest (lastest/täiskasvanutest)? Kuidas neid ülal peeti? Kas oli sugulaste toetust selles olukorras?
 Paljulapselisus? Lastetus? Seletused? Kuidas selle vastu abi saadi? Põhjuseid?
 Näiteid? Viljatuse ravi? Keda peeti süüdlaseks viljatuses?
 Varjusurm ja surnust ülesärkamine?
 Hingede rändamine?
 Surmaeelsed kogemused? Teise elu või eelnevate elude tajumine.
 Hipirühmitused, sõpruskonnad, kes koos filosoferisid või elasid?
 Missuguseid nn. samizdati ehk omakirjutatud arstiraamatud, kirjutusmasinal valmistatud koopiad raamatutest, käsikirjadest ja nende tõlked puutusid teie kätte? Kui meenub mõni lugu nende saamisest või kasutamisest, siis palun kirjutage?
 Millal puutus teie kätte samizdati-raamatuid makrobiootilise dieedi, meditatsiooni, budismi-, idafilosoofia, Castaneda jmt. kohta? Kas mõni neist oli pikemaks arutlusteemaks ja mõjutas teid?
 Kokkupuuteist raamatutega ufodest, paranähtustest jmt., isiklikke kokkupuuteid selliste nähtustega või isikutega, kellel oli selliseid kogemusi?
 Lugusid Valgest laevast? Ameerika Hää! jt. infoallikad? Sõjahirmud?

1. Kas kuulsite, kelle poole pöörduti abi saamiseks kergemate haiguste korral?

Vastake igas reas!

	Jah	Ei
Tuttava meditsiinitöötaja poole	?	?
Oma pere, sugulaste või tuttavate poole, kellel ei ole meditsiinilist eriharidust	?	?
Alternatiivmediku poole	?	?
Apteekri poole	?	?
Leian info Internetist	?	?
Usaldan vaid iseennast	?	?
Kellegi teise poole.....		

2. Kas 1) Teie 2) keegi sugulastest, 3) tuttav 4) kelleltki kuuldud
Vastake igas reas!

	Teie Jah	Ei	Sugulane jah	Ei	Tuttav Jah	ei	Kuuldud jah	ei
Ennustaja, Kaardipanija								
Rahvaarst								
Varguste otsija								
Kadunud inimeste otsija								
Hüpnootisöör								
Prohvet								
Kaevuotsija								
Taimravija								
Kupupanija (aadrilaskja)								
Ämmaemand (kohalik)								
Massöör								
Needusest vabastaja								
Nikastuste vm. Paikapanija								
Erilise dieedi rakendaja								
Alternatiivmeditsiini rühmitus								
Loomade arstija								
Homöopaatia								
Nõelravi								
Sensitiiv								

Teie isiklik suhtumine sedalaadi nähtustesse 1950. aastatel.

Kas mäletate mõnd huvitavat, märkimisväärset või kõmulist lugu seoses mõne eespool loetletud valdkonnaga?

3. Kas mäletate, kuidas informatsioon Teieni jõudis
4. Vastake igas reas!

	Jah	Ei
Tuttav meditsiinitöötaja	?	?
Pereliikmed, sugulased või tuttavad,		
Töökaaslased	?	?
Juhututtav		
Meedia	?	?
Käsikirjandus		
Muu.....		

Kas puutusite kokku kirjandusega, mis puudutas?

	<i>Teie Jah</i>	<i>Ei</i>	<i>Sugulane jah</i>	<i>Ei</i>	<i>Tuttav Jah</i>	<i>ei</i>	<i>Kuuldud jah</i>	<i>ei</i>
<i>Filosoofia</i>								
<i>Ilukirjandus</i>								
<i>Luule</i>								
<i>Ufod</i>								
<i>Prohvetid</i>								
<i>Alternatiivmeditsiin</i>								
<i>Okultne kirjandus</i>								
<i>Eestiaegne ajaloo- ja teatmekirjandus</i>								
<i>Piibel</i>								
<i>Piiblitlugu, katekismus, usukirjandus</i>								
<i>Alternatiivmeditsiini rühmitus</i>								
<i>Loomade arstija</i>								
<i>Homöopaatia</i>								
<i>Nõelravi</i>								
<i>Sensitiiv</i>								

ELULOOKIRJELDUS

Ave Tupits

Kodakondsus: Eesti
Sündinud: 22. novembril 1979 Jõgeval
Aadress: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv
Vanemuise 42, Tartu 51003
Telefon: 7377 736
e-post: avetupits@folklore.ee

Haridus

2004–2009 doktoriõpe Tartu Ülikoolis
2004 MA (eesti ja võrdlev rahvaluule), Tartu Ülikool
2003 kõrgem diplom iiri folklooris ja etnoloogias,
Dublini Ülikool
2002 BA (eesti ja võrdlev rahvaluule), Tartu Ülikool
1998 Jõgeva Gümnaasium

Teenistuskäik

2008–
2000–2008 Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv, teadur
erinevad projektid Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule
osakonnas, Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnas ja
Eesti Rahvaluule Arhiivis
2007 Eesti Vabariigi Välisministeerium, kultuuribüroo, praktikant
2004–2006 Klassikaraadio saatesarja *Varavedaja* autor

CURRICULUM VITAE

Ave Tupits

Citizenship: Estonian
Date and place of birth: 22. November 1979, Jõgeva
Address: Estonian Literary Museum, Estonian Folklore Archives
Vanemuise 42, Tartu 51003
Phone: (+372) 7377 736
e-mail: avetupits@folklore.ee

Education

2004–2009 Tartu University, postgraduate studies in Estonian and comparative folklore
2004 Tartu University, MA in Estonian and comparative folklore
2003 University College Dublin, Higher Diploma in Irish Folklore and Ethnology
2002 Tartu University, BA in Estonian and comparative folklore
1998 Jõgeva Gymnasium

Professional Employment

2008– Researcher, Estonian Literary Museum, Estonian Folklore Archives
2000–2008 different assignments and projects at the Department of Estonian and comparative folklore of Tartu University, the Department of Folkloristics and the Estonian Folklore Archives of the Estonian Literary Museum
2007 Apprenticeship, Estonian Ministry of Foreign Affairs, Cultural Bureau
2004–2006 Author of radio broadcast *Varavedaja*, Estonian Classical Radio

DISSERTATIONES FOLKLORISTICAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Anzori Barkalaja.** Sketches towards a Theory of Shamanism: Associating the Belief System of the Pim River Khanties with the Western World View. Tartu, 2002.
2. **Татьяна Миннихметова.** Традиционные обряды закамских удмуртов: Структура. Семантика. Фольклор. Tartu, 2003.
3. **Madis Arukask.** Jutustava regilaulu aspektid. 19. sajandi lõpu setu lüro-eepiliste regilaulude žanr ja struktuur. Tartu, 2003.
4. **Tiia Ristolainen.** Aspekte surmakultuuri muutustest Eestis. Tartu, 2004.
5. **Liina Saarlo.** Eesti regilaulude stereotüüpiast. Teooria, meetod ja tähendus. Tartu, 2005.
6. **Taive Särg.** Eesti keele prosoodia ning teksti ja viisi seosed regilaulus. Tartu, 2005.
7. **Risto Järv.** Eesti imemuinasjuttude tekstid ja tekstuur. Arhiivikeskne vaatlus. Tartu, 2005.
8. **Anu Korb.** Siberi eesti kogukonnad folkloristliku uurimisallikana. Tartu, 2007.
9. **Ergo-Hart Västrik.** Vadjalaste ja isurite usundi kirjeldamine keskajast 20. sajandi esimese pooleni. Tartu, 2007.
10. **Merili Metsvahi.** Indiviid, mälu ja loovus: Ksenia Mürsepa mõttemaailm folkloristi pilgu läbi. Tartu, 2007.
11. **Mari Sarv.** Loomiseks loodud: regivärsimõõt traditsiooniprotsessis. Tartu, 2008.
12. **Liisi Laineste.** Post-socialist jokes in Estonia: continuity and change. Tartu, 2008.